arshungarica
49. ÉVFOLYAM 2023 | 1

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata

Serfőző Szabolcs

Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában (1749–1945)

Tartalom

Serfőző Szabolcs
Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában (1749–1945) 5
Bevezető 5
Kutatási előzmények 9
I. A palota épülete mint a dinasztikus és rendi reprezentáció eszköze 10
A palota ideája: építés- és funkciótörténet 10
A dinasztikus reprezentáció terei 19
A reprezentációs terek funkciója a budai udvari ceremóniák tükrében 41
A Habsburg-ház és a Magyar Királyság reprezentációja a palota épületén 60
II. Habsburg-portrégáliák 77
A díszterem uralkodóportréi 77
Az uralkodói lakosztályok portrégáliái 1770 körül 80
Az uralkodói lakosztályok portrégáliái 1784 után 87
Uralkodóportrék a palotában 1856 után 89
III. A Habsburg-reprezentáció formái az 1893–1905 között kibővített palotában 93
IV. Habsburg-emlékezetpolitika a budai királyi palotában a Horthy-korban (1921–1945) 104
A Magyar Királyi Nemesi Testőrség bécsi palotájának portrégáliája a budai királyi palotában 106
A budai „palotamúzeum" Habsburg-portrégáliája 107
Nemzeti tematikai elemek a budavári „palotamúzeumban" 115
Facit 118
Rövidítések, források és irodalom 120
Függelék: A Habsburg-uralkodók budai tartózkodásai 129
Rezümé 134

Serfőző Szabolcs

Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában (1749–1945)*

BEVEZETŐ

A budai királyi palota (kora) újkori története során csak alkalmanként és rövid ideig töltötte be alapvető rendeltetését, s szolgált magyar királyi rezidenciaként, azaz a király lakhelyeként és udvari ceremóniák helyszíneként a Habsburg-házi uralkodók itt-tartózkodásai során. A barokk palota felépülése (1766) és IV. Károly lemondása (1918) között eltelt százötvenkét év alatt az uralkodó, illetve az udvar összesen mintegy ezerhatszáz napot, azaz alig négy évet töltött a budai rezidenciában, vagyis a másfél évszázadnyi időszaknak mindössze 2,9 százalékát. Ennek több mint négyötöde (mintegy ezernégyszáz nap) a kiegyezést követő időszakra esik, amikor Ferenc József évente két-három hetet töltött Budán.[1] Ez az „alulhasznosítottság" ugyanakkor felerősítette a palota szimbolikus jelentőségét: a bécsi udvar számára alkalmi „mellékrezidenciaként", az innsbrucki vagy a prágai palotához hasonló *Nebenresidenz*ként szolgáló épület magyar szempontból – különösen a kevésbé aulikus, „nemzeti érzelmű", függetlenségi párti politikai csoportok számára – kezdettől fogva a Magyar Királyság szimbóluma, az önálló magyar rendi állam jelképe, „nemzeti palota"[2] volt – s részben máig az maradt. A nagyrészt „üresen álló" budai királyi rezidencia ugyanis az uralkodó távollétében is egyszerre szolgálta a Habsburg-házi magyar király (s egyben német-római, majd 1804-től osztrák császár), valamint a „Szent István-i magyar állam" reprezentációját. A palota tehát egyszerre volt a Magyar Királyság szuverenitásának szimbóluma és a Habsburg-házi uralkodó magyar királyi címének jelképe, a Szent Korona után legfontosabb „felségjelvénye".[3] (1895-től hivatalosan maga az épület is a Szent Korona tulajdonát képezte.[4]) A királyi palota annak ellenére is a szimbolikus politika kiemelkedő jelentőségű objektuma volt, hogy ténye-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00267/19/2) támogatásával készült.

A témával kapcsolatos kutatásaink nem kapcsolódnak a Nemzeti Hauszmann Programhoz és a magyar kormány azon törekvéséhez, amelynek célja a palota dunai szárnyának és enteriőrjeinek „historizáló" rekonstrukciója és ezáltal az épület identitás- és emlékezetpolitikai „kiaknázása". Tanulmányunk tisztán tudományos célokat kíván szolgálni.

Ezúton is köszönöm valamennyi hazai és külföldi kollégámnak, hogy a legkülönbözőbb módokon segítették munkámat. Külön köszönöm a támogatást és a konzultációkat Marina Becknek, Borovi Dánielnek, Gerlinde Grubernek, Manhercz Orsolyának, Oross Andrásnak és Rostás Péternek.

1 Ld. az 1. sz. függeléket. Mária Terézia uralkodása alatt a bécsi Hofburg és Schönbrunn mint „főrezidenciák" mellett az udvar hasonlóan csekély mértékben használta a mellékrezidenciákat (Innsbruck, Prága, Holics stb.). Ld. Beck 2017. 147. Ferenc József Budához képest jóval kevesebb időt töltött Prágában, ahová összesen tizenegy alkalommal, s csak néhány napra utazott el (1852. máj. 29–30.; 1854. jún. 1–12., 1858. szept. 13.; 1866. okt. 24.; 1868. jún. 21–23.; 1874. szept. 7–9.; 1879 aug., 1880. jún.; 1891. szept. 26–30.; 1901. jún. 12–16.; 1907. ápr. 15–29. – az adatok forrása: Pauer 1966).

2 Így aposztrofálta a palotát 1881-ben Irányi Dániel, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt elnöke egyik országgyűlési beszédében, tiltakozva az országgyűlés megnyitásakor a palotára kitűzött sárga-fekete (Habsburg-) zászló ellen. *A Hon*, 19. 1881. szeptember 26. 264. sz. 1.: „a családi színeknek a budai királyi várlakon, mely nemzeti palota, és az országgyűlés megnyitásakor, mely nemzeti ünnepély, helyük nincsen. A családi színeknek a család magánpalotáján és családi ünnepek alkalmával van helyük."

3 A királyi palota mellett a 19. század végén a Parlament épülete is a „magyar alkotmányosság szimbólumává" és színterévé vált. Így aposztrofálta az Országházat például id. Ugron Gábor balközép párti képviselő egy 1895. évi parlamenti felszólalásában. Ld. *Képviselőházi napló*, 1892. XXVII. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1895. 325.

4 *Fővárosi Lapok*, 32. 1895. augusztus 7. 214. sz. 2486; *Magyarország*, 11. 1904. július 27. 178. sz. 11. (A magyar Szent Korona palotája): „miután a régi épület a szent korona nevén állott, s a kibővítés is az állam számlájára történt, mindjárt az építés kezdetén elhatározták, hogy a [...] telkeket egységesítik, s egy telekkönyvbe foglalják a Szent Korona nevére."

ges magyar királyi udvartartás, azaz „magyar udvar" nem volt Budán, hanem „a bécsi udvar jött le pár napra Budapestre" időnként, amint azt a *Pester Lloyd* című liberális napilap 1880-ban megfogalmazta.[5] Az épület szimbolikus jelentőségét hangsúlyozza egy 1896-ban, a palota alapkőletételének napján megjelent újságcikk is: „A midőn ő Felsége elhatározta, hogy a budai királyi várlakot kibővítteti, ezzel a magyar nemzet ama jogos óhajának kivánt eleget tenni, hogy idehaza méltóan reprezentálja a magyar királyt, hogy emelje, s méltó keretben mutassa be fényét annak a koronának, melyet a nemzet tett fejére, s amelyet ő megbecsül és büszkeséggel visel. […] Közéletünknek, nemzeti mozgalmainknak új központja lesz a királyi palota, melyben magyar méltóságok, magyar udvarnokok fogják környezni a királyt. Az az alapkő, melyet az új királyi palota falába illesztettek, alapköve lesz egy szebb jövőnek, a midőn a magyar király nem lesz többé ritka vendége, hanem ura és gazdája a saját otthonának."[6]

A 20. század folyamán a palotával kapcsolatban két, markánsan eltérő narratíva alakult ki a magyar történeti emlékezetben, s ezek máig meghatározzák az épületegyüttes „recepcióját" és a „nemzeti emlékezetkánonban" elfoglalt helyét. A két világháború között a „nemzeti" oldal elsősorban a magyar állam szuverenitásának jelképét, míg az 1945 utáni „baloldali" politikai–ideológiai diskurzus elsősorban az egykori uralkodói rezidenciát látta a neobarokk palotában, jóllehet az igazság a kettő között keresendő. A palota tehát egyszerre vált pozitív és negatív előjelű szimbólummá a legújabb kori történeti emlékezetben, ám sajátos módon többé vagy kevésbé mindkét narratíva az „elnyomó", illetve a „kizsákmányoló és gyarmatosító Habsburgok" jelképeként tekintett az épületre.[7] A történész Wellmann Imre (1909–1994) 1941-ben így látta a Mária Terézia-kori palota jelentőségét: „eleinte […] még abban bízik a nemzet, hogy a királynő Magyarországra költözik, s ezzel végre sikerül eltörölni az uralkodó külföldi tartózkodásának eredendő bűnét. Hiú reménység, hiszen a meggyökerezett rendszert ez sem változtathatná meg; de Mária Terézia ügyesen táplálja a lelkesedést, ellátogat az országba, királyi palotát építtet Budán – mindenben a megnyerés politikáját követi, símogatással, érzelmes barokk jelenetekkel, a nemzeti hiúság legyezgetésével. A síma szavak mögött azonban most is a régi szándék lappang: az abszolutizmus módszere. […] Míg a rendek még dualisztikus barokk államképet szövögetnek: a király és a nemzet együttműködésén épülő büszke palotát képzelnek maguk elé, melynek köveit egyfelől a hűség, másfelől a szabadság tartja össze, s mennyezetén át az ég nyílik meg az ország lakói előtt – a valóságban most a magyarság számára bezárul a nyugati polgárosodás, a modern társadalmi fejlődés útja; szegénységre kárhoztatva, a kormányzásból is kiszorulva, szinte magával tehetetlenül kénytelen megvívni harcát Bécs és a terjeszkedő nemzetiségek ellen, passzív, védekező állásban, a rendiség elavult fegyvereivel."[8]

A művészettörténész Czagány István (1926–1988) – aki az 1950-es évek elejétől haláláig a Középülettervező Vállalat munkatársaként a palota rekonstrukciós munkálatainak műemléki kutatásvezetője volt, s többször bírálta annak „modernista" helyreállítását[9] – 1966-ban így írt az épületről: „Esztétikai fontosságával egyenértékű a történelmünk során államiságunk kifejezésében játszott állandó szerepe. Népünk mindig az ország szívének tekintette, mint kormányzati székhelyet. Olyankor is így nézett fel rá, amikor nem lakott benne magyar uralkodó, vagy éppen népelnyomó, idegen hatalom képviselője húzódott meg a falai között. Nagyon jól ismerte annak idején a Habsburg-ház is a Budavári Palotának nemzetünk életében játszott szerepét és jelentőségét. Ezért szorította háttérbe, kezdetben Pozsony, később Bécs mellett, hogy a magyar elkülönülési törekvések gócpontot ne találhassanak benne. […] Az 1867-es kiegyezés után az ország fővárosában az idegen uralkodó és a nemzeti parlament hatalmát a Budavári Palota és a pesti Országháza kupolája híven fejezte ki az építészet formanyelvén."[10]

Mindezek következtében a korábbi művészettörténeti kutatások nem tisztázták a budai királyi pa-

5 *Pester Lloyd*, 27. 15. Mai 1880. Nr. 135. 2; magyarul idézi: *Pesti Hírlap*, 2. 1880. május 18. 136. sz. 235. 4. (Egy „magyar királyi" udvar). A magyar királyi udvar 1526 után „virtuálisan" létezett, vagyis az udvari főméltóságokat – így például a főlovászmesteri, fő-ajtónállómesteri stb. tisztséget – továbbra is betöltötték, „az ország zászlósai" azonban csak a magyar királykoronázások során jutottak tényleges (ceremoniális) szerephez. Ld. Ballabás Dániel: A magyar zászlósurak archontológiája, 1848–1918. In: *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció*. Szerk. Balogh Judit–Pap József. Eger, Líceum, 2016. 143–168.

6 *Székely Nemzet*, 14. 1896. június 8. 85. sz. 2. (A király otthona).

7 Rostás Péter: Ideologische Positionen zur Problematik der Budapester Burgruine in den 1950er Jahren. In: *Prekäre Vergangenheit? Barockforschung im östlichen Mitteleuropa unter den Bedingungen des Sozialismus. RIHA Journal*, Special Issue, 2019. https://doi.org/10.11588/riha.2019.1 (letöltés 2023. 10. 15.).

8 Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In: *Magyar művelődéstörténet*, IV. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1941. 54, 60.

9 Czagány 1967.

10 Czagány 1966. 5–6.

lota valódi jelentőségét a Habsburg-házi uralkodók reprezentációjában, s a történeti kutatások is csak a legutóbbi időben kezdték feltárni a budai „udvari élet" részleteit.[11] Jelen tanulmány célja ezért az, hogy a képi és szöveges források alapján áttekintést nyújtson a Habsburg-dinasztikus reprezentáció budai királyi palotához kapcsolódó, mára nagyrészt elpusztult emlékeiről, s ezáltal elősegítse a „perspektívaváltást", árnyalja a palotáról a történeti emlékezetben kialakult képet. Célunk továbbá, hogy ezen emlékek rekonstruktív bemutatása és elemzése mellett felvázoljuk a téma tágabb kontextusát, támaszkodva a Habsburg-rezidenciák kutatásának újabb eredményeire.[12]

*

Az uralkodói reprezentáció adekvát formáiról és eszközeiről a budai királyi palota estében is a bécsi Főudvarmesteri és a Főkamarási Hivatal gondoskodott, amelyek a Habsburg Monarchia rezidenciáinak udvari felügyeleti szerveként – a budai Várpalota-felügyelőségen *(Schlossinspektion Ofen)* keresztül – teljeskörűen irányították és kontrollálták a budai palota (át)építésének és berendezésének munkafolyamatait. A Főudvarmesteri Hivatal hagyta jóvá az építészeti terveket, a Főkamarási Hivatal pedig a rezidencia berendezéséről gondoskodott. 1883-tól a palota kibővítését a miniszterelnökök alá rendelt, Podmaniczky Frigyes elnökletével megalakult Királyi Várépítési Bizottság felügyelte, amelynek a Főudvarmesteri Hivatal delegáltjaként a császári-királyi várkapitány is tagja volt.[13] A budai munkálatok költségkeretét az uralkodó hagyta jóvá a Magyar Királyság által évente fizetett udvartartási hozzájárulás, az ún. civillista terhére.[14] Polónyi Géza, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt országgyűlési képviselője 1904-ben, a hozzájárulás költségének 9,3 millió koronára emelése kapcsán éles hangon bírálta ezt a gyakorlatot Wekerle Sándor szabadelvű párti miniszterelnökhöz címzett interpellációjában: „Hát nem egyszerűbb és okosabb dolog akkor a nemzetnek azt mondani, ne hagyd magadnak szemedbe vágni, hogy az osztrák császári befolyás neked itt egy várpalotát épít a te pénzeden. Méltóztassék egyszerűen a várpalota költségét az állami költségvetésbe beállítani, és a história elé állítani azt a tényt, hogy igenis ez a nemzet olyan viszonyok között élt, hogy a királyi laknak tágítására szükséges helyiségeket is a maga pénzéből volt kénytelen megcsinálni."[15]

A Habsburg-dinasztikus és a magyar „rendi-állami" reprezentáció tematikai kettőssége a palota újkori története során mindvégig megnyilvánult az épület kialakításában és berendezésében, s nagyban meghatározta annak dekorációs programját, különösen a ceremoniális rendeltetésű dísztermek és az uralkodói lakosztályok félnyilvános tereinek kialakítását. A barokk palota enteriőrjeinek 1765 körüli kialakításában éppúgy megfigyelhető ez a tematikai kétrétűség, mint az 1900 körüli átépítés során létrejött teremsorban vagy az uralkodói lakosztályok Horthy-korszakban kialakított berendezésében. A „birodalmi" és a „nemzeti" jelleg kettőssége különösen a „királyi várlak" 1893–1905 közötti kibővítése során jutott érvényre: míg a dunai szárny teremsorának dekorációját – középpontban a kupola alatti Habsburg-teremmel – a Habsburg-tematika jellemezte,[16] addig az új, krisztinavárosi palotaszárny, de különösen a Szent István- és a Hunyadi Mátyás-termek kialakítása a magyaros karaktert képviselte, amely minden korábbinál erőteljesebben érvényesült a palota egészének ikonológiai programjában.[17] A Hauszmann Alajos tervei szerint

11 A budai „udvari élet" és az udvar budai reprezentációja csak az utóbbi időben került a történeti kutatások előterébe. Ld. Vér 2009; Manhercz 2023.

12 Lorenz–Mader-Kratky 2016; Beck 2017.

13 *Hauszmann* 1995. 35. 1884-től Supp Ferenc, majd 1895–1901 között Ybl Lajos (1855–1934), az építész öccse töltötte be a budai és gödöllői várkapitányi tisztséget. Ld. *Pesti Hírlap*, 19. 1897. október 12. 283. sz. (A királyi vár építése Budán): „Ybl várkapitány, mint a császári és királyi főudvarmesteri hivatal kiküldöttje, a királyi vár építési bizottságának egyik tagja, és mint ilyen a főudvarmesteri hivatal kívánságait pontosan közli Hauszmannal, ki azután úgy a tervezést, mint a végrehajtást az építési bizottság, illetőleg a miniszterelnök előzetes jóváhagyása mellett végzi."

14 Ybl 1956a. 319; Ybl 1957. 261.

15 *Képviselőházi napló*, 1901. XXVII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1904. 71.

16 A dunai szárny egyetlen, hangsúlyosan magyaros tematikai eleme a Buffet-csarnok Feszty Árpád által festett mennyezetképciklusa volt, amely Árgírus („Árgyélus") királyfi és Tündér Ilona széphistóriájának három jelenetét ábrázolta.

17 Rostás 2009a. 1897-ben a Királyi Várépítési Bizottság is historizáló enteriőrsor kialakítása mellett foglalt állást Zsolnay Vilmos azon felségfolyamodványa kapcsán, amelyben egy „magyar stilusu majolika szobaberendezést" javasolt a palotában. Ld. BFL, II.3.a, XLVII. ülésjegyzőkönyv (1897. dec. 13.) „A bizottság ezen előterjesztéssel behatóan foglalkozván, helyesli a művezetőségnek azon kiindulási pontját, hogy a magyar király otthonának megépítése alkalmával a helyiségek belső kiképzésénél nem lehet kizárólag mérvadó az épület külső architekturájának stílusa és a konvencionális francia ízlés, hanem oda kell törekedni, hogy a historikus stílusok közül azok, melyek hazai történelmünkkel is össze vannak fonva, szintén nyerjenek alkalmazást. Tér nyerendő továbbá a modern subjectiv művészi felfogásnak, úgyszintén azon törekvéseknek is, melyek egy eredeti magyar stílus létesítése érdekében, különösen a műipar terén országszerte megindultak. Szükséges tehát, hogy az elmúlt kultúrkorszakunk művészi termékei megörökítésére törekedjünk, alapul vévén történelmünk kimagasló mozzanatait." Zsolnay javaslatát a Bizottság a Szent István-teremben, azaz a déli összekötőszárny „gyülekező-termében" látta megvalósíthatónak. Ld. uo.

1. A palota Szent György téri homlokzata, 1932, Fortepan / Lajtai László, 84737. sz.

1900 körül kialakított három „történeti díszterem", azaz a Habsburg-, a Hunyadi- és a Szent István-terem azt demonstrálta, hogy a palota egyszerre volt I. Ferenc József magyarországi rezidenciája, s ekként ízig-vérig „Habsburg"-épület, de egyben a Magyar Királyság I. Mátyásig és az Árpád-házi királyokig visszavezethető jelképe is. Maga Hauszmann így vallott erről: „a királyi vár történelmi múltja egyenesen megkövetelte, hogy nemzeti létünk elmúlt kimagasló korszakait is megörökítsük. Így az Árpádok, a Hunyadyak és a Habsburgok korszakát kellett kifejezésre juttatni."[18] A reprezentációs teremsor szellemi–ikonológiai programja tehát az államalapító Szent Istvántól I. Ferenc Józsefig vezetett.

A palota történeti dísztermei – a dualizmus korának hivatalos (udvari) történelemszemléletével összhangban – mintegy közös keretbe foglalták a középkori magyar történelmet az annak szerves folytatásaként, újabb „kimagasló korszakként" felfogott Habsburgkorral és a jelennel.[19] „Az Árpádok nemzetségének drága törzséből virultak tovább a Habsburgok dicső sarjai" – ahogyan azt a *Pesti Napló* egyik vezércikke már 1853-ban hirdette.[20]

Ezt a történeti ívet tükrözte a palota Szent György téri (fő)homlokzatának és az ahhoz keletről kapcsolódó – 1905-re felépült – Habsburg-kapunak a dekorációja is: a palotát és a várnegyedet elválasztó, egyben a Szent György teret és a Savoyai-teraszt összekötő neobarokk „kerti"[21] kapuzat Dunára néző végén a magyar eredetmondák mitikus madara, az Árpád-nemzetség „erőt adó" totemállata, a turul kapott helyet.[22] A palota északi szárnyának homlokzatán, a Szent György téri főkapu fölötti attikafalon 1899-ben Hungaria nőalakját helyezték el, fején a Szent Koronával, baljában a magyar címerpajzzsal. A pogány őstörténetet és a keresztény magyar állam ezeréves históriáját megidéző alakok mellett a Habsburg-kapu képviselte a „jelent": a Jungfer Gyula által készített kovácsoltvas rácsokat ugyanis I. Ferenc

18 Hauszmann 1912. 48.

19 A dualizmus korának „hivatalos" történelemszemléletét tükrözi Heinrich Zeissberg, a bécsi egyetem történelemprofesszorának történeti áttekintése is *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozat I. kötetében (Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1887. 594.) „A pragmatica sanctio és a dualistikus kormányforma alapján létrejött a kiegyezés Magyarország és a monarchia nyugati országai között. Ezzel Ausztria helyére az Osztrák–Magyar Monarchia lépett az európai államok sorába, mint összhangzatos egyesülése két olyan félnek, a melyek egyike sem akarja az összefűző kötelékeket jövőre lazítani vagy szorosabbra fűzni s a melyek virúlása kölcsönös egyetértésen és közös együttműködésen nyugszik, megfelelve felséges uralkodójuk jelmondatának: Viribus unitis!"

20 Török János: A magyar nemességhez! *Pesti Napló*, 4. 1853. augusztus 20. 1034. sz. 1.

21 Fotóját „kerti kapuként" közli: Hauszmann 1912. 34.

22 Czagány 1966. 69. kép. Ugyancsak a turul alakja került a B és a D épület keleti homlokzatának oromfalára. Ld. Fortepan, 133601. sz.; MTVA Archivum, MTI-FOTO-FMAFI 19473240055.

2. I. Ferenc József monogramja a Habsburg-kapu kovácsoltvas rácsán

3. Jungfer Gyula: A palota Szent György téri főkapujának kovácsoltvas kapuszárnya, részlet a Szent Koronával, *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára. Vas- és fémipar*, 8. 1902. 1. sz. 208. lap

József monogramjából *(IFJ)* képzett ornamensekkel díszítették *(1–2. kép)*.

Sajátos módon a Habsburg hatalmi jelvények – mint például a kétfejű sas vagy a császári korona – sem a homlokzatokon, sem a kapukon nem jelentek meg: a Habsburg-kapu főhelyén, az orommezőben egy virágfüzérrel díszített kartus kapott helyet,[23] míg a palota magyaros motívumokkal díszített kovácsoltvas főkapuján, a kapuszárnyak fölött a Szent Korona kovácsoltvas másolata volt látható *(3. kép)*.[24] A magyar szimbólumok hangsúlyos megjelenítése és a Habsburg-házra utaló jelképek hiánya, illetve visszafogottsága a palota északi homlokzatán jól érzékelteti a Monarchia dualista államának kereteit meghatározó birodalmi egység és a nemzeti szuverenitás kettősségét, de azt is, hogy ezek egyensúlya az 1900 körüli években már egyre ingatagabbá vált.

Kutatási előzmények

Az újabb kutatások – főként Rostás Péter publikációi – nyomán ma már átfogó képet alkothatunk a palota Hauszmann által tervezett „történeti díszenteriőrjeinek" nemzeti karakterű dekorációs programjáról,[25] ami az 1945-ben elpusztult Szent István-terem 2021-ben megvalósult rekonstrukciójában is testet öltött.[26] Jóval kevésbé ismertek ugyanakkor a palota 18–20. századi berendezésének és ikonológiai programjának azon elemei, amelyek a Habsburg-dinasztia reprezentációját szolgálták, s az egyes helyiségek ceremoniális szerepét és az ott tartott udvari ceremóniák szertartásrendjét is alig érintették a korábbi kutatások.

Ennek alapvető oka, hogy a 20. századi magyar történetírás hosszú időn át igen negatívan értékelte a Habsburg-dinasztia kora újkori magyarországi uralkodását, így például gyakran használta a „kétfejű sas karmában/árnyékában" vergődő Magyarország metaforát. Ez a közgondolkodásra és a történeti emlékezetre máig ható narratíva alapvetően az „elnyomó, kizsákmányoló, gyarmatosító Habsburgok" és a „nemzeti függetlenségi küzdelmek" szembeállítására épült, s a „kuruc–labanc" ellentétet tette meg az ország 16–18. századi történelmének alapvető értelmezési keretévé. Az újabb történeti kutatások ugyanakkor rámutattak arra, hogy a Habsburg Birodalomba betagozódott magyar rendi állam működését és történetét sokkal inkább a kompromisszumkényszerek és kiegyezésrendszerek határozták meg.[27] Eszerint az önálló, a Habsburg Birodalomtól független Magyar Királyság víziójának az Oszmán Birodalom szorításában nem volt politikai realitása, sőt a magyar rendi államnak fennmaradása érdekében alapvető szüksége

23 A kapu egy korábbi tervén a Szent Korona látható a kovácsoltvas kapuszárnyak tetején. Ld. BTM ÉGy, F.119.A.

24 A Jungfer Gyula által 1899-ben készített kapu fotóját ld. *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára. Vas- és fémipar*, 8. 1902. Budapest 1902. I. füzet, 208. lap. A Szent Korona motívuma ornamensként szerepelt a bálterem párkányzatán is. Ld. Fortepan, 77622. sz.

25 Rostás 2001; Rostás 2007; Rostás 2009b.

26 Rostás 2021.

27 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2010. 417.

4. A budai királyi palotából származó tégla Mária Terézia monogramjával *(Imperatrix Maria Theresia)* és 1748-as évszámmal Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Épületelem-gyűjtemény, ltsz. 974.35

volt a Habsburg Birodalom mint nagyhatalom támogatására, s a 18–19. században sem valamiféle „magyarellenes", szélsőséges abszolutizmus, hanem pragmatikus nagyhatalmi érdekérvényesítési stratégia határozta meg a dinasztia Magyarországgal kapcsolatos politikáját.

A Magyar Királyság beágyazottsága a közép-európai Habsburg Monarchiába a képzőművészeti reprezentáció legkülönfélébb műfajaiban is kifejezésre jutott, a városházi Habsburg-portrégalériáktól a címerhasználatig. Az ország geopolitikai helyzetének különösen emblematikus jelképeként szolgált a kora újkorban a kétfejű sas alakja, mellén a magyar címerrel, amely egykor – a pozsonyi (Lőrinc-kapu utcai) országháztól a bécsi Testőrpalotáig – számos középület homlokzatán megtalálható volt.[28] A „kétfejű sasos" magyar címerek azonban nagyrészt áldozatul estek annak a 20. századi emlékezetpolitikai folyamatnak, amelyet Habsburg *damnatio memoriae*ként jellemezhetünk, s amely nagyban meghatározta a dinasztia reprezentációjával kapcsolatos tárgyi emlékanyag sorsát is.

A fenti okok miatt az elmúlt évtizedek hazai történeti és művészettörténeti kutatásai kevés figyelmet fordítottak a kora újkori és a 19. századi Habsburg-reprezentáció emlékeire, így a budai királyi palotát is szinte kizárólag építészettörténeti szempontból vizsgálták,[29] az épületnek a dinasztia reprezentációjában játszott szerepe azonban mindeddig csak részlegesen került feldolgozásra.[30] A Habsburg-dinasztia uralmának megítélésében bekövetkezett fordulat azonban alkalmat és lehetőséget teremt a téma alaposabb feldolgozására.

I. A PALOTA ÉPÜLETE MINT A DINASZTIKUS ÉS RENDI REPREZENTÁCIÓ ESZKÖZE

A palota ideája: építés- és funkciótörténet

Az 1686. évi ostromban elpusztult középkori budai királyi palota helyén már 1715-ben elkezdődött egy várparancsnoki épület felépítése, ám csak bő három évtizeddel később, Mária Terézia uralkodása alatt került sor az épület reprezentatív rezidenciaként történt kiépítésére.[31] A budai királyi palota felépítését rendhagyó módon nem a bécsi udvar kezdeményezte, hanem a magyar főurak, annak érdekében, hogy az ország középkori fővárosa és királyi székhelye visszanyerje korábbi jelentőségét, s ezzel növelje a Magyar Királyság rangját a közép-európai Habsburg Monarchián belül.

A magyar rendek már a „a királyi felségnek az országban való személyes lakásáról" szóló 1741. évi VII. törvénycikkben kifejezték óhajukat, hogy az uralkodó alkalmanként „Magyarországában személyesen lakni méltóztassék", a királynő pedig „kegyelmesen határozta, hogy annak eleget tenni kíván […] örökös magyar királysága régi virágzásának visszahozására és boldogítására".[32] Ezzel egy időben megfogalmazódott az igény Buda fő- és székvárosi rangjának helyreállítására is,[33] amely kezdetben

28 Serfőző 2021b. 276.

29 Kapossy 1928; Kapossy 1953; Ybl 1956a; Czagány 1966; Galavics 1984; Kelényi 2001; Farbaky 2001; Galavics 2001; Kelényi 2005.

30 A témát érintő korábbi publikációk: Voit 1955; Garas 1969; Szvoboda Dománszky 2001.

31 A barokk palota építéstörténetéről ld. Kelényi 2001; Kelényi 2005. 27–44.

32 *Articuli diaetales Posonienses MDCCXLI*. Posonii 1747. 25; a törvény magyar fordítását ld. *1740–1835. évi törvényczikkek*. Ford. Csiky Kálmán. (Magyar Törvénytár, 1000–1895, 7.) Szerk. Márkus Dezső. Budapest, Franklin Társulat, 1901. 23.

33 A székváros szó azt a várost jelöli, amelyben az adott ország feje rezideál. Ferenc József 1892-ben, koronázásának negyedszázados jubileuma alkalmából királyi rendeletben biztosította Budapestnek a „fő- és székváros" elnevezést, s ezzel hivatalosan is magyar székvárosának tette meg Budapestet, egyben legitimálta az 1873. évi városegyesítés óta használt „Budapest székesfőváros" elnevezést. Ld. *Pesti Napló*, 44. 1893. május 6. 129. sz. 4.

a város rezidenciális szerepének restitúciójára irányult,[34] majd a 18. század végén további szerepkörökkel bővült.[35] Ennek a törekvésnek a jegyében Pálffy János nádor már az 1741. évi pozsonyi országgyűlés szeptember 13-i ülésén javasolta, hogy miután a bajor csapatok három nappal korábban elfoglalták Linzet, Budán legyen a királynő (ideiglenes) rezidenciája, amennyiben az osztrák örökösödési háború során Bécs veszélybe kerülne, erre azonban végül nem került sor. 1748-ban Pálffy nádor és Grassalkovich Antal, a Magyar Kamara frissen kinevezett elnöke kezdeményezte, hogy a budai várban, a középkori magyar királyok székhelyén épüljön a királyság intézményét reprezentáló új királyi palota. A nádor felhívásában adakozásra szólította fel a szabad királyi városokat és a vármegyéket, hogy az épületet a királynőnek „felajánlva" hosszabb magyarországi tartózkodásra nyerjék meg az uralkodót.[36] Grassalkovich Antal Pest város tanácsához intézett magyar nyelvű levelében ugyanakkor a palota szimbolikus jelentőségét hangsúlyozza, amennyiben az épület rendeltetése az, hogy „édes Hazánk, s Nemzetünk dicsőségét" hirdesse.[37] Miller József budai tanácsos 1760-ban ugyancsak abban látta az épület jelentőségét, hogy a „királyok ősi székhelyének helyreállítása" révén az ország középkori fővárosa visszakapja korábbi rangját, s „a Királyság megújult boldogságának és egykori virágzásának" tanújeleként, a nemzet dicsőségének hírnökeként szolgál.[38] A palota épületében tehát már a kortársak is a Magyar Királyság szimbólumát látták, amely éppúgy a „nemzet méltóságát" jeleníti meg, mint a koronázási jelvények.

Mivel Mária Teréziának nem állt szándékában, hogy akár csak időszakosan áttegye székhelyét Bécsből, illetve Pozsonyból Budára, 1748. augusztus 23-án kelt rendeletében csak azzal a feltétellel engedélyezte az építkezést, ha a költségek nem terhelik a kincstárat.[39] Abban a reményben, hogy az uralkodó legalább alkalmanként mégis Budán fog tartózkodni, Pálffy János nádor kezdeményezésére még ebben az évben közadakozás indult a palota építésére.[40] A vármegyék és a szabad királyi városok által felajánlott adományokból így a következő évben megkezdődhetett az építkezés. Az alapkövet, amelynek felirata egy „boldog korszak" születését hirdette, 1749. május 13-án, Mária Terézia születésnapján tette le Grassalkovich Antal.[41] Bajtay Antal piarista szerzetes ünnepi beszéde szerint a palota rendeltetése az volt, hogy „ha nem is állandó jelleggel, de gyakorta és hosszabb ideig lakhelyül szolgáljon a jövendő fejedelmek számára".[42]

Az építkezés első szakasza 1749-től 1758-ig zajlott, amelyhez az Udvari Építési Hivatal *(Hofbauamt)* élén álló császári főépítész, Jean-Nicolas Jadot készítette el a terveket.[43] Miután Jadot 1753-ban távozott Bécsből, hivatali utóda, Nikolaus Pacassi vette át a tervezői feladatokat, ám csak kis mértékben módosította Jadot terveit. Az építkezés ezen szakasza során emelt falakból, így például a D épület dunai homlokfalából az 1960-as években „17 MT 48" jelzésű téglák kerültek elő, amelyeket a Mária Terézia által Pesten, a Vizafogónál létesített Császári és Királyi Téglavetőben készítettek[44] *(4. kép)*.

34 Kolinovics Gábor: *Nova Ungariae periodus*. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1790. 499–502.

35 A Királyi Tudományegyetem (1780), majd a Magyar Kamara és a Helytartótanács (1784) Budára költözésével a város oktatási központ és kormányzati székhely (1784), majd a Szent Korona őrzési helye és országgyűlési helyszín (1790), végül 1792-ben koronázóváros is lett.

36 Az 1748. augusztus 29-én Pozsonyban kelt latin nyelvű felhívás szövegét közli: Miller 1760. 126–129; ld. még: MNL OL, N11, Lad. 29. fasc. 1. no. 20.

37 BFL, IV.1202.g, Missiles aa. 2555: „Generosi, Prudentes ac Circumspecti Domini! Méltóságos Palatinus Urunk Excellenciája requisitiojához képest a Budán építendő királyi Residentiára tett ajánlássát Kegyelmeteknek annyival nagyobb vigasztalással értettem, mennél inkább tapasztalom abbúl, hogy édes Hazánk, s Nemzetünk dicsőségire, s nem sokára csalhatatlan nagy javára és boldogulására intézet[t] célomat meghisméri, azért is oly készséggel annak építésire concurrálni kíván kegyelmetek. Meghisméri ezáltal is Felséghes Asszonyunk magához való szeretetit, s jövendőre néző buzgóságát kegyelmeteknek, s valaminthogy az általam jelentet[t] ajánlást különös kegyességgel értette. Úgyszintén kegyes parancsolattyából jelentem ezen ajánlot Kegyelmetek segítségibűl, de kivált buzgóságából származot[t] teljes satisfactióját ő Felséghinek. Aki maga is országunkat látni, s réghi óhajtásunkat (mihelest a circumstantiák engedik, s anyival inkább, ha az épület el készül) elégíteni kíványa! [...] Húsvét után való lemenetelemmel kívánok mingyárt azon épülethez hozzá fogatni. [...] Posonii, die 3. Aprilis 1749, Comes A. Grassalkovich".

38 Miller 1760. 130: „ad restaurandam hanc antiquam Regum Sedem subsidio concurrere valuisset, quia nullus dubitavit, restaurationem hanc manifestum redivivae Regni istius felicitatis, pristini floris, decoris, ornamenti et gentis nostrae gloriae praesagium, initum ac documentum esse."

39 „[...] wan es ohne Unkosten der Camer und Abbruch des Contributionalis der Bau geschehen kan, so bin gantz wohl damit zufrieden und nehm es sehr gnädig auff" – idézi: Kapossy 1928. 171.

40 Horváth Mihály: *Magyarország történelme*, VII. Budapest, Franklin Társulat, 1873. 283; Kapossy 1928. 171.

41 Az alapkő felirata: Maria Theresia avgvsta regina Hungariae / favsta aetatis renascitvr felix / regni expensis et prosperis avspiciis / consilio Antonii Grasalkovics / aerarii avlici regis hvngarici praefecti. Közli: Uxa 1934. 138.

42 Antonius Bajtay: *Oratio habita Budae ad amplissimos Hungariae ordines III. Idus Maj. M.DCC.XLIX*. Budae, Typis Veronicae Nottensteinin, [1749].

43 Jadot tervgyűjteményét, benne a budai palota 1749-es alaprajzi tervével a párizsi Institut National d'Histoire de l'Art – Bibliothèque Doucet őrzi (Recueil de dessins d'architecture, pl. 99–100.) ld. https://bibliotheque-numerique.inha.fr/viewer/8948/ (letöltés 2023. 01. 03.).

44 Czagány 1966. 118. Egy ilyen tégla található a BTM Kiscelli Múzeum Épületelem-gyűjteményében (ltsz. 974.3), ennek provenienciája azonban nem ismert, így csupán feltételezhető, hogy a budai királyi palotából származik.

5. Sebastian Mansfeld Ferdinand Pichler rajza után: *A budai királyi palota mint egyetem és csillagvizsgáló*, 1779 Rézmetszet. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 58.1600

Mária Terézia kezdettől fogva ellentmondásos módon viszonyult a budai királyi palota újjáépítéséhez. 1751. augusztus 8-i pest-budai látogatása során a királynő Grassalkovich Antal kíséretében egy órán át szemlélte az épülőfélben lévő palotát, illetve annak tervrajzait. A korabeli tudósítás szerint a császárné örömmel konstatálta „mind az épület nagyszerűségét, mind a helyszín és a kilátás páratlan voltát".[45] Egy bő évtizeddel később Mária Terézia ismét megtekintette a befejezéshez közel álló épületet. 1764. augusztus 31-én, amikor Vácon Migazzi püspöknél vendégeskedett, a királynő Budára is ellátogatott. Főudvarmestere, Khevenhüller-Metsch herceg naplója szerint ez alkalommal az uralkodónő sajnálkozott azon, hogy fölöslegesen költekeznek a budai királyi rezidencia építésére. A herceg mindehhez hozzáfűzi, hogy „valóban nevetséges olyan helyen felépíteni ezt a legújabb divat szerint épült nagyszerű palotát, ahol az udvar minden emberi számítás szerint sohasem fog, s nem is tud rezideálni".[46]

Ellenérzései dacára 1765. március 18-án kelt rendeletében – Grassalkovich Antal kezdeményezésére – Mária Terézia mégis engedélyezte, hogy az építkezés immár a kincstár költségére folytatódjon.[47] A palota építése ugyanis 1755-ben elakadt, miután az építkezésre 1748–

45 *Wienerisches Diarium*, 1751. 20. Oktober, Nr. 84. Extra-Blatt, 2: [den 8. Aug,] „ritten fuhren die allerhöchste Herrschaften gerad in das alhier im Bau begriffene Kaiserl.-Königliche Schloß, alwo Ihro Majestäten alles genau betrachtet, und Sich noch mehrers einzusehen, den Riß von Sr. Exzellenz dem Kaiserl.-Königl. Hungarischen Hof-Kammer-Präsidenten, Herrn Grafen Grassalkovich von Gyarak, vorlegen lassen, sodann in und ausser dem Gebäu alles in höchster Person zu besichtigen geruheten, und endlich das darob geschöpfte allergnädigste Vergnügen, sowol wegen Herrlichkeit des Gebäudes, als unvergleichlichen Situation und Prospects mit Allerhöchst-deroseben über eine ganze Stund begnädigten Aufenthalt, und geführten allermildesten Discurs recht lebhaft zu verstehen, gegeben".

46 *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeisters*, 1742–1776, VI. (1764–1767). Hg. von Rudolf Graf Khevenhüller-Metsch–Hanns Schlitter. Wien, 1917. 57. „Den 31. fuhren die Herrschaften [...] nacher Ofen, besahen dortiges Schloßgebäude, welches zimlich avanciret ist. Die Kaiserin hat doch par un retour, wie es zum öfteren zu geschehen pfleget, sich nicht entbrechen können, gegen ein und anderen von uns umstehenden Familiaribus mit einigem Condoglio zu bekennen, daß wohl vill unnütze Spesen dissfahls gemacht worden wären; wie es in der That recht ridicule ist, ein so magnifiques und nach der neuesten Mode auf das prächtigste gezierte Gebäu an einem solchen Orth aufzuführen, allwo nach allem menschlichen Ansehen jemahls [t.i. niemals] der Hof residiren wird wollen noch können." Ld. még: Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1991. 49.

47 Grassalkovich 1765. január 26-án kelt levelét közli: Podhradczky 1826. 79.

6. Josef Weiss–Carl Neuwirth–Holczer József: A budai királyi palota déli szárnyának északi homlokzata és a középső szárny metszete, 1856
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. II. tabló 28. VIII. szj.

1749-ben közadakozással összegyűjtött forrás – mintegy 95 000 forint – kimerült.[48] Ekkor a palota középső és déli szárnya már tető alatt állt, az északi szárny építése azonban csak az alapozásig jutott.[49] Az 1765-ben újraindult építési munkákat annak befejezéséig Franz Anton Hillebrandt, a Magyar Királyi Kamara 1757-ben kinevezett főépítésze felügyelte, s egyben ellátta a menet közben felmerült tervezői feladatokat is.[50] Az építési munkák a palota középső és déli traktusában 1766-ban, az északi szárnyon 1769-ben értek véget. Paradox módon a palota elkészülte után Mária Terézia egyetlen alkalommal sem kereste fel a budai palotát, Lotaringiai Ferenc halála (1765) után ugyanis már nem járt Budán, azaz uralkodása alatt mindössze két alkalommal – 1751-ben és 1764-ben – látogatott el a városba.[51]

A palota építésének költségei Grassalkovich Antal 1769. évi összesítése szerint meghaladták a 400 000 forintot; ennek tehát több mint háromnegyedét a kincstár fedezte, a maradék 95 000 forintot pedig a vármegyék és a szabad királyi városok adományai.[52] Az a tény, hogy 1765-től a kincstár költségén került sor a palota építésének befejezésére, majd az udvari főkamarási hivatal *(Oberstkämmereramt)* felügyelete alatt működő udvari képtár uralkodóportréival és festményeivel rendezték be a lakosztályokat,[53] azt jelzi, hogy a budai királyi palota ekkorra szerves részévé vált a bécsi udvar és Mária Terézia reprezentációs stratégiájának. Az ennek részét képező, rendkívül tudatos „képpolitika" ebben az időben többi uralkodói rezidenciájának és „mellékrezidenciájának" átalakítását és berendezését is meghatá-

48 Kapossy 1953. 124.

49 Kapossy 1928. 172.

50 Kelényi 2005. 32–33.

51 Khevenhüller naplójának tanúsága szerint téves az a korábbi irodalomban több helyen olvasható állítás, amely szerint Mária Terézia 1764. évi látogatása alkalmával – uralkodása során egyetlen alkalommal – megszállt volna a palota falai között. Ld. pl. Hauszmann 1912. 21; Czagány 1966. 26. A királynő ezen a napon délután felkereste Albert szász-tescheni herceget budai parancsnoki szállásán, majd még aznap este visszatért Vácra, s másnap onnan utazott tovább Győrbe. II. József négy budai tartózkodása során egyszer sem szállt meg a palotában, ám 1783 áprilisában felkereste az abban elhelyezett egyetemet. II. Lipót rövid uralkodása alatt nem járt Budán.

52 Hunfalvy 1856. 82; Kelényi 2005. 34.

53 1766-ban Johann Martin Rausch (1698–1773), a császári-királyi képtár felügyelőjének (k. k. Galerieinspektor) utasítására kétszáznyolc festményt szállítottak Bécsből Budára. Ld. Zimmermann 1903. p. LXIV, Nr. 19378.

rozta.[54] Az 1760 körüli években – a hétéves háborúval (1756–1763) járó pénzügyi nehézségek ellenére – ugyanis lényegében párhuzamosan zajlott a bécsi Hofburg, a schönbrunni kastély, a pozsonyi és a prágai vár, valamint az innsbrucki Hofburg uralkodói lakosztályainak átépítse, illetve a császár magántulajdonában álló holicsi (Holíč) nyaralókastély kiépítése és az uralkodócsalád reprezentatív portréival történő berendezése. Ebbe a folyamatba illeszkedik tehát a budai királyi palota reprezentációs tereinek 1765–1766. évi kialakítása és berendezése is.

A budai királyi palota építészeti megformálása az épület külső megjelenésében is reprezentatív – immár védelmi elemektől mentes – uralkodói rezidencia benyomását keltette: a háromszintes épület központi magjához az északi és a déli oldalon egy-egy belső udvaros szárnyépület csatlakozott, az épülettömb nyugati oldalán díszudvart (*cour d'honneur*t) alkotva (*5. kép)*.

A dunai homlokzaton előreugró középrizalit adott hangsúlyt a város fölé magasodó épületnek. A legújabb építészeti irányelveknek megfelelő, U alakú alaprajz mellett a *dignitas* elvének megfelelő, széles – a Duna felőli oldalon 15+13+15 tengelyes – homlokzat, a pilaszteres homlokzattagolás, valamint a középső épületszárnyat koronázó kettős kupola – amely így az épület mindkét főnézetében domináns volt – együttesen kellő „méltóságot" kölcsönzött a palotának. Különösen ez utóbbi biztosított „királyi jelleget" az épületnek, hiszen a baldachinszerű kupola építészet-ikonológiai szerepe az, hogy mintegy „megkoronázza" az alatta lévő teret, kiemelje és szakrális vagy világi hatalmi centrumként tüntesse azt fel *(6. kép)*.[55] A budai királyi palota díszterme és az uralkodópár közös hálószobája fölött emelkedő kettős kupola tehát mintegy megismételte a díszteremben az udvari ceremóniákra felállított trón, valamint a királyi kettős ágy baldachinját.

Az épület középső traktusának dunai oldalán elhelyezkedő, huszonnégy helyiségből álló uralkodói lakosztályok berendezésére már 1766-ban sor került, így például ebben az évben kétszázharminchat festményt szállítottak Budára a bécsi udvari képtárból és a Schloss Hof-i kastélyból.[56]

A Mária Terézia számára felépített, több mint kétszáz helyiségből[57] álló palota végül hosszú ideig nem töltötte be eredeti rendeltetését, azaz még ideiglenesen sem szolgált uralkodói székhelyként. Az uralkodói lakosztályok 1766-tól a Magyar Királyság helytartójává kinevezett Albert szász-teschen herceg és felesége, Mária Krisztina főhercegnő rezidenciájaként szolgáltak budai tartózkodásaik során.[58] A palota 1775. május 8-án kelt, százhetvenhét tételből álló ingóságleltára szerint a királynői (északi) lakosztályt Mária Krisztina vette használatba, amint a pozsonyi várban is az övé lett a déli szárny első emeletén Mária Terézia számára kialakított lakrész, Alberté pedig az északi, aki Budán a császári (déli) lakosztályt vette használatba. Feltételezhető, hogy 1766-ban a lakosztályokat eleve az ő számukra rendezték be, nem pedig Mária Terézia számára, aki Lotaringiai Ferenc halála után aligha számolt azzal, hogy a budai palota akár ideiglenesen is a rezidenciájaként szolgálna. Ezt mutatja az is, hogy a királynő döntése nyomán a palota északi szárnyában 1770–1777 között a Sankt Pöltenből Budára telepített angolkisasszonyok kaptak helyet,[59] majd 1784-ig a Királyi Tudományegyetem vette használatba az épületet.[60] 1779-ben az egyetem számára csillagvizsgáló tornyot építettek a palota középső

54 A Habsburg-reprezentációval kapcsolatos újabb kutatások megkülönböztetik a rezidenciákat, a „mellékrezidenciákat", valamint a vadász- és nyaralókastélyokat. Ld. Beck 2017. 24.

55 Mojzer 1971. 37–38.

56 Garas 1969. 192–193; Zimmermann 1903. p. LXIV, Nr. 19378.

57 Podhradczky 1826. 85.: „a Palotában vannak [...] földszínt 66. első emeletében 47. a másodikban 78. tsillag visgáló Toronyban 12. öszvesen 203. szobák."; Megyery 1937. 147: „A királyi palota ma 860 termet számlál, ebből 600 a ferencjózsefi idők hozzáadása."

58 Albert herceg helytartói feladatai közé tartozott, hogy az ország főbírájaként évente háromszor elnököljön a legfőbb jogi fórumként Pesten működő Hétszemélyes Tábla ülésein. Albert, felesége kíséretében, első alkalommal 1766. augusztus 20-án érkezett meg Budára, hogy részt vegyen a bíráskodásban. A fogadásukra rendezett ünnepségről és a palotába való bevonulásukról ld. *Wienerisches Diarium*, 1766. 3. September. Nr. 71.; a tiszteletükre emelt diadalkapuról ld. Tóth 2003. 276; Kulcsár 2002. A helytartói pár 1766. szeptember 2-án még részt vett a Buda felszabadításának évfordulóján tartott körmeneten, majd visszatért Pozsonyba. Ld. Némethy Lajos: A jezsuiták lelkipásztorkodása Budán, 1686–1773. *Új Magyar Sion*, 7. 1876. 190. A későbbiekben Albert hercegnek mindössze két budai tartózkodásáról tudunk: 1767. szeptember közepén, illetve 1770. január 8. tájától március 5. körülig. (Köszönöm az adatokat Kulcsár Krisztinának.)

59 Az angolkisasszonyok elhelyezése a palotában párhuzamba állítható Mária Terézia két korábbi konventalapításával: 1755-ben a prágai Hradzsinban alapította meg a Szent Teréz nemesi apácakolostort *(Theresianische adelige Damenstift)* eladósodott nemes hölgyek számára. A konvent apátnője 1766-tól Mária Anna főhercegnő volt. 1765-ben az uralkodónő az innsbrucki Hofburg egyik szárnyában, az itt elhunyt Lotaringiai Ferenc emlékére is alapított egy konventet, amelynek Mária Erzsébet lett az apátnője.

60 Széphelyi F. György megállapítása szerint „Bár a budai királyi várpalota építéstörténetének szóban forgó korszakát a folytonos kompromisszumkeresés jellemzi, a többnyire latens érdekellentétek meglétét látványosan bizonyítja, hogy az elhúzódó folyamatot korszakunk végén többszöri funkciómegosztás, utóbb pedig az épület összképét is radikálisan módosító funkcióváltás zárja le (az angolkisasszonyok, majd a tudományegyetem beköltöztetése, csillagvizsgáló torony, 1777; nagyszombati jezsuita egyetem)." Ld. Széphelyi 2009. 101.

traktusának keleti oldala fölé, amelyet csak 1830-ban bontottak le, s ezzel egy időben a középső szárny fölé egy harmadik emeletet építettek.

Miután az egyetem 1784-ben Pestre költözött, a palotát 1787-ben újból uralkodói, illetve főhercegi rezidenciává alakították át.[61] A palotának 1791-től lett állandó lakója: ekkortól a déli szárnyában kialakított, tizenhét helyiségből álló nádori lakosztály Sándor Lipót, majd József főherceg nádori rezidenciájaként szolgált.[62] A Habsburg-uralkodók közül elsőként I. Ferenc vette ténylegesen használatba a palotát 1792 júniusában, amikor magyar királlyá koronázására és az országgyűlés megnyitására Budára látogatott.

Az 1849 májusában súlyosan megrongálódott épület helyreállítása Ferenc József 1852. évi pest-budai látogatására csak részben készült el, így a ceremóniákat a Sándor-palota dísztermében tartották. A királyi palota csak négy évvel később vált teljes értékű rezidenciává, így Ferenc József és Erzsébet császárné 1857. májusi pest-budai látogatásakor már egyszerre szolgált az uralkodópár szálláshelyeként és az udvari ceremóniák helyszíneként.[63] Az épület királyi rezidencia voltát hangsúlyozza az az allegorikus kompozíció is, amely a *Vasárnapi Ujság*ban jelent meg az uralkodó 1865. júniusi pest-budai tartózkodásáról szóló cikk illusztrációjaként. A képen bőségszarut tartó nemtők fogják közre Ferenc József huszártábornoki egyenruhás mellképét a budai vár látképe fölött, amely mögött a nap „új fényben ébred" *(7. kép)*.[64]

A kiegyezést követően a bécsi udvar, de még inkább a magyar rendek részéről jelentősen megnövekedtek az uralkodó budai reprezentációjával kapcsolatos igények. Jól érzékelteti ezt a Jókai által szerkesztett *A Hon* című napilap egyik 1869-es vezércikke: „kifejezést adunk azon mindnyájunk által csak fájdalommal tapasztalt érzetnek, hogy úgy látszik, a király még mindig egyedül Bécset tekinti székvárosának, és nem egyszer s mind Buda-Pestet is. […] Emlékeztet-e azonban Buda-Pesten valami, hogy Magyarországnak oly királyai voltak, akik lelkesültek a szépért és nagyszerűért, akik együtt éreztek a nemzettel, és akik székvárosuknak tekintvén az ország ezen központját, oly műveket alapítottak, melyek fentartsák emléküket a késő utódok előtt is? Sőt alig van valami ma is Buda-Pesten, mely emlékeztetné akár a hazafit, akár az idegent, hogy ez Magyarország királyának székvárosa! […] Bécs császári díszét épen a jelenlegi uralkodó I. Ferencz József császár és király alapította meg. […] Bécsben minden a császárra emlékeztet; Buda-Pesten a királyra alig valami – hacsak a királyi palotán lobogó sárga-fekete zászlót nem vesszük a leghatalmasabb emlékeztetőnek."[65]

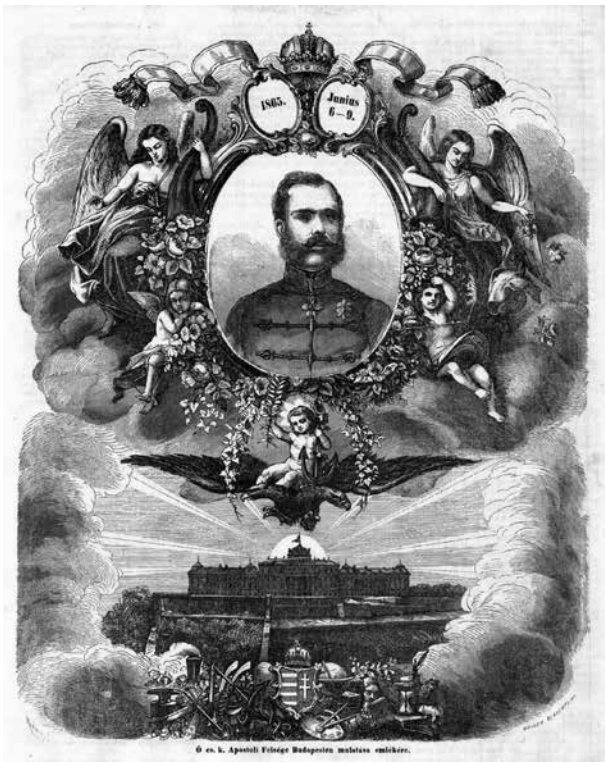

7. Rusz Károly: *A budai királyi palota mint I. Ferenc József rezidenciája*, 1865
Acélmetszet
Vasárnapi Ujság, 12. 1865. június 11. 24. sz. 293.

61 *Magyar Kurír*, 1. 1787. március 3. 18. sz. 145: „A budai Királyi Kastélyban olly szüntelen való ujjitások esnek, mellyek nagy vendégekre mutatnak."; uo. 49. sz., (jún. 27.) 396: „Megint megujjittatott azon hír, mely szerint Buda várának edgy házasulandó Fő-Hertzeghez fog-lenni szerencséje; ki nyárban itten, télben pedig Bécsben fogna lakni; és ennek számára építtetik olly szorgalmatosan Buda várának Kastéllya."

62 Jacoby 1932. 103. A palota nádori rezidencia funkcióját jelzi, hogy Sándor Lipót 1791-ben készült rézmetszetű lovas képmásának hátterében a budai vár látható. MNM TKCs, ltsz. 3990.

63 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 6. 103. sz. 2: „A budai tisztes cs. várpalotának jutott azon szerencse, mikép az oly hőn óhajtott legmagasb vendégeket falai közé vendégszeretőleg befogadhassa."

64 *Vasárnapi Ujság*, 12. 1865. június 11. 24. sz. 293; *Sürgöny*, 5. 1865. június 15. 136. sz. 2. Az uralkodó 1865. decemberi látogatása alkalmából Vereby Soma Ferenc József huszártábornoki egyenruhás portré-litográfiáját adta ki. (MNM TKCs, ltsz. 10095.)

65 *A Hon*, 7. 1869. augusztus 29. 198. sz. 1. (Bécs és Pest).

8. Halmi Artúr: *Vidékiek a budai várpalota termeit nézik*, 1899
A Király Könyve 1899. 10. után

Ennek kapcsán 1875-ben – ismeretlen ágensek kezdeményezésére – felmerült a palotában létrehozandó Magyar Királyi Múzeum terve is, amelyet egyes értesülések szerint maga Ferenc József is támogatott. Itt a bécsi udvari gyűjteményekben őrzött magyar vonatkozású műkincseket helyezték volna el, hogy „a kir. család magántulajdonát képező kir. múzeumnak képezzék alapját".[66] Bár a terv 1890-ben, majd 1902-ben, a Nemzeti Múzeum megalapításának centenáriuma alkalmából ismét felmerült, végül azonban nem valósult meg.[67] Mindössze a millenniumi történelmi kiállításra érkezett nagyobb számú „hungarica" műtárgy az udvari gyűjteményekből. Hauszmann Alajos ez alkalommal is felvetette a budai „magyar udvari kincstár" tervét, amelyet a krisztinavárosi szárny II. emeletén tervezett elhelyezni. Az építész 1896-ban egy audiencián magával az uralkodóval is ismertette elképzelését, aki megfontolásra méltónak tartotta azt, ám a terv végül nem valósult meg, mivel „az udvari körök meghiúsították".[68] Mint ismeretes, az egykori bécsi udvari gyűjteményekből végül az 1932-es velencei egyezmény értelmében került néhány tárgy magyar állami tulajdonba.

A palota részleges „muzealizálása" ugyanakkor már az 1890-es években elkezdődött, amikor a dunai szárny középső teremsora – amely korábban Rudolf főherceg lakosztályaként szolgált, s a trónörökös halálával elvesztette ezt a funkcióját – alkalmanként, vezetéssel látogathatóvá vált, a „szertartástermeknek" is nevezett nyugati oldali termekkel együtt.[69] Erről tanúskodik például Halmi Artúr egy 1899-ben készült tusrajza, amely a palota népviseletbe öltözött „vidéki" látogatóit ábrázolja Engerth „A zentai csata" című képe előtt, amint a komornyik magyarázatát hallgatják[70] *(8. kép)*.

A folyamat 1907-ben, a krisztinavárosi szárnyban elhelyezett Erzsébet Királyné Emlékmúzeum létrehozásával folytatódott,[71] majd pedig 1928-ban, a középső szárny első emeleti teremsorának a nagyközönség előtti (ismételt) megnyitásával, illetve az 1936-ra elkészült Corvin-könyvtárterem megnyitásával teljesedett ki.

A palota barokk épülete az 1850-es években elvégzett modernizálás ellenére sem felelt meg a kor elvárásainak, így az 1870-es években egyre határozottabban fogalmazódott meg a magyar királyi rezidencia reprezentatív kialakítására irányuló igény a magyarországi közéletben. Hauszmann írásai szerint gróf Andrássy Gyula miniszterelnök már 1867-ben, I. Ferenc József koronázásakor kijelentette, hogy „egyik legfőbb teendőjének tartja a palotának a magyar királyi méltósághoz illő kiépítését".[72] A terv szorosan összekapcsolódott azzal a várakozással, hogy a kibővített és kényelmesebb rezidencia az uralkodó hosszabb budai tartózkodásait eredményezi majd. Erre utalt Ferenc József megkoronázásának negyedszázados jubileuma kapcsán egy újságcikk is 1892-ben: „a szertartástermek [...] igen fényesek, de egy kissé ridegek. Az arany fényét, s a márvány hidegségét csak itt-ott enyhíti egy-egy kiválóbb hazai vagy osztrák festő műve. Történelmi emlékek és ereklyék nincsenek magában a várlakban. [...] E termeknek akkor lesz igazi jelentőségük, ha majd Budán állandó magyar udvartartás lesz,[73] ami nem tartozik többé a messze jövő ábrándjai közé."[74]

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1880. július 1-jei ülésén az uralkodóhoz felterjesztett feliratban kezdemé-

66 *A Hon*, 13. 1875. január 1. 1. sz. 2. (Magyar királyi múzeum); *Századok*, 9. 1875. 69–70.

67 *Pesti Hírlap*, 24. 1902. november 25. 324. sz. 9; *Pesti Hírlap*, 26. 1904. május 5. 125. sz. 2; *Pesti Hírlap*, 29. 1907. november 19. 274. sz. 11.

68 *Hauszmann* 1995. 39; *Hauszmann* 1997. 87.

69 *Pesti Hírlap*, 14. 1892. június 24. 174. sz. 8. (A budai királyi palota): „A palotában azonban igen sok vidéki és külföldi utazó fordul meg, akik a palota belsejét nézik meg. A szertartástermek egész nyáron át megtekinthetők, azonban előbb a várkapitányság irodájában kell jelentkezni."

70 *A Király Könyve* 1899. 10. után.

71 Vér 2008.

72 *Hauszmann* 1997. 79; Hauszmann 1904. 51.

73 Az önálló magyar udvartartás jogigényéről, mint a magyar királyi méltóság kiegészítő eleméről ld. Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017. 17.

74 Kovács 1892.

9. Kimnach László: *I. Ferenc József leteszi az új budai királyi palota alapkövét*, 1896
Tusrajz. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 53.1054

nyezte a királyi palota nagyarányú kibővítését. Ennek eredményeként 1893–1905 között a palota két újabb szárnnyal bővült: a barokk palotától északra álló 18. századi fegyvertár helyén új fogadó-, bál- és díszterem került kialakításra (a korabeli terminológia szerint „szertartási termek"), amelyek a barokk palota reprezentációs tereivel együtt közel háromszáz méter hosszú teremsort alkottak, míg a krisztinavárosi szárnyban vendéglakosztályok kaptak helyet, s ezzel a palota alapterületét a korábbi háromszorosára növelték. Ennek tervezése és kivitelezése a palota történetében először nagyrészt magyar építészek és iparművészek részvételével zajlott. A bővítés és a berendezés összesen mintegy 33,5 millió koronára rúgó költségei a magyar államot terhelték.[75]

A palota kibővítése az új országház felépítésével párhuzamosan zajlott, megteremtve ezzel a dualizmus kori magyar állam és a magyar historizmus két fő művét, egymással szemközt, a Duna két partján. Amint Trefort Ágost kultuszminiszter is hangsúlyozta az országgyűlésnek tett 1884. évi jelentésében: „legközelebb jövőben ismét két monumentális építkezés: a budai királyi várlak bővitése és az uj országház palotájának épitése vétetik foganatba, melyek hivatva lesznek évszázadokra hirdetni a jelenkor művészeti iparát."[76]

A palota kibővítésének terveit Ybl Miklós (1814–1891) kezdte el kidolgozni, majd halála után Hauszmann Alajos (1847–1926) vette át a főépítészi-építésvezetői szerepkört. A munkálatok 1893-ban, a díszterem kibővítésével kezdődtek meg, de már 1890-ben világosszürkére festették a „rikító sárga" színű homlokzatokat.[77] A krisztinavárosi szárny felépítése – nagyrészt Ybl tervei szerint – 1894-ben elkezdődött, a palota kibővítésének ünnepélyes alapkőletételére azonban csak a millennium évében, 1896. június 6-án, Ferenc József jelenlétében került sor a krisztinavárosi szárny előcsarnoka mellett. Az alapkő alatt elhelyezett okmány patetikus hangvételű szövegében az uralkodó a palota történelmi jelentőségét hangsúlyozta: „az elmúlt idők történeti eseményei által megszentelt eme helyen emelkedjék a magunk és utódaink fejedelmi otthona. Az ezeréves múlt magasztos örömétől lelkünkben áthatva, a jelen pillanatban is buzgón fohászkodunk Istenhez, árassza áldását Házunkra és hü magyar nemzetünkre, hogy egyesült erővel az ország javára és népeink boldogítására jövőben is

75 *Hauszmann* 1995. 37; Ybl 1957. 262. Az Osztrák–Magyar Monarchiában 1892-ben vezették be az ezüstalapú forint helyett a koronát mint aranyalapú pénzegységet. Egy tízkoronás 3 g színaranyat tartalmazott, a palota építési költsége tehát mintegy 10 000 kg aranynak feleltethető meg, ami mai árfolyamon (kb. 22 000 Ft/g) mintegy 220 milliárd forintnak felel meg.

76 *Nemzet*, 3. 1884. november 24. 324. sz. 2 (Trefort miniszter jelentéséből).

77 *Nemzet*, 9. 1890. augusztus 27. 236. sz. 2 (A királyi palota új színe).

10. Bachruch Károly: Ezüstkalapács, amellyel Ferenc József 1896. június 6-án letette a palota alapkövét
Budapest, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, ltsz. 76.6.1

sikeresen munkálkodván, királyi lakunkban, melyet a Mindenható segedelmével felépitendök vagyunk és az országban állandóan jólét és megelégedés honoljon."[78] A ceremónia végén „a palota építője, Hauszmann Alajos tanár elzárta az okmányt egy vörösrézből készült hüvelybe, aztán beletette az alapkőbe, amelyet a pallérok nyomban leeresztettek a csiga láncain. A felség azután lement a keskeny falépcsőn az alapkőhöz, s az ezüstből kovácsolt díszes kalapáccsal háromszor rácsapott a hófehér kőre"[79] *(9–10. kép)*.

1897. július 10-én tartották meg a krisztinavárosi szárny bokrétaünnepét, s ezzel egy időben – Hauszmann tervei szerint – elkezdték az északi (dunai) szárny és a lovarda felépítését. A külső és belső munkálatok 1905 januárjára fejeződtek be.[80] A palota hatalmasra nőtt épületkomplexuma „a birodalmi egységnek és a nemzeti szuverenitásnak az 1890-es évekre egyre ingatagabbá váló egyensúlyi állapotát" szimbolizálta; ennek megfelelően az épület dekorációs programja is „a nemzeti palota és az uralkodói rezidencia kettős funkcióját" jelenítette meg.[81] A palota épületegyüttesének és 304 méter hosszú dunai homlokzatának középpontját a Habsburg-terem fölött emelkedő kupola jelezte, amely az egész budai városkép meghatározó elemévé vált. A kupola alapvető rendeltetése „a dualizmus hatalmi egyensúlyának deklarálása volt azáltal, hogy a birodalom egységét kifejező uralkodó, Ferenc József rezidenciája az építészet nyelvén megfogalmazva ugyanazt a méltóságot kapta meg, mint a Duna túlpartján a nemzet háza, a Parlament",[82] amelynek építése a palotáéval párhuzamosan zajlott. Ezt a kettősséget hangsúlyozza a *Budapesti Hírlap* 1902. október 8-i vezércikke is, a „nemzet palotájaként" aposztrofálva a királyi palotával szemközt emelkedő Országház épületét: „Két korszak mesgyéjén századokra szóló monumentumot épített magának a magyar nemzet. Országházának hívják, a honnan egy ország sorsát intézik alkotmányosan miniszterek, főrendek és a nép képviselői. […] Nincs ennél díszesebb épülete Magyarországnak, s vetekedik vele csak egy, a királyi palota a hegytetőn, a nemzet palotájával szemben. Mind a kettő nagyot jelent. A királyi kastély a Duna fölött, Mátyás romba dőlt vára helyén, a magyar királyság föltámadása. Üres még, fényes termei csukva vannak […] ez a palota várja urát, a magyar királyi családot. Koronás fejedelmének, Ferenc Józsefnek építette a magyar nemzet és angyalszívű feleségének, Erzsébetnek. Egy félszázadnál tovább viseli királyunk a jogart, midőn palotája befejezéséhez közeleg: éppen úgy a magyar királyság sincs fölépülve egészen, sem berendezve teljesen. Az új magyar trónt örököseinek hagyja, a kiknek magyar udvartartása lesz, s a magyar királyi hercegek ebből a nagy palotából fogják megszeretni hazájukat, a szépen elterülő Magyarországot, nemzetünket, nyelvünket. Ez a jövő képe, midőn nem Bécsből, hanem Budáról fogja a király kormányozni országát és csinálni történetünket. Ez vagyon vésve azokba a kövekbe. A másik palotának, az országházának jelentősége más, de azéval páros. Itt egy nemzet akarata tanácskozik és határoz saját sorsán. Múltja erkölcsben egyszerű, módban szerény, szokásban ősi: jövője gazdag, fényes és nagyralátó. Hatalmas a Duna völgyében, mint ez oszlopcsarnokok, tornyok és kupolák a Duna tükrében. Szabad nemzetnek büszke parlamentje, mely magának és másoknak törvényt szab, de senkitől törvényt s parancsot el nem fogad."[83]

A palota IV. Károly 1918. november 13-i lemondásáig töltötte be eredeti rendeltetését. Nem sokkal az őszirózsás forradalom győzelme után különböző minisztériumok vették használatba a Nemzeti Palotává átkeresztelt

78 Hauszmann 1912. 35. Az alapkőletételi ceremóniát Kimnach László tusrajzon örökítette meg, ld. MNM TKCs, ltsz. 53.1054.

79 *Budapesti Hírlap*, 16. 1896. június 7. 156. sz. 6. A Bachruch Károly által készített ezüstkalapács Hauszmann Alajos hagyatékából a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményébe került, ltsz. 76.6.1.

80 A palota kibővítésének építéstörténetét ld. Ybl 1957.

81 Rostás Péter: A nemzet palotája. *Magyar Narancs*, 23. 2011. április 14. 15. sz. 31–33.

82 Uo.

83 *Budapesti Hírlap*, 22. 1902. október 8. 276. sz. 1 (A nemzet palotája).

épületet, míg a dunai szárny dísztermeit „múzeumi célokra" tervezték átengedni.[84] A déli szárnyban, a volt királyi magánlakosztályban Károlyi Mihály miniszterelnök fogadó- és dolgozószobáját alakították ki,[85] amelyről 1919 márciusában rövid filmhíradó-felvétel is készült.[86]

A Tanácsköztársaság bukása után, 1920. április 1-jétől a palota krisztinavárosi szárnyában, az egykori vendéglakosztályokban alakították ki az államfő, Horthy Miklós lakosztályát és a kormányzói kabinetiroda hivatalait. A „király nélküli királyság" kormányzójának beköltözésével a palota – történetében először – immár nemcsak alkalomszerűen, hanem állandó jelleggel az ország kormányzati központjaként szolgált. A palota Horthy 1944. október 16-i lemondásáig töltötte be ezt a szerepet, majd három hónappal később a budai vár ostroma megpecsételte az épület sorsát.

A dinasztikus reprezentáció terei

Az uralkodói lakosztályok

Az uralkodói lakosztályok terembeosztása a barokk palotában

A tömegalakítás és homlokzattagolás mellett a 18. századi palota belső elrendezése, azaz a helyiségek beosztása is korának legkorszerűbb elveit követte. A francia barokk építészetben kialakult *commodité* („kényelem") elve elsősorban az egymásra tükörszimmetrikus kettős uralkodói lakosztály *(appartement double)* kialakításában és terembeosztásában nyilvánult meg *(11a–d. kép)*.[87]

Az épület belső tereiben elsősorban az uralkodói lakosztályok teremsora, az udvari ceremóniák színhelyeként szolgáló díszterem és a palotakápolna belső kialakítása és berendezése szolgálta a Habsburg-dinasztia reprezentációját.

A reprezentációs célú teremsor a palota középső, ún. lakószárnyának *(corps de logis)* első emeletén, a *piano nobilé*n került kialakításra, amelynek belmagassága a második emeleténél valamivel nagyobb. A két lakosztály helyiségeinek beosztásáról és berendezéséről Jadot 1749-es tervrajza, valamint a palota 1775. és 1777. évi ingóságleltárai alapján alkothatunk fogalmat.[88] Az egyes helyiségek a palota 1765. évi felmérési rajzának helyiségszámaival azonosíthatók.[89]

Jadot eredeti koncepciójának megfelelően a díszemelet teremsorának ajtajai egy tengelyen helyezkedtek el, azaz *enfilade*-ot alkottak. A dunai teremsor közepén az uralkodópár közös hálószobája kapott helyet. Az *appartement double* elvének megfelelően ettől északra a császárné (királynő), délre pedig a császár lakosztálya helyezkedett el, amelyeket két különálló díszlépcsőn keresztül lehetett megközelíteni. A két lakosztály szobáinak beosztása tükörszimmetrikus volt. A lépcsők egy-egy testőrszobába *(Gardestube)* vezettek, amelyekből két-két elő- vagy fogadótermen *(Antekammer)* keresztül lehetett a rizalit középtengelyében elhelyezkedő audienciatermekbe jutni. Ezekben az ablakokkal szemközt egy-egy „trón", azaz vörös damaszttal kárpitozott karosszék állt vörösdamaszt baldachin alatt. Az innen nyíló, nagyobb alapterületű, ötablakos sarokszobák („tükörszalonok") reprezentatív fogadó- (társalkodó-) teremként szolgáltak. A (fél)-nyilvános, reprezentációs rendeltetésű helyiségek után egy-egy privát térként szolgáló kisebb szoba *(Kabinett)* következett, amelyekből a közös hálószoba nyílott. A díszudvar felé eső (nyugati) oldalon a palota legnagyobb, kb. 26×10 méter alapterületű helyisége, a héttengelyes, két szint – mintegy 11 méter – belmagasságú díszterem alkotta az épület reprezentatív centrumát, a terem két oldalán egy-egy háromtengelyes fogadóteremmel.

84 *8 Órai Ujság*, 4. 1918. november 21. 273. sz. 4: „A budai királyi vár, melynek dísztermei muzeumi célokra fognak szolgálni, ezentúl, mint félhivatalosan jelentik, a nemzeti palotae lnevezést fogja kapni." 1919 márciusában Lendl Adolf arra tett javaslatot, hogy a Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyűjteményeire alapozva a Nemzeti Palotában Történelmi Múzeumot hozzanak létre. Néhány héttel korábban, 1919. február 24-én az Iparművészeti Múzeum igazgatója, Csányi Károly kapott megbízást a Nemzeti Palota ingóságainak leltározására.

85 *Magyarország*, 26. 1919. február 7. 33. sz. 5 (A magyar Elysée).

86 A köztársasági elnök fogadószobája és dolgozószobája a Nemzeti Palotában – https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5499 (letöltés 2023. 08. 01.).

87 A különálló férfi- és női lakosztály *(appartamenti doppij)* a 16. század végétől, római minták nyomán honosodott meg az európai kastélyépítészetben. Ld. Patricia Waddy: *Seventeenth-century Roman Palaces: Use and the Art of the Plan*. New York, The Architectural History Foundation, 1990. 16. Az *appartement double* elrendezés egyik legnagyobb hatású példája a Louis Le Vau tervei szerint 1661-re felépült vaux-le-vicomte-i kastély volt, majd különösen Jacques-François Blondel: *De la distribution des maisons de plaisance* (Paris, 1737) című mintakönyve nyomán terjedt el széles körben. Kelényi 2005. 43.

88 Inventarium 1775; MNL OL, E 44, Aedificalia seu aedilia, Nr. 917/1777, fol. 105: Specification der in hiesig. Königl. Schloss befindlichen Bilder (Ofen, 10. Marty 1777) – utóbbit közli: Garas 1969. 193. Ugyanitt található az egyetem Budára költözése kapcsán, 1777 májusában készült ingóságleltár is, amely dokumentálja a palota reprezentációs tereinek egyéb berendezését is. Ld. Voit 1955.

89 MNL OL, T 14, Nr. 1/3. Az uralkodói lakosztályok teremsorának némileg eltérő rekonstrukcióját ld. még: Voit 1955. 223. (és 22. jegyzet); Fekete 2006. A2 tabló. A két lakosztály berendezéséről és a teremsor kialakításának elveiről ld. még: Voit 1975. 459; Czagány 1966; Kelényi 2005. 43.

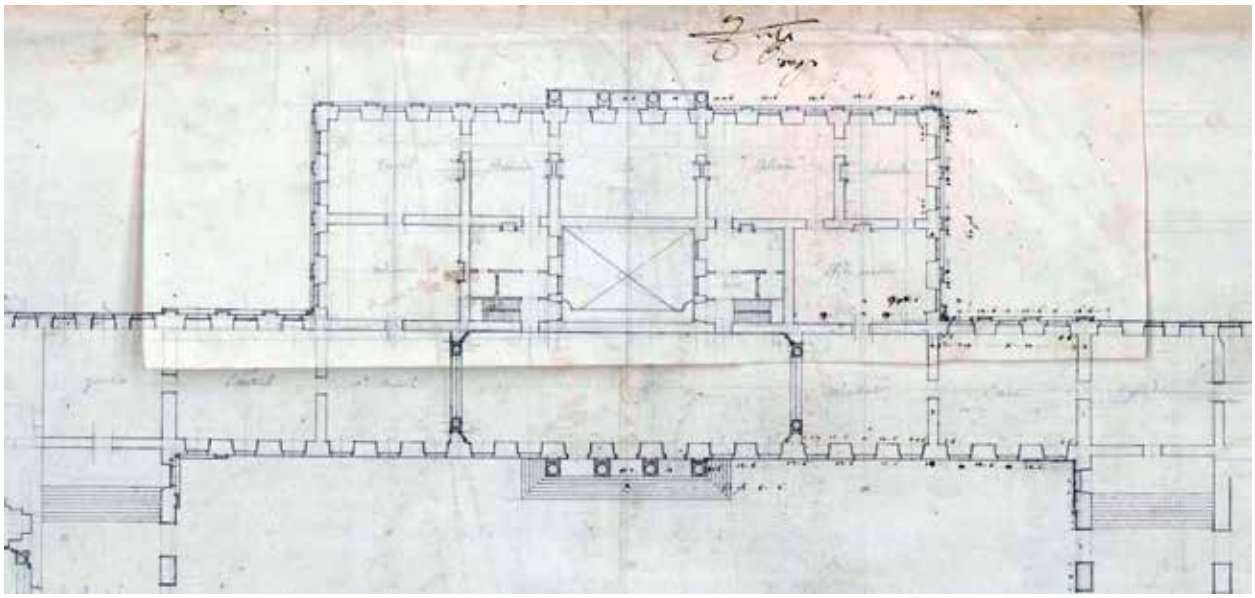

11a. Jean Nicolas Jadot: A budai királyi palota tervrajza. Részlet a középső szárny első emeleti teremsorának beosztásáról, 1749
Párizs, Institut National d'Histoire de l'Art – Bibliothèque Doucet

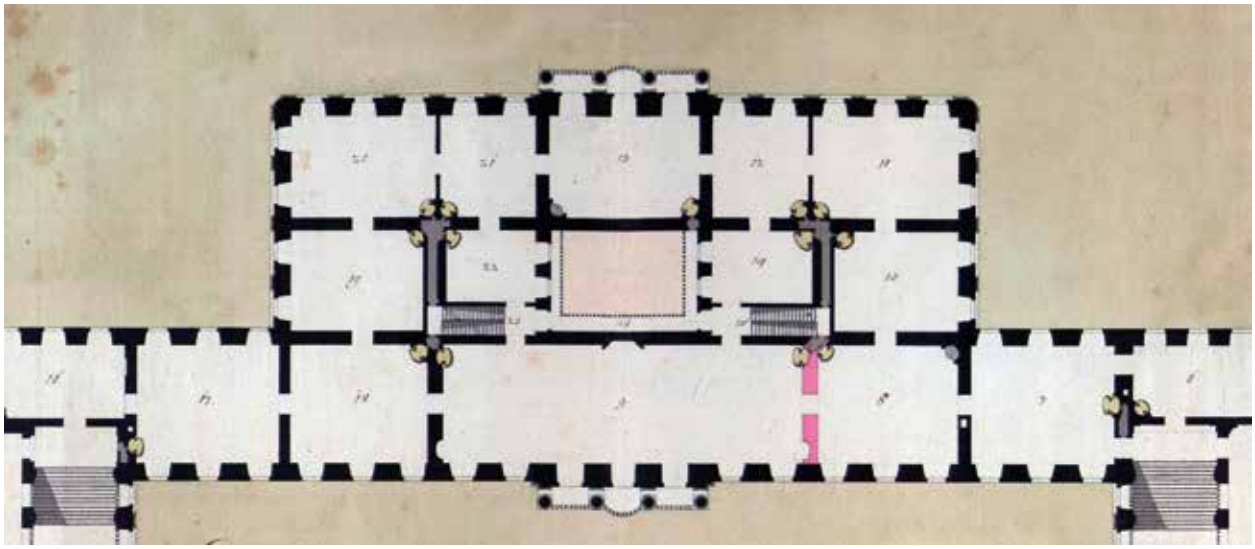

11b. A budai királyi palota 1765. évi felmérési rajza. Részlet a középső szárny első emeleti teremsorának beosztásáról
Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, T 14 - No. 1/3

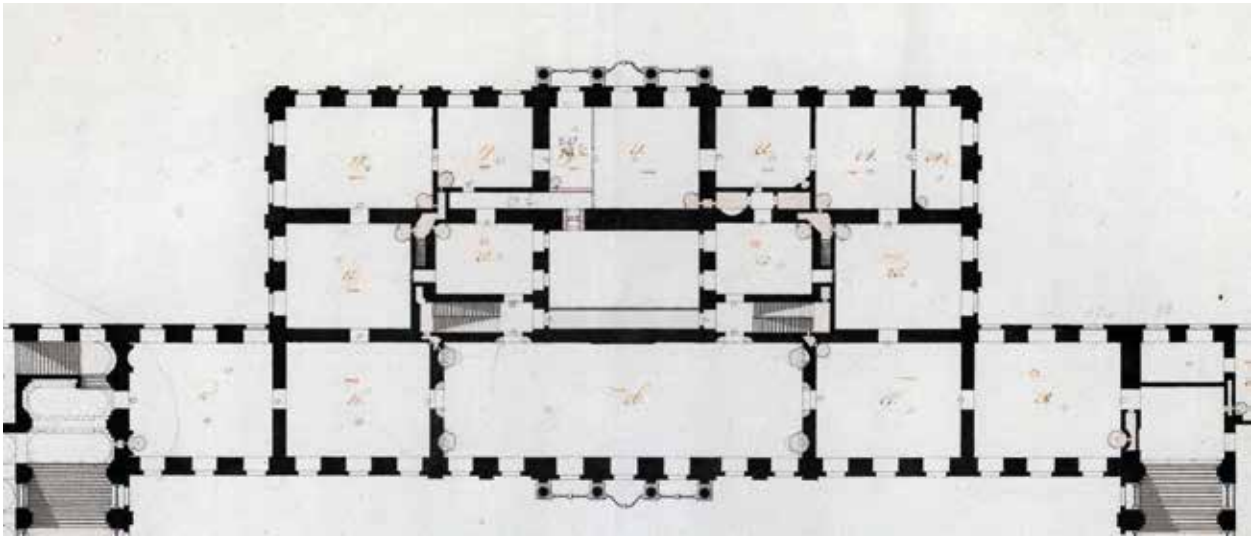

11c. A budai királyi palota 1815. évi felmérési rajza. Részlet a középső szárny első emeleti teremsorának beosztásáról
Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, T 14, No. 1/13

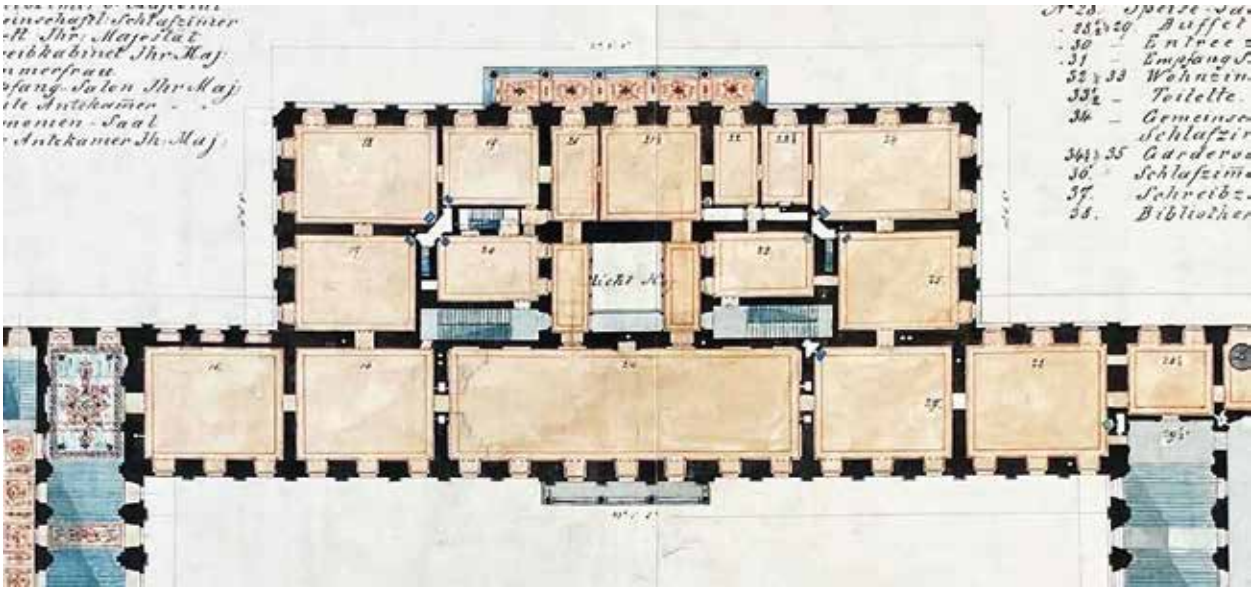

11d. A budai királyi palota 1856. évi felmérési rajza. Részlet a középső szárny első emeleti teremsorának beosztásáról
Bécs, ÖStA, HHStA, SB PAB J-8c

A *11a–d. kép*hez tartozó helyiségjegyzék:

helyiség-szám az 1765. évi alaprajzon	*1749. évi tervrajz*	*Inventarium 1775*	*helyiségszám az 1791. évi inventáriumban és az 1815. évi alaprajzon*	*Inventarium 1791*	*Schams 1822*	*1856. évi alaprajz*	*Vezető 1928*
1"6, 6	*Gardes*	–			–		
„császárnéi" (királynői, majd királynéi) lakosztály					*Appartement der Königin*	*királyi lakosztály*	
17	*1ère antichambre*	–	15	*Eingang zu Seiner Majestät der Kaiserin* [auf die Mauer gemahlen]	*Vorzimmer*	*Vorzimmer*	
18	*2ème antichambre*	*erste Antichambre* [58 boisierte Bilder]	16	*Erste Antechamber (sic!)* [auf die Mauer gemahlen mit 8 darauf hangenden Bildern in grünn vergoldten Rahmen]	*Zimmer* [in Grau gemahlt, dessen Wände 10 Fuss hohe Spiegel und gewirkte Bilder zieren]	*Erste Antekammer*	*Zenta terem*
19	*Audience*	*Audienz Zimmer* [mit rothen Procadell ausspalliert]	17	*Audienz Zimmer* [mit 6 Stück Niederländer Spallier spallirt]	*Audienz-Zimmer der Kaiserin* [große Spiegeln; kostspielige Tapeten nach Niederländer Art]	*Thron-Saal*	*Kis trón-terem*
20	*Conseil*	*erste Spiegel Zimmer* [50 boisierte Bilder]	18	*Empfangs-Zimmer Seiner Majestät der Kaiserin* [mit weiß und vergoldter Poisir und mit 8 Spiegeln]	*Gesellschafts-Zimmer* [weiss im Grunde, mit vergoldeten Stäben und andern ähnlichen Verzierungen]	*Salon*	*Kihallgatási terem*
21	*Retirade*	*Cabinet für Ihro Königl. Hochheit Erzherzogin Christina* [mit rothem Damast spalliert]	19	*Cabinet Seiner Majestät der Kaiserin* [mit grünen Damask spallirt]	*Ankleidungs-Zimmer* [weiße Tapeten mit gefärbter chinesischer Stickerey]	*Schlafzimmer Sr. Majestät*	*Lila szoba*
22	–	*Retirade für Ihro Königl. Hochheit Erzherzogin Christina* [mit gedruckter Leinwat spalliert]	20	*Kammerdienerin Retirad* [auf die Mauer gemahlen]	–	*Kammerdiener*	–
13	*Lit*	*Ihro Königl. Hochheit Erzherzogin Maria Christina und Herzog Albert Schlaf-Kammer* [mit rothem Damast spalliert]	20 ½	*Retirad von Seiner Majestät der Kaiserin*	*Arbeitszimmer* [mit grünem Atlas]	*Schreibzimmer Sr. Majestät*	*Sárga szoba*
			21	*Schlafzimmer für Seine Majestät dem Kaiser und Kaiserin* [Mit 28 Blatt roth und weiß geblumeten Lampas spallirt]	*Schlafzimmer* [mit lichtblau gestickten Tapeten]	*Gemeinschaftl. Schlafzimmer*	*Kék terem*

helyiségszám az 1765. évi alaprajzon	*1749. évi tervrajz*	*Inventarium 1775*	*helyiségszám az 1791. évi inventáriumban és az 1815. évi alaprajzon*	*Inventarium 1791*	*Schams 1822*	*1856. évi alaprajz*	*Vezető 1928*
„császári" lakosztály					*Appartement des Königs*	*királynéi lakosztály*	
12	*Cabinet*	*Cabinet für Ihro Königl. Hochheit Herzog Albert* [mit rothem Damast spalliert]	22	*Cabinet Seiner Majestät des Kaisers* [mit grünen Damask spallirt]	*Ankleidezimmer* [gelb drapirt]	*Toilett Ihrer Majestät*	*Rózsaszoba*
						Schreibkabinet Ihrer Majestät	*Kis szalon*
14	–	*Retirade für Ihro Königl. Hochheit Herzog Albert* [mit gedruckter Leinwat spalliert]	23	*Kammerdiener Retirad* [auf die Mauer gemahlen]	–	*Kammerfrau*	–
11	*Retirade*	*zweyte Spiegel Zimmer* [28 boisierte Bilder mit grossen vergoldten Ramen]	24	*Empfangs-Zimmer von Seiner Majestät des Kaisers* [mit weiß und vergoldter Poisir]	*Billiardzimmer* [mit kornblauen Tapeten]	*Empfang-Salon Ihrer Majestät*	*Sarokterem*
			24 ½	*Retirad von Seiner Majestät des Kaisers*	*Cabinet oder Arbeitszimmer*		
10	*Chambre des miroirs*	*Audienz-Zimmer für Ihro Königl. Hochheit Albert* [mit rothen Procadell ausspalliert]	25	*Audienz-Zimmer von Seiner Majestät des Kaisers* [mit 5 Stück Landschaften spallirt, so neu angekommen sind von Niederland]	*Audienz-Zimmer* [dessen Wände mit niederländischen Figuren-Tapeten bekleidet sind. Ein Thron… von rothem Sammt]	*Zweite Antekammer Ihrer Majestät*	*Kék szalon*
9	*Salle*	*Saal*	26	*Saal* [grün in grau auf die Mauer gemahlen]	*Grosser Saal*	*Ceremonien-Saal*	*Szertartási terem*
8	*2ème antichambre*	*zweyte Antichambre* [73 boisierte Bilder]	27	*Antechamber (sic!) von Seiner Majestät des Kaisers* [auf die Mauer gemahlen]	*Versammlungs-Saal (Bataillen-Zimmer)*	*Erste Antekammer Ihrer Majestät*	
7	*1ère antichambre*	–	28	*Eingang zu Seiner Majestät dem Kaiser* [auf die Mauer gemahlen]	–	*Speisesaal*	

12. Bécs, Hofburg, Lipót-szárny, Pietra-dura-szoba

Az 1775–1777. évi összeírások szerint a két előterem (8. és 18. sz.) és a két tükörszalon *(Spiegelzimmer)* (11. és 20. sz.) kialakítása volt a legreprezentatívabb. Ezek falait *boiserie*-vel, azaz fából készült, fehérre festett, polírozott, aranyozott rokokó ornamensekkel díszített falburkolattal látták el, amelyeken több tucat kis méretű festményt helyeztek el.[90]

A palota 1773-as képjegyzéke részletesen felsorolja, hogy az egyes helyiségekben és azon belül az egyes falmezőkön mely festmények kerültek elhelyezésre. Eszerint a két előterem nyolc falmezőjén – az ajtók melletti falakon és a két ablakközben – összesen ötvennyolc, illetve hetvenhárom festményt helyeztek el. A két tükörszalonban öt-öt falmezőn ötven, illetve huszonnyolc festmény kapott helyet aranyozott keretben, míg az ablakközökbe három-három nagy méretű, aranyozott keretbe foglalt tükör került. A négy helyiségben tehát összesen kétszázkilenc festmény kapott helyet, minden bizonnyal szorosan egymás mellett elhelyezve. Az összeírásban *boisierte Bilder* névvel jelölt,[91] a *boiserie* falburkolatba illesztett festmények főként csendéletek, csata-, táj- és állatképek voltak, amelyeket 1766-ban Bécsből és Schloss Hofból, Savoyai Jenő egykori kastélyából hoztak Budára.[92] A két előteremben a Bécsből, a két sarokteremben pedig a Schloss Hofból származó festményeket helyezték el. Előbbiek között Nagy Sándor egyik csatájának ábrázolása, hadvezérek lovas képmásai és vadakat ábrázoló festmények szerepeltek, s ezáltal egy férfias karakterű együttest alkottak, míg utóbbiak között főként egzotikus állatokat ábrázoló képek és itáliai veduták láthatók.

Az 1773. évi képjegyzékben az ábrázolt téma leírása mellett csak néhány műnél szerepel festőnév, így ezek közül csak két, ma is meglévő festmény azonosítható a Kunsthistorisches Museum gyűjteményében, illetve a laxenburgi Altes Schloss 1867. évi festményleltárában. Az egyik egy papagájt és cerkófmajmot ábrázol,[93] a másik pedig vadkacsavadászat-jelenetet.[94]

A fehér-arany háttér előtt megjelenő színes, változatos témájú festmények dekoratív összhatása hasonló lehetett a bécsi Hofburg ún. Pietra dura-szobájához, bár ennek falain csak 1842-ben helyezték el a Lotaringiai Ferenc-gyűjteményből származó képeket *(12. kép)*.[95]

Az uralkodói lakosztály további helyiségeinek falait szövettapétával vonták be. A két audienciaterem falait vörös brokátszövettel, azaz ezüstszállal mintásan átszőtt selyemszövettel „spalírozták". A berendezésükhöz egy-egy aranyszegélyű vörösdamaszt baldachin és trónkárpit, valamint egy-egy, lépcsős emelvényen álló, vörös damaszttal kárpitozott karosszék tartozott. Albert herceg és Mária Krisztina közös hálószobáját és *cabinet*-jeit vörös damaszttal, azaz mintásan szövött selyemszövettel, a két – a világítóudvarra néző – *retirade* falait pedig nyomott mintás vászontapétával vonták be. A hálószoba berendezését két vörösdamaszt balda-

90 Az 1777-es festményleltár a két előtermet „ausboisierte zwei Zimmer"-ként, a két sarokszalont „erstes / zweites boisirtes Zimmer" néven említi. Ld. Zimmermann 1903. Ld. még: MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 76. „An sammentlichen Bildern: 58 Stücke in der ersten Antichambre in der Boiseri. / 28 Stücke in der zweyten Spiegl Zimmer: Boisierte Bilder mit grossen Vergoldten Ramen / 73 Stücke in der zweyten Antichambre: Boisierte Bilder" / Uo. fol. 105: „In dem ersten Spiegl Zimmer: Boisierte: 50 Stücke."

91 A festmények beillesztése a fából készült falburkolatba a 18. század első felére jellemző, így alakították ki például a bécsi udvari képtárat is 1720 körül a Stallburg emeletén. Ld. Lorenz–Mader-Kratky 2016. Abb. 372–374. (Köszönöm a felvilágosítást Anna Mader-Kratkynak.)

92 Garas 1969. 192–193; Zimmermann 1903. p. LXIV, Nr. 19378. A budai képjegyzék számos egyezést mutat a Schloss Hof-i kastély festményeiről 1736-ban, Savoyai Jenő halálakor felvett leltárral. Ld. Joseph Maurer: Die Gemälde des Prinzen Eugen von Savoyen in seinem Schloße Schloßhof. *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 17. 1891. 142–145.

93 KHM, ltsz. GG 7349, 121×56 cm (F. David?); Zimmermann 1903, LXIV, Nr. 19378, 204: „Indianisches voglstück mit Papagei und Affen".

94 KHM, ltsz. GG 7235, 117×169 cm: „Két kutya és egy sólyom récékre támad a nádasban"; Zimmermann 1903, LXIV, Nr. 205: „Raubvogel auf eine Ante. Author: Heinitz." Mindkét kép „aus Ofen" megjegyzéssel szerepel az 1867-es laxenburgi jegyzékben (Nr. 256 és 372). Ezúton is köszönöm az adatokat Gerlinde Grubernek. Az egzotikus állatokat ábrázoló képek egy részénél Ignaz Heinitz (1657–1742), a tájképeknél Hendrik Frans van Lint (1684–1763) neve szerepel az 1774-as képjegyzékben.

95 Kurdiovsky 2008.

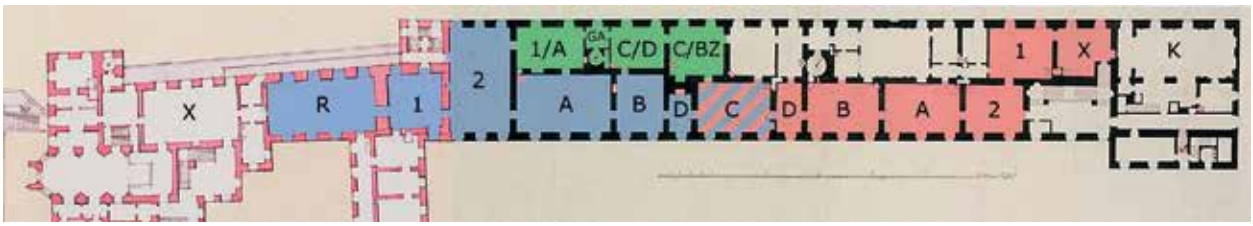

13. A bécsi Hofburg Lipót-szárnya első emeletének alaprajza és az uralkodói lakosztályok terembeosztása 1740–1743 között
Beck 2017. Taf. 9.

Kék: császári lakosztály: X. őrség; R. lovagterem; 1. első előterem; 2. második előterem; A. tanácsterem; B. lakószoba (Retirade); C. hálószoba.
Piros: császárnéi lakosztály: X. őrség; 1. első előterem; 2. második előterem; A. audienciaterem; B. tükörterem; C. hálószoba; D. kabinet.
Zöld: Lotaringiai Ferenc lakosztálya: 1/A. audenciaterem; GA. gardrób; C/D. tanácsterem; C/B. lakószoba (Retirade).

chinos ágy, valamint két, vörös damaszttal kárpitozott szófa és egy vörösdamaszt spanyolfal alkotta.[96]

Az 1791. évi inventárium szerint a déli szárny első emeletén kialakított nádori lakosztály reprezentációs tereinek falait papírtapétával vonták be, míg a középső szárny második emeletén elhelyezkedő főudvarmesteri lakosztály falai festettek voltak.[97]

A palota enteriőrjeinek falait a helyiségek reprezentativitásának és használójuk rangjának megfelelően tehát különböző anyagokkal vonták be: ezek skálája a teljes falfelületet beborító fehér-arany *boiserie*-től a vörös selyembrokát, illetve mintás damaszt „spalírozáson", a nyomott mintás lenvászon tapétán, az „indiai" mintás papírtapétán át az (ornamentális) falfestésig terjedt.

A lakosztályok terembeosztása és az udvari szertartásrend a 18. század közepén

A budai királyi palota uralkodói lakosztályainak terembeosztását az 1750 körüli években más Habsburg-rezidenciákhoz hasonló módon alakították ki, összefüggésben azzal, hogy az udvari ceremóniák a közép-európai Habsburg Monarchia minden rezidenciájában ugyanazon szertartásrend szerint zajlottak. Így például a bécsi Hofburg ún. Lipót-szárnyában ugyancsak elkülönültek egymástól az uralkodópár lakosztályai: a császáré a traktus déli (a *Schweizertrakt*tal szomszédos) részében, a császárnéé pedig a szárny északi végén helyezkedett el, s a kettő itt is a közös hálószobában csatlakozott egymáshoz.[98] Mindkét lakosztályban egy-egy testőrszoba, majd két-két elő- vagy fogadóterem helyezkedett el, amelyek után egy-egy audiencia- és tükörterem következett. Ezek után egy-egy privát térként szolgáló kisebb kabinet helyezkedett el, amely elválasztotta egymástól a hálószobát a lakosztály nyilvános, reprezentációs rendeltetésű helyiségeitől *(13. kép)*.[99] Az audienciatermekben – ahol az uralkodó nyilvános kihallgatásra fogadta alattvalóit és a követeket – baldachinos trón állt. A tükörtermek a magánkihallgatások és a kamarazenével kísért udvari estélyek, az ún. *appartement*-ok helyszíneként szolgáltak.

A nyári rezidenciaként szolgáló schönbrunni kastélyban az 1745 körüli átépítés nyomán a császár lakószobái a keleti épületszárny déli oldalán, a császárné szobái pedig ugyanitt a keleti oldalon kerültek kialakításra, a kettő találkozási pontján pedig a közös hálószoba (ma *Napoleonzimmer*) kapott helyet. Itt is mindkét lakosztálynak részét képezte egy-egy audienciaterem (ma *Blauer Chinesischer Salon*, ill. *Gobelinsalon*).[100]

A Hofburg és a schönbrunni kastély uralkodói lakosztályainak legreprezentatívabb helyiségei a tükörszobák voltak.[101] Ezek közül a schönbrunni császári *Spiegelsaal*, valamint a Hofburg császári tükörszobája máig megőrizte eredeti kialakítását.[102] Mindkét, *boiserie*-vel burkolt

96 Inventarium 1775. 95–97.

97 Fazekas 2001. 58, 62.

98 Kurdiovsky 2008. 33; Lorenz–Mader-Kratky 2016. 372; Beck 2017. 198–199. Az egykori hálószoba mai neve *Maria-Theresien-Zimmer*, 1945 előtt *Reiches Schlafzimmer*ként volt ismert.

99 A francia udvartól eltérően az uralkodó felkelése és lefekvése (*lever* és *coucher*) nem volt nyilvános ceremónia.

100 Iby 2014; Beck 2017. 326. A pozsonyi vár első emeletének 1762-es felmérési rajza szerint a déli és a keleti szárnyban ugyancsak egy királynői és egy „császári" lakosztály került kialakításra. Ld. Garms 2010. 594. Az innsbrucki Hofburgban és az 1770-es években császári nyaralókastéllyá átalakított Schloss Hof-i kastélyban ugyancsak két különálló lakosztályt alakítottak ki II. József és Mária Terézia számára. Ld. Hanzl-Wachter 2004. 40; Hanzl-Wachter 2005. 61.

101 A két rezidencia Mária Terézia korabeli terembeosztását ld. Beck 2017. 199, 328.

102 Schönbrunnban a császárnéi lakosztály *Spiegelzimmer*ét 1763-ban átalakították, s falait egzotikus és igen költséges rózsafával burkolták (innen ered mai neve: *Millionenzimmer*).

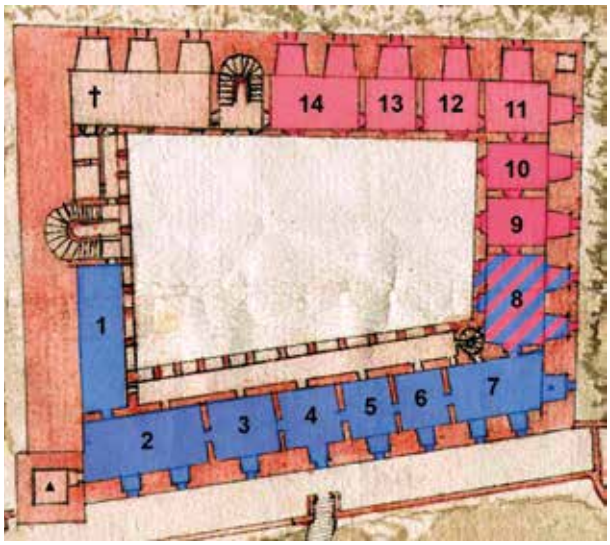

14. A pozsonyi vár első emeletének alaprajza és az uralkodói lakosztályok terembeosztása 1642–1762 között. A szerző rekonstrukciója, Giovanni Pieroni 1642-ben készült felmérési rajza alapján
Királyi lakosztály: 1. testőrszoba; 2. lovagterem; 3. előszoba; 4. audienciaterem; 5. tanácsterem; 6. lakószoba; 7. sarokszoba; 8. közös hálószoba
Királynéi lakosztály: 9–14
▲ koronaszoba; † várkápolna

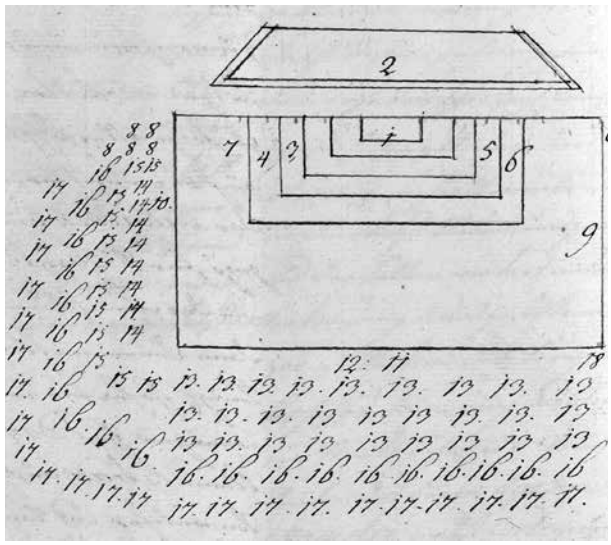

15. Az országgyűlés 1764. július 5-i, a pozsonyi vár lovagtermében zajlott megnyitásának sémája
Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Obersthofmeisteramt, Zeremonialprotokolle, Prot. 29, fol. 492v
1. trónszék háromlépcsős emelvényen; 2. baldachin; 3. főlovászmester; 4. főudvarmester; 5. főkamarás; 6. a császárné udvartartásának vezetője; 7. a magyar királyi nemesi testőrség kapitánya; 8. főudvarmesternő és udvarhölgyek; 9. magyar királyi udvari kancellár; 10. püspök az apostoli kereszttel; 11. prímás érsek; 12. nádor; 13. főnemesek; 14. miniszterek és titkos tanácsosok; 15. kamarások; 16. magyar királyi nemesi testőrök; 17. további nemes urak; 18. magyar királyi udvari tanácsosok

helyiség falmezőit nagy méretű, aranyozott rokokó keretbe helyezett tükrök *(Trumeau-Spiegel)* töltik ki, amelyek a kristálycsillárok fényét megsokszorozva rendkívül előkelő atmoszférájú enteriőrt teremtenek.[103] Ehhez hasonló volt a budai királyi palota középső szárnyának díszemeletén az északkeleti és délkeleti sarokterem kialakítása, amelyek a királynői és a császári lakosztály belső fogadótermeként szolgáltak. A budai teremsor néhány további helyisége szintén fehér-arany *boiserie* burkolatú volt, míg a további helyiségek falait vörös szövettapétával, ún. spalírral vonták be.

A Hofburg császári lakosztályához egy nagyobb alapterületű lovagterem *(Ritterstube)* is csatlakozott, amely a testőrszoba és az első előterem között helyezkedett el. Itt zajlottak a nagyobb létszámú udvari ceremóniák, mint például az alsó-ausztriai rendek hódolati szertartása 1740. november 22-én.[104] Ehhez hasonló volt a rendeltetése a pozsonyi vár lovagtermének, majd a budai királyi palota dísztermének is, amelyek elsősorban az országgyűlések megnyitásának és berekesztésének helyszíneként szolgáltak. Az uralkodó – baldachinos trónon ülve – itt fogadta a rendek képviselőit, hogy átadja a nádornak propozícióit, azaz előterjesztéseit, s ezzel megnyissa a diétát, majd annak végén ugyanitt szentesítette a törvénycikkeket.[105] Ugyanitt került sor a nádor eskütételére,[106] s 1608-tól itt tartották a pozsonyi koronázási lakomákat is.[107] Itt zajlott 1741. szeptember 11-én a legendás *vitam et sanguinem*-jelenet is *(14–15. kép)*.[108]

103 Lorenz–Mader-Kratky 2016. 374; Kurdiovsky 2008. 63.

104 Beck 2017. 203, Taf. 21.

105 Hende 2021. 47, 65; Beck 2021. 74; ZA-Prot. 23, 165; ZA-Prot. 29, 492.

106 Ld. pl. az 1751-es nádorválasztási ceremónia leírását: ZA-Prot. 23, 168.

107 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok*, 138. 2004. 1048.

108 ZA-Prot. 18, 343v.: Es war in der Ritter-Stuben, wie bey der Landtags-Proposition, der Thron mit 4 Stäffeln erhöht, und mit dem hohen Lehn-Stuhl versehen, auch alles mit schwarzem Tuch bedeckt. Ld. továbbá pl. az 1655. évi országgyűlés megnyitásának leírását: ZA-Prot 1, 480.

A budai királyi palota díszterme elsőként 1792-ben töltötte be eredeti rendeltetését, amikor június 3-án I. Ferenc itt nyitotta meg az országgyűlést, majd június 6-án itt került sor koronázási lakomájára is.[109] 1916. december 27-én az országgyűlési követek ugyancsak a palota dísztermében adták át a koronázási hitlevelet IV. Károlynak,[110] a koronázási lakomát azonban három nappal később a palota báltermében tartották.

A budai királyi palota további reprezentációs tereinek rendeltetése ugyancsak a pozsonyi várban – Mária Terézia 1741., 1751. és 1764. évi pozsonyi tartózkodásai során – zajlott udvari ceremóniák és azok helyszíne, azaz a termek ceremoniális szerepe alapján értelmezhető.

A pozsonyi vár déli szárnyában a királyi, az északiban pedig a királynéi lakosztály helyezkedett el.[111] Rangjának megfelelően Mária Terézia a királyi lakosztályt használta. Ennek előterme és a lovagterem – a bécsi Hofburg *Ritterstube*jához hasonlóan – a nagyobb létszámú ceremóniák helyszíneként szolgált, amelyeken a fő- és köznemesség, valamint a papság képviselői mellett a „negyedik rend", a polgárság küldöttei is részt vettek. Az országgyűlések megnyitása és a királyi előterjesztések átadása, valamint a koronázási lakomák a 16. század óta a lovagteremben, kötött szertartásrend szerint zajlottak.[112] Az egyéb, kisebb létszámú ceremóniákat rendszerint a szomszédos előteremben és az abból nyíló további helyiségekben tartották, ahová már csak a magasabb rangú, „udvarképes" *(hoffähig)* vendégek nyertek bebocsátást.[113] Így például 1741. szeptember 21-én itt gyűltek össze a főrendek képviselői, hogy Lotaringiai Ferencet társuralkodóvá kiáltsák ki. Ugyanekkor mutatta be Mária Terézia a csecsemő József főherceget is a magyar rendeknek.[114] Itt tartották az udvar ún. nyilvános díszebédjeit *(öffentliche Tafel)*,[115] valamint nagyobb létszámú estélyeit *(appartement)* is.[116] 1741. július 1-jén Mária Terézia a „második előteremben", azaz a tanácsteremben fogadta magyar nemesasszonyok egy csoportját, akik kézcsókra járultak elé, hogy hódolatukat és hűségüket fejezzék ki az egy héttel korábban magyar királynővé koronázott uralkodó előtt.[117] 1751. május 13-án a királynő ugyancsak az előteremben fogadta a magyar nemeseket, hogy születésnapja alkalmából kézcsókra járuljanak elé.[118]

Az audienciateremként szolgáló tanácsterem *(Rath-Stube)* a kabinetülések *(geheime Conferenz)* és a magasabb rangú vendégek fogadásának helyszíne volt. A királynő itt fogadta például Anton Corfiz von Uhlfeld grófot, a bécsi udvar konstantinápolyi követét 1741. július 15-én, augusztus 30-án pedig a magyar rendek képviseletében megjelent nádort, az országbírót, valamint az esztergomi és a kalocsai érseket, akik a rendek „kívánalmait" *(postulata)* terjesztették elő.[119] 1751-ben ugyancsak itt fogadta a királynő Wilhelm von Klinggräff porosz királyi követet.[120]

Az uralkodó lakószobájában *(Retirada)* került sor a magánkihallgatásokra, így például 1751. május 18-án a királynő itt fogadta a pápai nunciust.[121] Néhány nappal később, május 30-án I. Ferenc császár, mint az Aranygyapjas rend nagymestere, majd Mária Terézia mint magyar királynő ugyancsak lakosztályuk lakószobájában fogadták kézcsókra az aznap reggel a rend lovagjává avatott Erdődy György országbírót.[122] A *Retiradá*ban alkalmanként nem nyilvános díszebédet is tartottak, mint például 1751. július 17-én az újonnan nádorrá választott Batthyány Lajos tiszteletére, amelyre a Lotaringiai Ferenc császár által használt (korábban királynéi) lakosztály lakószobájában került sor.[123]

109 ZA-Prot. 38, 134v, 152v.

110 *Budapesti Hírlap*, 36. 1916. december 28. 360. sz. 5.

111 A pozsonyi vár első emeletének 1741 előtti terembeosztását Giovanni Pieroni hadmérnök 1642-ben készült felmérési rajza (Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Inland C: V. Preßburg No. 5.), Mária Terézia koronázási lakomájának helyszínrajza (ZA-Prot. 18, 305v), valamint Bél Mátyás leírása alapján rekonstruálhatjuk. Bél 1736. 144–146. Bél leírása nagyrészt megegyezik a fejezet Matolai János által készített kéziratával (Pozsony, SAV, Lycealná Knižnica, 428. kt., 464–465.), ahol a termek német megnevezése is szerepel. (Köszönöm az adatokat Tóth Gergelynek.) Eszerint a nyugati szárnyában elhelyezkedő lépcsőháztól délre a testőrterem *(Trabanten-Saal)* volt, majd innen a nyolc ablaktengelyes déli traktusban folytatódott a teremsor, a következő sorrendben: lovagterem *(Ritterstube)*, előterem *(Anti-Camera)*, audienciaterem *(Audienz-Zimmer)*; tanácsterem *(Rath-Zimmer)*, lakószoba *(Wohn-Zimmer)* és végül a sarokszoba. A keleti szárnyban a közös hálószoba után a királynéi lakosztály lakószobái helyezkedtek el. Vö. Rózsa 1973. 84. A vár 1762. évi átépítése után a lovagterem *(Landtagssaal)* az első és a második előterem között helyezkedett el. Ld. Beck 2021. 70.

112 Hende 2020. 46–50, 149.

113 Az udvarképesség *(Hoffähigkeit)* fogalma azt jelenti, hogy az illető ősi nemesi származásánál vagy pedig méltóságánál (hivatalánál) fogva jogosult részt venni az udvari ceremóniákon. Vö. Kempelen Béla: *A nemesség*. Budapest, Benkő Gyula könyvkereskedése, 1907. 95.

114 ZA-Prot. 18, 356.

115 ZA-Prot. 23, 158, 175v, 177, 182, 194v.

116 ZA-Prot. 18, 328v. 1751-ben a nyári hónapokban rendszeresen tartottak estélyeket a vár kertjében is. Ld. ZA-Prot. 23, 207, 213v, 215v, 222v, 227v.

117 ZA-Prot. 18, 315v.

118 ZA-Prot. 23, 175.

119 ZA-Prot. 18, 326, 341.

120 ZA-Prot. 23, 224v.

121 ZA-Prot. 23, 178v.

122 ZA-Prot. 23, 187, 191v–192.

123 ZA-Prot. 23, 222.

A vár északi szárnyában elhelyezkedő várkápolna az országgyűlések megnyitását megelőző *veni sancte* szentmise, illetve az uralkodó napi ájtatosságainak helyszíneként szolgált. 1764. augusztus 19-én itt tartották a Szent István-rend ünnepi vesperását is, amely előtt a rend nagykeresztesei a királynő audienciatermében gyülekeztek.[124]

A pozsonyi várban tartott udvari ceremóniák helyszínének megválasztását tehát a résztvevők társadalmi rangja határozta meg: testőrszobából nyíló – két ablaktengelyes – lovagterem elsősorban az országgyűlési ceremóniák helyszíneként szolgált. A nagyobb létszámú nyilvános ceremóniákat az egy-egy ablaktengelyes első (külső) és a második (belső) előteremben tartották. Az ugyancsak egy ablaktengelyes tanácsterem (1762-től audienciaterem) a magas rangú diplomaták fogadásának helyszíne volt. Végül az uralkodói lakószoba a legrangosabb főnemesek és diplomaták magánkihallgatásának helyszíne volt.

Az uralkodói lakosztályok teremsora és berendezése a Királyi Tudományegyetem kiköltözése (1784) után

A Magyar Udvari Kancellária javaslatára a királynő 1777-ben úgy rendelkezett, hogy az 1635 óta Nagyszombatban működő, a jezsuita rend 1773. évi feloszlatásával állami irányítás alá vont Királyi Tudományegyetemet áthelyezi Budára, s annak jogi és bölcsészeti fakultása, valamint a Mária Terézia Akadémia *(Theresianum)* számára átengedi a királyi palota épületét.[125] Ezzel egy időben az 1770-ben a palota északi szárnyába telepített angolkisasszonyokat Vácra költöztették.

1777 májusában a palota ingóságainak egy részét a várkapitányság átadta az egyetemnek, egy másik részét pedig Bécsbe, Schloss Hofba és Pozsonyba szállították. A festmények közül átadásra kerültek a két előteremben és a második tükörteremben elhelyezett, a falburkolatba foglalt képek,[126] a díszteremben elhelyezett három egész alakos uralkodóportré, valamint Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc faragott, aranyozott díszkerettel ellátott félalakos képmása, amelyek az előteremben függtek.

Számos bútort, csillárt és egyéb berendezési tárgyat is átadtak az egyetemnek, így például a két audienciaterem falainak vörösbrokát kárpitozását is.[127] Az egyik audienciaterem vörösdamaszt baldachinját és a hozzá tartozó karosszéket a palotakápolnának adták át.[128] A berendezés másik részét ládákban elszállították. Így például az első tükörszalon falburkolatába foglalt ötven festményt és hat nagy méretű tükrét, a császári audienciaterem baldachinját, a hálószoba vörösdamaszt falkárpitját és két baldachinos ágyát Bécsbe szállították.[129] A berendezés egy további részét, mint például a porcelán étkészleteket *unter der Hand*, azaz „kéz alatt" eladták.[130]

Az egyetem 1777-ben a palota első emeletén, a korábbi uralkodói lakosztályok helyiségeiben könyvtárat és olvasótermeket alakított ki.[131] Ennek során a dunai teremsor öt helyiségéből, amelyeket könyvtárteremként alakítottak ki, eltávolították a cserépkályhákat, a három középső szobát pedig új, Bécsben készített bútorzattal rendezték be.[132] A volt császári lakosztály audienciatermét, előtermeit és a palota déli szárnyát a budai *Theresianum* vette használatba.[133] A második emeleten – az 1779-ben épült csillagvizsgáló torony alatt – az egyetem természetrajzi gyűjteményeit *(Musea historiae naturalis)* helyezték el, amelynek a Mária Anna főhercegnőtől 1781-ben megvásárolt ásványgyűjtemény is részét képezte.[134]

Az egyetem 1784-ben átköltözött Pestre, csupán a csillagvizsgáló, valamint a földszinten működő elemi iskola és főgimnázium maradt a palotában.

124 ZA-Prot. 29, 523.

125 Az egyetem Budára történő áthelyezését és a királyi palotában történő elhelyezését Niczky Kristóf kancelláriai tanácsos vetette fel 1769-ben, Esterházy Ferenc kancellár azonban ekkor még nem támogatta a javaslatot, így az lekerült a napirendről. 1776-ban ugyanakkor a Niczky által ismételten előterjesztett javaslatot már elfogadta a kancellária, s így az uralkodó 1777 januárjában határozott az egyetem áthelyezéséről. Ld. Tóth 1968. A teológiai kar, azaz a Seminarium Generale a volt jezsuita rendházban, az orvosi kar pedig a palota nyugati oldalán álló épületben kapott helyet.

126 MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 86.

127 Uo. fol. 74.

128 Uo. fol. 78. Nr. 8, 10.

129 Uo. fol. 82, „M", „B" és „S" láda.

130 Uo. fol. 80.

131 Az első emelet 1780 körüli, Franz Anton Hillebrandt által készített felmérési rajzát ld. Bécs, Albertina, Itsz. AZ 7179. Közli: Kelényi 2011. 4. kép.

132 Tóth 1968. 101.

133 A budai nemesi akadémiát (Academia Nobilium Regia Theresiana) Mária Terézia 1777-ben hozta létre, az 1749-ben felállított bécsi Theresianum mintájára. Történetéről ld. Olga Khavanova: A budai Terézia Akadémia. Exkluzivitás vagy egyenlőség? In: *Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban*. Szerk. Kökényesi Zsolt. Budapest, L'Harmattan, 2022. 61–75.

134 A gyűjteményt ismerteti: *Magyar Könyv-Ház*, 4. 1783. 243. Ld. még: Rotenstein 1783a. 248. A korábban tévesen Pálffy János testőrkapitánnyal azonosított Rotenstein személyéről ld. Andrea Seidler: Ein Beitrag zur Klärung der Frage: Wer war Gottfried von Rottenstein? *Hungarian Studies*, 23. 2009. 29–35.

Az uralkodói lakosztályok helyreállítása és berendezése 1784 után

Miután az egyetem 1784-ben Pestre költözött, a palota ismét uralkodói rezidenciaként szolgált, s a dunai teremsor első emeletén újra berendezték az uralkodói lakosztályt, részben az 1784-ben a pozsonyi várból ideszállított bútorokkal és festményekkel.[135] A palota ekkori berendezéséről egy 1791. évi ingóságleltár,[136] valamint néhány későbbi leírás alapján alkothatunk fogalmat.[137]

Az uralkodói lakosztályok újbóli kialakítása során az 1777 előtti terembeosztást állították helyre, amely 1849-ig, illetve 1854-ig változatlan formában állt fenn, amint arról az 1840. évi ingóságleltár is tanúskodik.[138]

A dunai teremsor közepén ismét az uralkodópár közös hálószobája kapott helyet, ettől északra a királynéi, délre pedig a királyi lakosztály helyezkedett el, két-két kabinettel, tükörszalonnal, audienciateremmel és előteremmel.[139] A teremsor elrendezése csak annyiban módosult, hogy két helyiséget kettéosztottak: a hálószoba északi harmadát leválasztva egy egyablakos dolgozószobát alakítottak ki a királyné számára, a déli sarokszobából pedig egy ugyancsak egy ablaktengelyes királyi dolgozószobát választottak le.

A helyiségek falburkolata több helyen megváltozott: a két előterem falait a korábbi *boiserie* burkolattal szemben *grisaille* festés díszítette.[140] Ekkorra tehát elbontották a helyiségek rokokó falburkolatát, és visszaszállították Bécsbe az 1777-ben egyetemnek átadott kabinetképeket, amelyek közül több azonosítható a Kunsthistorisches Museum gyűjteményében.

A királynéi lakosztály audienciatermében vörösselyem baldachinos trón és „arannyal szegélyezett, veres bársonnyal borított királyszék" állt,[141] az ablakok közötti falpilléren pedig Mária Terézia királynő egész alakos képmása függött.[142] A falakat hat, Bécsből hozott németalföldi falikárpittal vonták be, amelyek máig fennmaradtak. Miután 1850-ben visszaszállították Bécsbe, 1873-ban a schönbrunni kastély ún. *Gobelinsalon*jában helyezték el azokat, ahol ma is láthatók. Az ifj. David Teniers (1610–1690) kartonjai nyomán 1700 körül Brüsszelben, a van der Borcht-műhelyben készült, tizenkét darabos együttes kikötői és piaci jeleneteket ábrázol.[143]

A királyi (déli) audienciateremben szintén vörösselyem baldachinos trón állt, a falakat pedig öt újonnan készült, tájképes németalföldi falikárpittal vonták be, az ablakok közötti falpilléren pedig Lotaringiai Ferenc egész alakos képmását helyezték el.[144]

A királynéi fogadószobában, azaz „társalkodási szobában" – ahonnan 1777-ben elszállították az ott lévő festményeket – a fehér-arany *boiserie* burkolatú falakon nyolc nagy méretű és egy kisebb tükör függött.[145] Ugyanitt, valamint a két kabinetben az ajtók fölött két-két, olajfestésű *grisaille* szupraport képet helyeztek el. A puttókat ábrázoló képeket Caspar Franz Sambach festette, feltehetően még 1770 körül, Albert herceg megbízására.[146]

A királyné kabinetszobájának, azaz „öltözködési szobájának" zöld damaszttal bevont falain száztizenhárom

135 Hassmann 2013. Nr. 330, 345. II. József utasítására a pozsonyi várban 1784 tavaszán a kispapok szemináriumát helyezték el. Ezzel egy időben a magyar királyi koronát a pozsonyi várból Bécsbe szállították és az udvari kincstárban helyezték el.

136 Az első emeleti uralkodói lakosztály 1791. május 14-én felvett leltárát ld. Inventarium 1791. (A forrás ismeretét ezúton is köszönöm Oross Andrásnak.) A déli szárnyban kialakított nádori lakosztály leltárát közli: Fazekas 2001; az inventáriumban szereplő helyiségszámok egyeznek a palota 1815. évi felmérési rajzán szereplő helyiségszámokkal (MNL OL, T 14/1 Nr. 12–14).

137 Jacoby 1932. 102. (1809 májusában, amikor Napóleon csapatai Bécshez közeledtek, a császári család egész udvari személyzetével Budára menekült, s mintegy fél évet itteni rezidenciájában töltött.) Schams 1822. 210–214, 353; Fényes 1837. 368. Az uralkodói és nádori lakosztályok leírását Schams nyomán magyarul közli: Novák 1837 és Hunfalvy 1856. 83–84.

138 Inventarium 1840. (Téves jelzettel idézi: Voit 1955. 21. jegyzet); a palota 1840-es ingóságleltárának egy másik példányát ld. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Directio in hydraulicis et aedilibus (C 128), Vermischte Akten I. No. 3. (Köszönöm Kulcsár Krisztinának, hogy felhívta a figyelmem az iratra.)

139 A főhercegi lakosztály a palota déli szárnyának második emeletén, a nádori lakosztály fölött volt. Ld. Schams 1822. 215.

140 Hunfalvy 1856. 83: „Előszobán át szürke alapon szürkére festett szobába jutottak, melynek falait nagy tükrök és szőt képek díszesíték; a szögletekben színes üveg edények voltak."

141 Hunfalvy 1856. 83.

142 Inventarium 1791. Nr. 17. „Audienz Zimmer. Mit 6 Stück Niederländer Spallier spallirt, Vermög Wiener Haupt Inventar haben sie das No.65. et 66. / An Pfeiler ein in Lebens Grösse gemahlenes Portre Ihrer Majestät Mariae Theresiae."

143 Birk 1884. 210–211.

144 Inventarium 1791. Nr. 25. „Audienz Zimmer von Seiner Majestät des Kaisers. Mit 5 Stück Landschaften spallirt, so neu angekommen sind von Niederland. / Am Pfeiler ein in Oehl gemahlenes Portre in Lebens Grösse Sr Majestät Kaisers Franz." Mivel II. Ferenc csak apja, II. Lipót halála után, 1792 júliusában került hatalomra, az 1791-es leltár minden bizonnyal Lotaringiai Ferencre utal „Ferenc császárként".

145 A berendezéshez tartozott öt fehér, aranyozott díszítésű konzolasztal *(Trimo Tisch)* márványlappal, két ugyanilyen, vörös damaszttal kárpitozott kanapé, valamint nyolc-nyolc szék és karosszék, egy mahagóniasztal, valamint tíz falikar és egy csillár.

146 Garas 1955. 35, 160 (forrás megjelölése nélkül). A kabinet puttókat ábrázoló szupraportjait említi: Schams 1822. 211. Albert herceg megbízására Sambach a pozsonyi vár ún. koronakabinetjébe is festett hat hasonló szupraportot. Ld. Garas 1955. 246.

„indiai kép" *(indianische Bilder)* függött üvegezett, aranyozott keretekben, amelyek feltehetően egzotikus (latin-amerikai?) állatokat és tájképeket ábrázoltak. Ezek közül hetvenhárom talán azonos volt azokkal a kis méretű (kabinet)képekkel, amelyek az 1773-as leltár szerint a második előterem falain függtek, majd 1777-ben az egyetem tulajdonába kerültek. Az együttes kiegészülhetett azokkal a festményekkel, amelyeket 1784-ben a pozsonyi várból, majd 1787-ben a bécsi udvari képtárból szállítottak Burára.[147] A helyiség falait később fehér alapon színesen hímzett „kínai" tapétával vonták be, *chinoiserie* karakterű enteriőrt hozva létre ezáltal.[148]

A királyné dolgozószobáját szintén zöld damaszttal, a közös hálószobát pedig vörös-fehér virágmintás lampasz selyemszövettel, majd később világoskék hímzett tapétával vonták be, s egy faragott, aranyozott díszítésű széles, baldachinos „nászi ágy" állt benne.[149]

A zöld, majd később sárga damaszttal bevont királyi kabinetszoba falain 1791-ben ötvennyolc, különböző méretű kép függött aranyozott keretben. Ezek minden bizonnyal azonosak azzal az ötvennyolc képpel, amelyek az 1777-es képjegyzék szerint az első előteremben voltak, s átadásra kerültek az egyetem számára.[150] Az öltözőszobából nyíló egykori sarokszoba kettéosztásával kialakított két helyiség közül az északi kezdetben királyi fogadószobaként funkcionált, amelynek *boiserie* burkolatú falain három nagy méretű tükör, hat háromágú falikar és öt uralkodóportré *(allerhöchste Herrschafts Portrait)* függött aranyozott keretben. A helyiség később biliárdszobaként szolgált, s falait búzavirágkék színű, aranyszálakkal átszőtt, sárkányokat ábrázoló tapétával vonták be.[151]

Az 1791. évi leltár a *grisaille* architektúrafestéssel díszített díszteremben – amelyet Josef Winterhalder festett ki 1778 körül – mindössze hét csillárt, húsz falikart és negyvennyolc karosszéket említ, uralkodóportrékat azonban nem.

Az épület déli szárnyának első emeletén nádori lakosztályt alakítottak ki, amely 1790–1795 között Sándor Lipót főherceg, majd halála után, 1795–1847 között József nádor lakhelye volt.[152] A második emeleten a főhercegek számára alakítottak ki lakosztályokat,[153] míg az északi szárny első emeletén a főudvarmester és a főudvarmesternő lakószobáit alakították ki.

A palotakápolnához kapcsolódó uralkodói oratórium berendezéséhez hat, zöld-fehér színű karosszék és egy diófa asztal tartozott.[154] A falakon tizenkilenc vallásos tárgyú kép függött zöld-fehér színű keretben. Ezek egyike, amely Ráchel és Jákob egybekelését ábrázolja, zöld-fehér díszkeretével együtt máig fennmaradt a Kunsthistorisches Museum gyűjteményében.[155] A kép budai eredetét tanúsítja a vakkeretbe beütött, rozettával kombinált K*K bélyeg is, amellyel a budai királyi palotában elhelyezett ingóságokat jelezték.[156]

1790 februárjától a budai királyi palota északi szárnya lett a Szent Korona őrzési helye is. Ettől kezdve a palota első emeleti helyiségeinek számozása a korona őrzésére szolgáló helyiséggel kezdődött, amely a palotakápolna karzata mellett helyezkedett el.[157]

Az újonnan berendezett uralkodói lakosztályokat elsőként I. Ferenc és felesége, Bourbon–Szicíliai Mária Terézia magyar királyné vették használatba 1792. júniusi budai tartózkodásuk során.[158]

147 Garas 1969. 193; Hassmann 2013. Nr. 474. A pozsonyi várból származó, Budára szállított képet említi: Schams 1822. 353.

148 Schams 1822. 211.: „Das Ankleidungs-Zimmer mit einem Fortepiano. Wir bewundern hier neben den schönen Gerätschaften und einigen in Oehl gemahlten Landschaften die weissen Tapeten mit gefärbter chinesischer Stickerey."

149 Inventarium 1791. Nr. 21.: „Schlafzimmer für S.ne Majestät dem Kaiser und Kaiserin: Mit 28 Blatt roth und weiß geblümten Lampas spallirt. 1. Baldachin Beth, das Gestell vergoldt samt Himmel-Rahm"; Schams 1822. 211.

150 Az 1791-es leltár szerint a főudvarmester második emeleti lakosztályában huszonnyolc festmény függött aranyozott zöld keretben; ezek feltehetően azonosak azzal a huszonnyolc darabos, nagyrészt itáliai vedutákból álló együttessel, amelyek az 1777-es képjegyzék szerint a második tükörteremben voltak, s átadásra kerültek az egyetem számára. Ld. Fazekas 2001. 62. No. 40. „Empfangzimmer. Auf die Mauer gemahlen mit 28. darauf hangenden in Oehl gemahlenen Bieldern, in grün und vergoldten Rahmen." Ugyanitt a bútorok nagy része is zöld-fehér színű volt.

151 Schams 1822. 212.

152 A nádori lakosztályban szállásolták el 1805 novemberében a franciák elől Budára menekülő Mária Lujza főhercegnőt. Ld. *Correspondance de Marie Louise, 1799–1847. Lettres intimes et inédites*. Vienne, Charles Gerold fils, 1887. 65.

153 A palota déli szárnyának terembeosztását és berendezését egy 1791. márciusi leltár és egy 1822-es leírás dokumentálja. Ld. Fazekas 2001; Schams 1822. 214–215. Az 1791-es leltár helyiségszámai egyeznek a palota 1815. évi felmérési rajzán szereplő helyiségszámokkal. Ld. MNL OL, T 14/1, 12–14.

154 Inventarium 1791. Nr. 7. „Oratorium für S.ne Majestät dem Kaiser und Kaiserin: Auf die Mauer gemahlen mit 19 darauf hangenden geistlichen Bieldern in weiß und grün gefasten Rahmen. 6 weiß und grün gefaste Rohn Lehnsessel."

155 KHM, Itsz. GG 7796. (Köszönöm az adatot Gerlinde Grubernek.)

156 Vö. Garas 1969. 73. kép.

157 Ld. a palota 1791. évi ingóságleltárát (Inventarium 1791) és 1815. évi felmérési rajzát (MNL OL, T 14/1 Nr. 13). 1900-tól a palota krisztinavárosi szárnyának második emeletén kialakított páncélteremben őrizték a koronázási jelvényeket.

158 *Magyar Hírmondó*, 1. 1792. június 5., 817: „[a Király és a Királyné] míg a Te Deum tartott, az oratóriumban voltak. Onnan az Isteni tisztelet végződésével a számokra készített lakószobákba kísértettek."

Az uralkodói lakosztályok teremsora és berendezése 1856 után

1849. május 16-án, a budai vár ostroma következtében a királyi palota déli és középső szárnyának tetőzete leégett, s a berendezés nagy része is elpusztult, a középső szárny első emeletén azonban tizennégy helyiség alig károsodott.[159] Az épület kiégett részeinek helyreállítására 1852–1856 között került sor.[160] Ennek első lépéseként a déli szárny első emeleti lakosztályát renoválták az 1851-ben Magyarország katonai és polgári kormányzójává kinevezett Habsburg–Tescheni Albrecht (Albert) (1817–1895) főherceg és felesége számára, aki 1860. áprilisi lemondásáig használta azt.[161] 1852. júniusi pest-budai látogatása során Ferenc József is itt szállt meg.[162] A palota díszteremének felújítása ekkor még nem készült el, így az uralkodó tiszteletére adott bált is az ideiglenes kormányzói rezidenciaként is szolgáló Sándor-palota tükörtermében tartották 1852. június 8-án.[163]

A palota középső traktusának, illetve első emeleti uralkodói lakosztályainak helyreállítására 1854–1856-ban került sor.[164] Ennek során – a palota első emeletének 1856. november 15-i, Josef Weiss és Carl Neuwirth által szignált felmérési rajza szerint – megcserélték a királyi és a királynéi lakosztály helyét, vagyis előbbi az északi, utóbbi pedig a déli oldalra került.[165] A két lakosztály terembeosztása két ponton megváltozott: a hálószobától délre elhelyezkedő helyiséget kettéosztották, a déli saroktermet ugyanakkor újra egybenyitották.[166] Változatlanul a középpontban maradt azonban a közös hálószoba *(16. kép)*.[167]

A királyi lakosztály teremsora a korábbiakhoz hasonlóan a két előteremmel kezdődött, majd a „kis trónteremmel" folytatódott, amelynek falait vörös damaszttal vonták be.[168] Az audienciateremből nyílott a sarokszalon, amelynek falait továbbra is az 1760-as években készült *boiserie* burkolat díszítette. A kandallón a *Nibelung-ének*ből ismert Siegfried szobra állt, míg párdarabja, a hős felesége, Kriemhilde burgundi királylány szobra a királynéi szalon kandallóján kapott helyet.[169] A sarokszalonból nyílott a királyi hálószoba, majd onnan a király dolgozószobája. Ezt követte a közös hálószo-

159 Ybl 1956a. 311; *Márczius Tizenötödike*, 2. 1849. május 17. 24. sz. 1.: „s most e palota három negyede rom, s épen azon része, mellyben királyok és nádorok laktak". A korábbi irodalom szerint „Josef" (valójában Johann) Lang várfelügyelő (Schlossinspektor) 1849. december 12-én részletes jelentést készített a budai palota állapotáról a főudvarmesteri hivatal számára, az irat azonban nem lelhető fel az MNL OL, E 393 (Schlossbauabteilung Ofen) fondban, feltehetően 1956-ban megsemmisült. (Idézi: Ybl 1956a. 2. jegyzet.) Johann Lang 1849. szeptember 4-én kelt levelében is leírja a palotában keletkezett károkat (ÖStA, HHStA, OMeA, 79/19-1849): „Die Verheerungen im Schloße besonders vom Mittel- und dem rechten Seitentrakt sind sehr bedeutend, und nur der linke Seitentrakt wo gerade die Apartements sich nicht befinden, ist zum Theil erhalten." Egyes források szerint mindössze két nagy méretű tükör maradt épen (Hunfalvy 1856. 84), ez azonban megalapozatlan, hiszen 1849 szeptemberében ötszáznégy festményt írtak össze a palotában. Ld. Garas 1969. 194. Kölbl Simon 1849-es tusrajza a déli és a középső szárny fölött leégett tetőzettel ábrázolja a palota épületét. Ld. Benda–Farbaky–Rostás 2015. 69.

160 Az 1851 őszén kormányzóvá kinevezett Albrecht főherceg október 14-én foglalta el posztját, mivel azonban a palota ekkor még lakhatatlan volt, kezdetben a pesti Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcai Cziráky házban szállt meg. Ferenc József 1852. júniusi látogatására a palota lakosztályának felújítása elkészült, így az uralkodó már itt szálhatott meg.

161 Ybl 1956a. 313. Albrecht főherceg rezidenciája kezdetben a Sándor-palotában volt, majd 1852 márciusában költözött be a „budai várlakba". *Pesti Napló*, 3. 1852. január 20. 559. sz. 2. (Ausztria).

162 Johann Janotyckh von Adlerstein: *Die Rundreise Sr. k. k. apost. Majestät Franz Joseph des Ersten durch Ungarn und Siebenbürgen im Jahre 1852*. Wien, Keck u. Pierer, 1852, 10.

163 Manhercz 2012. 58, 85, 93, 243. Felix Philipp Kanitznak a bált ábrázoló ceruzarajzát ld. MNM TKCs, ltsz. R/1917/13.

164 *Ost-Deutsche Post*, Jg. 7. 1854, 31. März, Nr. 75. 3; Ybl 1956a. 314; Fazekas 2001. 52. A palota 1858. évi ingóságleltára feltehetően 1956-ban megsemmisült az Országos Levéltárban (téves jelzettel idézi: Voit 1955. 21. jegyzet).

165 HHStA SB PAB J-8c, Kast 12, Fach 2/1; a rajz egy másik, egykor a KÖZTI Tervtárában őrzött, majd elveszett példányát reprodukálja: Horler Miklós: *Budapest műemlékei*. Budapest, Akadémiai, 1955. 291. Az első emelet 1853. és 1854. évi, Johann Lang és Holczer József által szignált tervrajzai szerint (BTM ÉGy, F.368.; II. tabló 22. szj.) ekkor az északi sarokteremben tervezték kialakítani a király audienciatermét, végül azonban ezt elvetették.

166 Ld. a palota első emeletének 1857. évi felmérési rajzát: Hauszmann 1900. XVI. tábla.

167 A budai királyi palota uralkodói lakosztályainak és magánlakosztályainak helyiségeit dokumentáló, 1883–1944 között készült enteriőrfotók (a helyiségek számozását ld. a *16. képen*): 1. ÖNB Pk 311 e, 35; BTM 60.395.2; 2. BTM 60.395.6; 3. ÖNB Pk 311 e, 44; BTM 60.395.3; Fortepan 82445. sz.; MÉM MDK 29752N; HIM F 2016.1.1.84; 4. ÖNB Pk 311 e, 43; BTM 60.395.7; Fortepan 82515. sz.; MÉM MDK 29562 és 29751; 5. BTM 60.395.15; FSZEK, 010555; 6. BTM 60.395.5; 7. BTM 60.395.8; Fortepan, 82514. sz.; 8. BTM 60.395.13; 9. BTM 60.395.16; 10. BTM 60.395.11–12; Fortepan 82499. sz.; MNM TF, 66.1270; Szerencs, Zempléni Múzeum, 0115543; HIM F 2016.1.1.87; 11. ÖNB Pk311 e, 33; Fortepan 82337. sz.; BTM 60.395.9–10; MNM TF 78.1158; HIM F 2016.1.1.83; 12. BTM 60.395.14; MÉM MDK 29754; 13. ÖNB Pk 311 e, 39; BTM 60.395.17; Fortepan 83516. sz.; FSZEK, 023360; 14. ÖNB Pk 311 e, 45; BTM 60.395.4; BTM F.23170; Fortepan 82506. sz.; IMM NLT 3884; HIM F 2016.1.1.74.; II. *A Király Könyve* 1899. 10; III. ÖNB Pk 311 e, 37–38; *Vezető* 1938. 12; IV. ÖNB Pk 311 e, 36; V. ÖNB Pk 311 e, 41–42; *A Király Könyve* 1899. 4; VI. *A Király Könyve* 1899. 6; *Vezető* 1938. 21; VII. *A Király Könyve* 1899. 9; IX. *Vezető* 1938. 20; XI. ÖNB Pk 311 e, 34; HIM F 2016.1.1.85; XIII. HIM F 2016.1.1.72–73. Ld. még Gál 2013.

168 *Neues Fremden-Blatt (Abendblatt)*, Jg. 1. 1865, 12. Dezember, Nr. 212. 1.

169 *Neues Fremden-Blatt*, Jg. 1. 1865, 7. Juni, Nr. 19. 2.

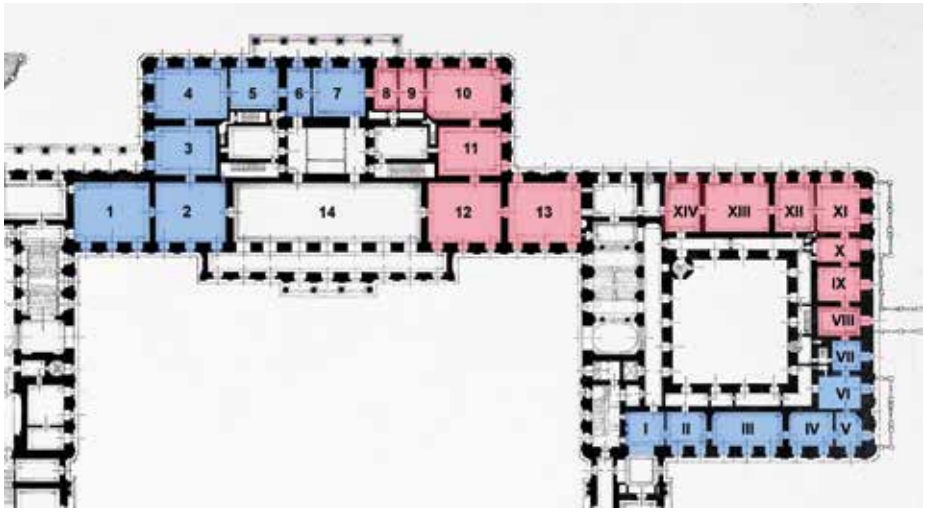

16. A budai királyi palota uralkodói lakosztályainak és magánlakosztályainak szobabeosztása 1868 után (az egyes helyiségek berendezését dokumentáló enteriőrfotók jelzetét ld. a 167. jegyzetben)
Királyi díszlakosztály: 1. előterem / Zenta-terem; 2. fogadóterem; 3. audienciaterem / kis trónterem; 4. sarokszalon / *cercle*-szalon / teázóterem; 5. lila szoba; 6. sárga szoba; 7. kis szalon / kék szoba.
Királynéi díszlakosztály: 8. öltözőszoba / rózsaszoba; 9. dolgozószoba / írószoba; 10. társalkodóterem / sarokszalon / rózsa(szín)szalon; 11. trónterem / kék szalon; 12. fehér előterem; 13. előterem (koronázásterem); 14. díszterem.
Királyi magánlakosztály: I. előterem; II. szárnysegédi (adjutánsi) szoba; III. tanácsterem / nagy szalon; IV. dohányzó; V. dolgozószoba; VI. hálószoba; VII. öltözőszoba.
Királynéi magánlakosztály: VIII. lépcsőszoba / reggelizőterem; IX. hálószoba; X. öltözőszoba; XI. dolgozószoba; XII. kis szalon; XIII. nagy szalon; XIV. palotahölgy terme.

ba, amelynek falait aranyszínű virágokkal díszített kék selyemtapétával vonták be, s benne kék baldachinos kettős ágy állt.[170] Innen nyílott a királynéi lakosztály első helyisége, a virágmintás sárga damaszttal bevont öltözőszoba, majd abból a fehér alapon virágmintás tapétával díszített dolgozószoba.[171] A déli sarokterem királynéi fogadóteremként szolgált, falait rózsamintás damaszttal vonták be. Innen nyílott a kék damaszttal bevont királynéi audienciaterem, amelyben sárga színű baldachin alatt állt a trónszék. A szomszédos helyiség az előterem volt, amelyhez a korábbi első előterem helyén kialakított ebédlőterem csatlakozott.

A palota északi szárnyának első emeletén vendéglakosztályt alakítottak ki, a déli szárny első emeletén pedig Albrecht főherceg lakrészét. Az északi szárny második emeletén az udvartartás *(allerhöchster Hofstaat)* tagjainak szobái helyezkedtek el.

A helyreállítás során az uralkodói lakosztályok termeinek mennyezetét neorokokó stukkódekorációval díszítették,[172] a falakat pedig részben *boiserie* falburkolattal látták el, részben karmazsinvörös selyemszövettel, úgynevezett ananász-damaszttal vonták be.[173] Az enteriőrök ornamensei a bécsi Hofburg Lipót-szárnyának 1765 körüli fal- és mennyezetdekorációjához álltak közel.

Az uralkodói lakosztályokat a *Pesti Hírnök* című lap 1865. december 20-i száma ismertette Ferenc József budai látogatása alkalmából, egy pár nappal korábban Bécsben megjelent leírás alapján:[174] „A történeti nevezetességű szobákba szőnyegekkel borított s gazdagon díszített széles lépcsőzet vezet fel. A tágas előcsarnokból az első

170 *Die Presse*, Jg. 19. 1866, 30. Jänner, Nr. 28. 1.

171 *Ost-Deutsche Post*, Jg. 17. 1865, 13. Dezember, Nr. 344. 1.

172 A stukkódíszeket feltehetően Franz August La Vigne (1807–1886) bécsi udvari szobrász és Hieronymus Moosbrugger (1807–1858) készítette, akinek az uralkodói lakosztályhoz és a déli szárnyban kialakított főhercegi lakosztályhoz 1852–1853-ban készített mennyezetdíszítési tervei máig fennmaradtak (MNL OL, E 393, 20. téka). Ld. Ybl 1956a. 323; Czagány 1966. 186; *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 552, 2.1.27–28. sz.

173 Benda–Farbaky–Rostás 2015. 74.

174 *Neues Fremden-Blatt (Abendblatt)*, Jg. 1. 1865, 12. Dezember, Nr. 212. 1.

királyi salonba jutunk, melynek falai egyszerű kárpitokkal vannak fedve; a díszítmény arany, fehér alappal, mi oly nemesen veszi ki magát. A terem egyik legnevezetesebb éke egy remek történeti festmény: »Eugen herceg a zentai csatában«. Balra egy ajtó nyílik, mely a király magánszobáiba vezet [...] A király lakosztálya a kis trónteremből s a háló-, író- és öltöző-szobából áll. A három első terem fehér alapon arannyal van díszítve, s a tükrök, alakok és bútorokról száműzve minden túlterheltség, mi a nemes egyszerűség összhangját zavarhatná. Kedves tekintetet nyújt az öltöző szoba, melynek bútorai sárga damaszszal [sic!] vannak bevonva. Királyi fénnyel van kiállítva a közös háló terem, hol a diszitmények virágos damaszból állnak s az ágyak aranyozott palysanderből vannak készítve.[175] A közös étterem díszítménye ismét arany fehér alapon.[176] A királyné lakosztálya, az öltöző szobából, a pompás sálon, irószoba és kis trónteremből áll, melyek általában sokkal nagyobb fénnyel vannak berendezve, mint a király szobái. Különösen elragadó a sárga damasz bútorzatú öltöző szoba, s a legszebb vörös damaszttól csillogó salon,[177] melynek padlatát csodás tökéllyel dolgozott szőnyeg vonja be. A színváltozatosság itt azonban még nem ért véget. A királyné trónterme a legszebb kék szint tünteti fel, mellyel éles ellentétben áll a sárga trónmennyezet. A padlatot pompás indiai szőnyeg borítja. A királyné szobáiban közelebbről igen sok ujjítás tétetett, s névszerint több ékítmény, iró- és pipereasztal egészen megfelelő fénnyel és öléssel rendeztetett be."[178]

Egy másik egykorú leírás szerint „a nagy trónterem fejti ki meglepett szemünk előtt a legfényesebb pompát. E teremben nyitá meg e hó 14-én I. Ferencz József Magyarország királya a magyar országgyűlést. E terem fénypontja a királyi várpalotának. Sárga márvány falával, kitűnő munkálatú plafondjával s az ezekről nagy számban aláfüggő ragyogó csillárokkal, óriási aranykeretű tükreivel, nagyszerű tágasságával: igazán királyi elfogadó terem a szó legfelségesebb értelmében".[179]

A díszterem belső kialakítása a tér ceremoniális rendeltetésének megfelelően rendkívül reprezentatív volt. A késő barokk díszítőfestéssel tagolt falakat 1854-ben Hieronymus Moosbrugger a korabeli európai stílusdivatnak megfelelő neorokokó („Louis Philippe-stílusú") falburkolattal látta el, azaz fehér tagozatokkal keretelt, aranyozott stukkóornamentikával díszített, sárgás stukkómárvánnyal bevont falmezőkkel tagolta a felületet *(17–18. kép)*. A mennyezeten három nagy méretű csillár függött, rajtuk nyolcvan-nyolcvan gyertyával. A terem keleti falán, a kandalló fölött egy, szemközt, az ablakok közötti falpilléreken hat további nagy méretű tükröt helyeztek el, alattuk márványlapos konzolasztalokkal, amelyeken karos gyertyatartók álltak. A gyertyák fényét visszaverő tükrök különösen az estélyek során teremtettek különleges atmoszférát a díszteremben.[180]

17. A palota díszterme. Raimund Stillfried von Rathenitz felvétele, 1883 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, Pk 311 e 45

A díszterem felújítása kapcsán 1855-ben felmerült, hogy annak mennyezetét történeti tárgyú freskókkal díszítsék. A főkamarási hivatal ezek témáját is meghatározta (Mátyás bevonulása Budára 1458-ban, a *Vitam et sanguinem*-jelenet, valamint Ferenc József megérkezése Pest-Budára 1852. június 5-én), a mennyezetképek azonban végül nem készültek el, így a képmezők helyére ornamentális stukkódísz került.[181] 1884-ben, a terem

175 Egy másik egykorú leírás szerint „A nyoszolyák asztalos- és képfaragó-munkálata ritka becsű, a kék-sárga, virágokkal dúsan átszőtt damaszt fali- és puha, süppedékes padlószőnyegek sajátos, festői színvegyületet képeznek." *Sürgöny*, 5. 1865. december 16. 288. sz. 2 (Napi újdonságok).

176 A *Sürgöny* leírása szerint a királynéi kis trónterem és a díszterem közötti helyiség volt az ebédlő.

177 Uo.: „az elfogadási terem [...] mintegy sugározva a rózsa-damasztban, a török lábszőnyeggel együtt szintén fantastikus hatást gyakorol a szemre."

178 *Pesti Hírnök*, 6. 1865. december 20. 290. sz. 3. Az uralkodói lakosztályok ismertetését ld. még: *Vasárnapi Ujság*, 14. 1867. május 19. 20. sz. 245 (A budai kir. palotáról).

179 *Sürgöny*, 5. 1865. december 16. 288. sz. 2 (Napi újdonságok).

180 *Neues Fremden-Blatt (Abendblatt)*, Jg. 1. 1865, 7. Juni, Nr. 19. 2.

181 Serfőző 2019a.

18. A palota díszterme, 1940 körül
Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.74 (Edward J. Czerniuk hagyatéka)

tervezett kibővítése kapcsán ismét felmerült, hogy „az oldalfalak mezőit és a tetőt a magyar királyok történetéből vett freskók fogják díszíteni", ám végül ez a terv sem valósult meg.[182]

A főudvarmesteri hivatal 1866. április 3-án utasította a budai Várpalota felügyelőségét, hogy a palota déli szárnyában, Albrecht főherceg lakosztálya helyén – amely a helytartó 1860. áprilisi lemondása óta üresen állt – alakítsák ki az uralkodópár magánlakosztályát, s ott mintegy 40 000 forint értékben végezzenek felújítási és berendezési munkákat.[183] A döntés hátterében feltehetően több ok is állt. Egyrészt az uralkodópár lakrésze így jobban elkülönült a palota középső szárnyában elhelyezkedő, ceremoniális szerepű termektől, másrészt magánlakosztályuk déli tájolása is kedvezőbb lett az addiginál. Harmadrészt a királyné lakrésze így közvetlen összeköttetésbe került a Várhegy déli lejtőjén a 18. század végén kialakított tájkerttel és az ott álló üvegházzal, valamint a „holland parasztházzal", amelynek helyén 1898-ban Hauszmann tervei szerint új, magyaros motívumokkal díszített „parasztházat" építettek a királyné számára.[184]

Ferenc József lakrészét a déli szárnyépület nyugati oldalán, Erzsébet királynéét pedig a Dunára néző keleti oldalon alakították ki.[185] Mindkettőjük számára külön hálószoba került kialakításra, közös háló azonban nem.[186] A teremsor falait vörös, sárga, zöld és ibolyaszínű selyemszövettel kárpitozták,[187] az 1850-es években készült neorokokó, aranyozott díszítésű fehér lambériákat és mennyezetdíszeket azonban minden bizonnyal megtartották.[188] 1868 februárjában Ferenc József utasítására húsz festményt szállítottak Bécsből Budára az uralkodói magánlakosztályok díszítésére. Nyolc festmény a laxenburgi kastély császárnéi lakosztályából,[189] tizenegy kép pedig a bécsi udvari képtárból érkezett.[190] Ezek nagy része magyaros karakterű tájkép volt, mint például Johann Friedrich Voltz *Este a marhalegelőn*, Franz

182 *Vasárnapi Ujság*, 31. 1884. június 1. 22. sz. 353. A díszterem keleti falán 1870-ben két ajtót nyitottak, s folyosót alakítottak ki a világítóudvar két szélén, hogy azokon keresztül megközelíthető legyen a Dunára néző erkély. Ld. *Budapesti Közlöny*, 4. 1870. július 17. 161. sz. 3144.

183 YBL 1956a. 326; HHStA OMeA Akten 1866-79/B/2-1502 (Karton 823., fol. 124–125.).

184 A várkert történetéről ld. ALFÖLDY 2001. 284. 1866-ban egy kovácsoltvas szerkezetű verandát is építettek a palota déli homlokzata elé a királyné számára, amelyet 1899-ben átszállítottak Gödöllőre. Köszönöm az adatot Borovi Dánielnek.

185 A magánlakosztály leírását ld. KOVÁCS 1892. A teremsorok beosztását feltünteti a palota első emeletének 1905 körüli alaprajza, amelyet 1940 körül láttak el feliratokkal. Ld. BTM ÉGy, ltsz. 304.; ld. még FEKETE 2006. A3 tabló; FEKETE 2019. 60, 28. ábra (k).

186 A schönbrunni kastélyban 1854-ben, a császári és császárnéi lakosztály találkozásánál kialakított közös hálószobát az uralkodópár továbbra is használta.

187 *Pesti Napló*, 17. 1866. június 7. 4838. sz. 2 (Különfélék). 1892-ben a királyi lakosztály szobái sötétzöld „brokátselyemmel", a királyné szobái rózsaszínű, virágmintás selyemszövettel voltak kárpitozva. Ld. KOVÁCS 1892.

188 Raimund Stillfried von Rathenitz 1883-ban a magánlakosztály termeiről (reggelizőszoba, tanácsterem, királyi dolgozószoba) készült fotóit ld. ÖNB Bildarchiv, Pk 311 e, 36–38, 41–42. Stillfried a tanácstermet ábrázoló fényképfelvételéből 1885-ben egy színezett példányt is készített. Ld. Bécs, Bundesmobilienverwaltung, ltsz. MD 075856.

189 ÖStA, HHStA, OMeA, 1868, 79/C/5, Nr. 1154.

190 ÖStA, HHStA, OkäA,1868, rub. 44, Nr. 299. Az udvari képtárból származó képek csak a királyné 1868. évi budai tartózkodásának idejére kerültek a palotába, ezt követően visszaszállították azokat Bécsbe. Ld. ÖStA, HHStA, OMeA, 1868, 79/C/5, Nr. 1097. A királyné 1868. évi, Mária Valéria főhercegnő születésével kapcsolatos hosszasabb budai, majd gödöllői tartózkodásáról ld. VÉR 2019.

19. Heinrich Ede: *Ferenc József koronázási kardvágása a pesti Duna-parton 1867. június 8-án*, 1867
Akvarell, 71,6 × 117,5 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 56.1293

Adam *Lovak a pusztában*, vagy Karl Schlesinger *Szénásszekér közelgő viharban* című festménye, míg a történeti tematikát Johann Till *Bouillon Gottfried lotaringiai herceg keresztes hadjárata* című képe, valamint Peter Krafft *Zrínyi Miklós kirohanása a szigeti várból* című képe képviselte.[191] A huszadik kép Heinrich Ede (1819–1885) *Ferenc József koronázási kardvágása a pesti Duna-parton* című akvarellképe volt,[192] amelyet az előző év júniusában az uralkodó megrendelésére festett a pesti mester.[193] Az Erzsébet királyné magánlakosztályában elhelyezett kép a királyné halála után, 1898 decemberében leányai, Gizella és Mária Valéria főhercegnők ajándékaként az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumba, majd onnan a Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe került *(19. kép)*.[194]

A festményekkel egy időben nyolc falkárpitot is Budára szállítottak a bécsi udvari gyűjteményből, s a királyi és a királynéi magánlakosztály közötti, a lépcsőházzal párhuzamos összekötő folyosó falain helyezték el azokat.[195] Az 1776-ban a párizsi Manufacture des Gobelinsben szövött nagy méretű (kb. 350×280 cm) „gobelinek" az évszakok és a négy elem allegóriáját jelenítették meg antik istenek képében.[196]

191 Bécs, Österreichische Galerie Belvedere, ltsz. 4, 11, 35, ill. 7792. Krafft képe az 1824-ben festett monumentális festmény 103×145 cm méretű másolata volt 1826-ból, amely 1945-ben megsemmisült. Ld. Frodl-Schneemann 1984. Nr. 143.

192 ÖStA, HHStA, OMeA, 1868, 79/C/1, 289.

193 *Neues Fremden-Blatt*, Jg. 3. 1867, 8. Juni, Nr. 156. 14.; *Magyarország és a Nagyvilág*, 3. 1867. június 8. 23. sz. 275. Heinrich Ede 1864-ben a Magyar Udvari Kancellária számára megfestette Ferenc József Szent István-rendi díszruhás portréját, amelyhez az uralkodó modellt is ült. Ld. Serfőző 2021a. 231. 1866-ban két, az uralkodópár budai bevonulását ábrázoló akvarellt is festett a budai városi tanács megrendelésére (MNM TKCs, 56.1291, 56.1292). 1867 szeptemberében az uralkodó a Ferenc József-rend kiskeresztjével tüntette ki, majd a következő év elején a főudvarmesteri hivatal udvari festő címet adományozott neki. *Családi Kör*, 8. 1867. szeptember 8. 36. sz. 861. (Vegyes hírek); *Neues Wiener Tagblatt*, Jg. 2. 1768, 17. Jänner. 4. Heinrich ezzel egy időben Bécsbe költözött, ahol sikeres portréfestővé vált.

194 Szalay 1907. 23; MNM TKCs, ltsz. 56.1293.

195 ÖStA, HHStA, OMeA, 79/C/5, Nr. 5297 (1870); Fazekas 2001. 54.

196 A „Les Portières des Dieux" címmel ismert („ajtófüggöny-") sorozat antik istenek képében jelenítette meg a négy évszakot (Venus – tavasz; Ceres – nyár; Bacchus – ősz; Saturnus – tél), valamint a négy elemet (Juno – levegő; Diana – föld; Neptun – víz; Jupiter –tűz) Jacques Neilson 1771-ben készült kartonjai nyomán. 1825-ben a sorozat mind a nyolc darabját megvásárolták a windsori kastély számára, ezek ma a brit Royal Collection Trust gyűjteményében találhatók, ltsz. RCIN 45254–45259.

20. A palota ún. Visegrád-szobája, az ajtón túl a gobelinteremmel és *Ceres / A nyár* című gobelin részletével, 1930 körül
Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, ltsz. bibFSZ01766183

A korábbi irodalom szerint a falikárpitokat Mária Antónia francia királyné ajándékozta Mária Teréziának,[197] valójában azonban II. József kapta azokat XVI. Lajostól, amikor a császár 1777 májusában meglátogatta sógorát Párizsban.[198]

A négy évszakot ábrázoló kárpitokat 1905 körül a Bálterem és a Visegrád-terem közötti – a továbbiakban „Gobelin teremnek" nevezett – helyiség falain helyezték el,[199] míg a négy elemet ábrázoló kárpitokat a királyi oratóriumhoz vezető folyosó melletti raktárhelyiségben tárolták.[200] 1944 novemberében a Szálasi-kormány Kőszegre szállíttatta a nyolc kárpitot, majd nyomuk veszett.[201] 1973-ban az együttesből három kárpit (Jupiter, Bacchus és Juno) bukkant fel a Christie's május 8-i genfi aukcióján. Az előző kettő 1987-ben a francia vámhatóság által lefoglalt műtárgyként a Louvre gyűjteményébe került *(20–22. kép)*.[202] A harmadik 2014-ben a Christie's november 6-i párizsi aukcióján szerepelt.[203]

Az uralkodócsalád 1872. tavaszi látogatásától kezdődően – amikor Gizella főhercegnő eljegyzésére is sor került Lipót bajor herceggel – a palota középső szárnyának első emeleti teremsora a trónörökös Rudolf főherceg lakosztályaként szolgált, Gizella főhercegnő lakrészét pedig a palota északi szárnyában alakították ki.[204] Ez utóbbi szalonjának kialakítását az 1873-ban készült ún. Gizella-album Telepy Károly által festett lapja doku-

197 *Vezető* 1928. 8; Megyery 1937. 156.

198 Fenaille 1904. 53. (Három kárpiton „Neilson 1776" jelzés volt.)

199 Vigand 1908. 302.

200 ÖStA, HHStA, OMeA, 1909/79/C (Hofgebäude in Budapest und Gödöllő – Mobilien, Bilder, Geräte und Inventaren) Verzeichnis der in der Kön. Burg zu Budapest befindlichen Gobelins.

201 MNL OL, XIX-A-1-j, 5097-II-1945 (A Királyi Vár tulajdonát képező, a kitelepítéssel kapcsolatban elszállított szőnyegek jegyzéke [1945. július 16.]) 1–4. sz.: „4 db Gobelin /allegória/, 335×220 cm, ltsz. 215." Uo. 46. sz. „Gobelin /négy évszak/, 348×245 cm. ltsz. 217." (Köszönöm az adatot Farkas Kornélnak.) Ld. még: Jeszenszky 1952a. Nr. 797–800; Czagány 1966. 111.

202 Párizs, Musée de Louvre, ltsz. OA 11132; OA 11133. A budai provenienciá feltüntetésével közölve: *Musée du Louvre: nouvelles acquisitions du Département des objets d'art, 1985–1989*, II. Paris, Réunion des musées nationaux, 1990. 130, Nr. 64.A–B.

203 https://www.christies.com/en/lot/lot-5840183 (letöltés 2023. 09. 18.).

204 *Pesti Napló – esti kiadás*, 23. 1872. március 23., 70. sz. 1. Mária Valéria főhercegnő lakosztályát később a déli szárny második emeletén, a király lakrésze fölött alakították ki. *Fővárosi Lapok*, 32. 1895. január 7., 7. sz. 78.

21. *Jupiter / A tűz* a *Portières des Dieux* sorozatból, Párizs, Manufacture des Gobelins, 1771–1773
Párizs, Musée du Louvre, ltsz. OA 11132

22. *Bacchus / Az ősz* a *Portières des Dieux* sorozatból, Párizs, Manufacture des Gobelins, 1776
Párizs, Musée du Louvre, ltsz. OA 11133

23. Telepy Károly: *Gizella főhercegnő lakosztályának szalonja*, 1873
München, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Nachlass Prinz Georg, Bilder 284

24. Klammer Mariska: *A budai királyi palota északi sarokszalonja*, 1924
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 61.16

mentálja, amely az egyik legkorábbi ismert enteriőrkép a palotáról[205] *(23. kép)*. A középső és az északi szárny második emeletén a főudvarmester és az udvarhölgyek, a harmadik emeleten pedig a király szárnysegédjeinek lakrészét alakították ki, míg a földszinten a Várpalota-felügyelőség hivatali helyiségei és a szolgaszemélyzet szobái helyezkedtek el.[206]

Miután 1881. május 10-én a koronaherceg feleségül vette Stefánia hercegnőt, a trónörököspár lakosztályát a palota északi szárnyának első emeletén alakították ki, így például itt szálltak meg első budai látogatásuk során, 1881. május 18–23. között.[207] Ezzel egy időben a középső szárny első emeletén elhelyezkedő egykori uralkodói lakosztályok elvesztették lakófunkciójukat, így a továbbiakban a teremsor tisztán reprezentációs

25. Szentgyörgyvári Gyenes Lajos: *A budai királyi palota királynéi lakosztályának korábbi kihallgatási terme (kék szalon)*, 1926
Olaj, vászon, magántulajdon

célokat szolgált.[208] Az egykori királyi hálószobát már 1876-ban szalonná alakították át, s falán az ifjú Ferenc József portréját helyezték el. Az egykori királyi dolgozószobát és a közös hálószobát szintén szalonná alakították át,[209] utóbbi falán Eisenhut Ferenc 1886-ban festett, *Gül baba halála* című festményét helyezték el.[210] A ki-

205 München, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Geheimes Hausarchiv, Nachlass Prinz Georg, Bilder 284. (25×35,5 cm). Az ábrázolt helyiség az 1854. évi alaprajzon a 10. sz. szobával azonosítható. A Gizella-albumról ld. Bicskei Éva: Szent Imre-ábrázolások egy XIX. századi életműben. II. A Gizella-albumról és annak egy jelenetéről. In: *Szent Imre 1000 éve. Székesfehérvár 1007–2007. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2007. 126–130. Egy 1847-ben Festetics Erzsébet által festett, a palota nádori lakosztálya melletti főudvarmesteri lakrész egyik szobáját ábrázoló enteriőrképet (MNM TKCs, ltsz. 77.356) közli: Rostás Péter: *Bútorművészet Magyarországon, 1800–1850*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2012. 179.

206 *Gazdasági Mérnök*, 9. 1885. április 19. 16. sz. 145 (A budai királyi várlak építkezései).

207 *Ország-Világ*, 2. 1881. május 18. 18. sz. 426 (Az új mátkapár lakása a budai várpalotában); *Politikai Ujdonságok*, 27. 1881. május 25. 21. sz. 282–283. Ferenc József 1878-ban a prágai várat jelölte ki Rudolf főherceg állandó rezidenciájaként, s a trónörökös egy ideig házasságkötése után is itt élt feleségével.

208 *Fővárosi Lapok*, 23. 1886. augusztus 15. 225. sz. 1642. „az egész középső részen az ünnepélyességekre szánt dísztermek vannak".

209 A helyiség Klösz György által 1893-ban készített enteriőrfotóját „dohányzó szoba" felirattal ld. BFL, XV.19.d.1.07.190. Ugyanez a felvétel „Kis szalon" felirattal megjelent: *Ország-Világ*, 14. 1893. július 9. 28. sz. 457.

210 Szvoboda-Dománszky 2001. 437 (képpel; elpusztult műként). A kép 1950-ben a Külügyminisztérium letétjeként az ankarai magyar nagykövetségre került, majd a közelmúltban visszaszállították Budapestre.

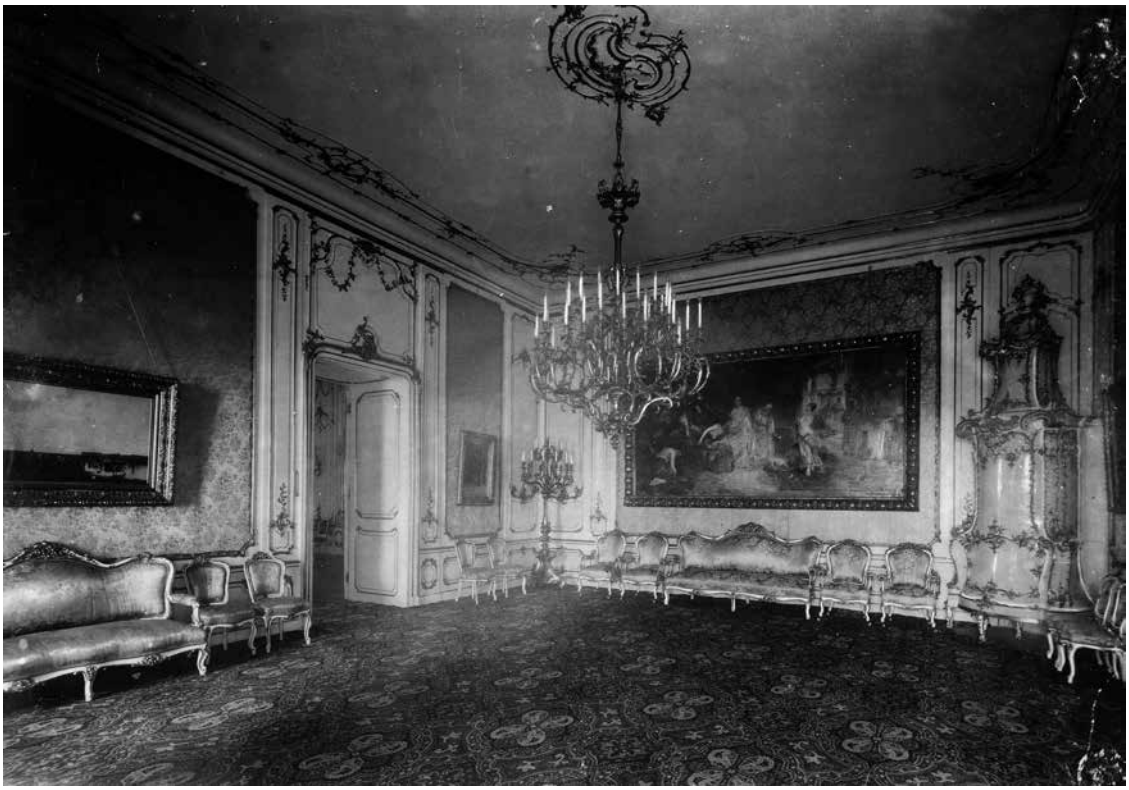

26. A budai királyi palota királynéi lakosztályának korábbi kihallgatási terme (kék szalon). Klösz György felvétele, 1893
Budapest, Budapest Főváros Levéltára, XV.19.d.1.07.013

rálynéi öltözőszobából rózsaszoba, dolgozószobájából „kis szalon" lett. A kék színű bársonytapétával bevont királynéi audienciateremből 1880 körül eltávolították a trónt és a sárga bársonybaldachint, s női szalonként rendezték be a helyiséget.[211] Falain egy tátrai tájképet, valamint Tornai Gyula 1888-ban festett *Salome tánca* című festményét helyezték el *(24–26. kép)*. A királyi lakosztály audienciaterme, azaz a kis trónterem továbbra is megtartotta ceremoniális szerepét, így ott továbbra is baldachinos trón állt.

A dunai teremsor reprezentációs szerepét tükrözte a helyiségek berendezése is, ugyanis mindegyik „szalont" Mária Terézia korát idéző neorokokó – kanapéból és karosszékekből álló – ülőgarnitúrával rendezték be, amelyek formája a képi források szerint minden helyiségben azonos volt, csupán kárpitozásuk volt különböző.[212]

A teremsor legreprezentatívabb helyisége a neorokokó ülőgarnitúrákkal berendezett, *boiserie* falburkolattal, nagy méretű tükrökkel és falikarokkal ellátott északi sarokszalon (*cercle*-terem) volt. A rendkívül dekoratív összhatású termet az 1880-as évektől több fényképfelvételen is megörökítették.[213] Az 1920-as években számos enteriőrkép is készült a helyiségről, így Klammer Mariska (1873–1940 k.), Pádua Kálmán (1885–1958) vagy Szent-

211 A kék szalon 1883-ban Raimund Stillfried von Rathenitz által készített enteriőrfotóját ld. ÖNB, Bildarchiv, Pk 311e, 33.; Klösz György enteriőrfotóját ld. *Ország-Világ*, 14. 1893. július 2. 27. sz. 437.

212 Az egységes formájú szalongarnitúrák feltehetően neobarokk bútorok voltak. Vö. Hauszmann 1904. 68. „A lakosztályok és fogadótermek belső berendezése legnagyobb részt magyar szorgalom és magyar ipar terméke, így a bútorok is, részben régebbi stylszerű minták utánzatai, részben eredeti rajzok szerint magyar iparosok által állíttattak ki." 1947-ben több tucat neobarokk, részben aranyozott, részben fehérre festett karosszék és kanapé került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, nagyrészt romos állapotban. A királyi lakosztály tükörteréből származó, aranyozott vázú karosszékeket közli: Körmöczi 2018. Nr. 414.

213 Raimund Stillfried von Rathenitz 1883-ban, Erdélyi Mór 1892-ben, majd Klösz György 1893-ban a főudvarmesteri hivatal engedélyével készített enteriőrfotókat a palotáról. Stillfried fotóit ld. ÖNB

27. A budai királyi palota északi fogadóterme. Raimund Stillfried von Rathenitz felvétele, 1883
Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, Pk 311 e, 35

györgyvári Gyenes Lajos (1890–1971)[214] képei alapján a helyiség színvilágáról is képet alkothatunk. A palota belső tereit azok az 1940 körüli színes diafelvételek is dokumentálják, amelyek az 1945 áprilisában Budapesten járt Edward J. Czerniuk (1912–2003) amerikai tábornok hagyatékából 2016-ban kerültek a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe.[215]

A „Zenta"- és a „Koronázási"- előterem

Nem ismerünk adatot arra vonatkozóan, hogy a palota 1852–1856. évi helyreállítása során elhelyezték volna az uralkodó portréját az épületben, feltehetően a feszült belpolitikai helyzet miatt nem került sor erre. Ferenc József csak a kiegyezést megelőző évek konszolidáltabb politikai légkörében élt az uralkodói reprezentáció ezen eszközével, s ezzel egy időben több reprezentatív festmény is helyet kapott a palotában.

28. Eduard Engerth: *A zentai csata*, 1865
Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 92.5.B

1865-ben Ferenc József utasítására a királyi lakosztály előtermében helyezték el a bécsi Képzőművészeti Akadémia professzora, Eduard Engerth *A zentai csata (Savoyai Jenő elküldi követét a császárhoz a zentai győzelem hírével)* című képét.[216] A hatalmas, 510×760 cm méretű képet eredetileg az 1856-ra felépült bécsi kaszárnyakomplexum, az Arsenal egyik termébe szánták, a budai palotában történő elhelyezéséhez a szoba keleti oldalán három ablak elfalazására volt szükség.[217] Az 1697. szeptember 11-i zentai csatában a császári csapatok döntő győzelmet arattak, és tartós visszavonulásra kényszerítették II. Musztafa szultán egyesített csapatait, így a kép azt az üzenetet közvetítette, hogy a Habsburg-háznak döntő jelentősége volt Magyarország török alóli felszabadításában *(27–28. kép)*.

A palota a kiegyezést és Ferenc József magyar királlyá koronázását követően hangsúlyosabb szerepet kapott az uralkodó reprezentációjában. 1872-ben az uralkodó megrendelésére Eduard Engerth egy nagy méretű (355×430 cm) képen megfestette I. Ferenc József és Erzsébet királyné 1867. június 8-i koronázását a budai királyi palota számára.[218] Miután a képet be-

Bildarchiv, ltsz. Pk311e; Erdélyi fotóit ld. BTM F, ltsz. 60.395. („Palota-album"); *Magyar Szalon*, 9. 1892. 17. kötet, 210–227; Klösz fotóit ld. Budapest Főváros Levéltára, XV.19.d.1.07.163.; *Ország-Világ*, 14. 1893. május 7. 19. sz., július 2. 27. sz., július 9. 28. sz., augusztus 20. 34. sz. A „budai udvari palota összes termeiről" Schrecker Miksa „kir. udvari fényképész" már 1877-ben készített felvételeket egy fényképalbum számára (*Ellenőr*, 9. 1877. szeptember 1. 348. sz. 2.), ennek azonban nem tudunk fennmaradt példányáról.

214 Benda–Farbaky–Rostás 2015. 81; Káli-Rozmis Barbara: *Erzsébet királyné és a magyarok*. Budapest, Helikon, 2022. 138.

215 HIM F, ltsz. 2016.1.1.71–87. A sorozatot ismerteti: Nagy-Lukács Fanni: Budapest „fordítós filmeken". *Apertúra* 50. (2017. márc.–ápr.) – http://mafot.hu/apertura_budapest-forditos-filmeken.html (letöltés 2023. 01. 04.).

216 A kép 1947-ben a Nemzeti Múzeumba, majd onnan a Szépművészeti Múzeumba került. Ld. MNM Történeti Adattár, 325/1947, Nr. 20; B. Szabó János: Eduard von Engerth egy elfeledett képe. Gondolatok a zentai csata ikonográfiájához. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 87. 1997. 163–169.

217 *Fővárosi Lapok*, 2. 1865. november 1. 251. sz. 995; *Politikai Hetilap*, 1. 1865. december 4. 23. sz. 298. Mielőtt a palotába vitték, a képet bemutatták a nagyközönségnek a Vigadóban. Ld. *Vasárnapi Ujság*, 12. 1865. november 12. 46. sz. 580. (Engerth nagy hírre kapott képe.)

218 *Illustrirte Zeitung*, 1873. 11. Januar. Nr. 1541. 35; Papp Katalin: Eduard von Engerth: I. Ferenc József királlyá koronázása Budán, 1867-ben. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 87. 1997. 171–176. A korábbi irodalom tévesen állítja, hogy a kép a főváros megrendelésére készült volna. Szvoboda Dománszky 2001. 420.

29. A budai királyi palota északi fogadóterme
Klösz György felvétele, 1893
Budapest, Budapest Főváros Levéltára, XV.19.d.1.08.095

30. Eduard Engerth: *I. Ferenc József és Erzsébet királyné koronázása 1867. június 8-án*, 1872
Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 92.6.B

mutatták az Österreichischer Kunstverein 1873. januári bécsi kiállításán, Budára szállították, s a királyi palota déli előtermének keleti falán helyezték el.[219] A kép azt a pillanatot örökíti meg, amikor a nádort helyettesítő miniszterelnök, id. gróf Andrássy Gyula a koronázás aktusát követően, a Mátyás-templom oltára előtt állva, tollas fövegét magasba emeli és a résztvevőkkel együtt felkiált: »éljen a király!«. A kép az uralkodópárt a ceremónia során viselt magyaros öltözékükben ábrázolja: a királyt vörös színű huszártárbornagyi gálauniformisban, Erzsébet királynét pedig csipkeköténves, ingvállas díszruhában *(29–30. kép)*.

A festmény a reprezentatív, nagy méretű ceremóniaképek *(Zeremonienbild)* műfaját képviseli,[220] hasonlóan Peter Krafft 1823-ban festett, I. Ferenc magyar királlyá koronázását (Buda, 1792) ábrázoló monumentális (424×624 cm) képéhez, vagy a Martin van Meytens műhelye által 1766–1767-ben festett, II. József német-római királlyá koronázását (Frankfurt, 1764) ábrázoló, négy képből álló festményciklushoz (Bécs, Hofburg, Weltliche Schatzkammer).[221] A budai festmény ezekhez hasonlóan csoportképszerű eseménykép, a képből kitekintő, portréhűséggel ábrázolt szereplőkkel. Azáltal, hogy a kép I. Ferenc József magyar királlyá koronázásának ünnepélyes aktusát örökítette meg, egyszerre hirdette az uralkodó legitimációját, s állított emléket a magyar rendekkel kötött kiegyezésnek, amely lezárta az 1848–1849-es forradalmat követő időszak abszolutisztikus törekvéseit. (A kép bal szélén Deák Ferenc alakja is megjelenik.) A kép témája, mérete és rendeltetési helye miatt egyaránt Ferenc József dualizmus kori magyarországi politikai reprezentációjának egyik legjelentősebb emléke.

A reprezentációs terek funkciója a budai udvari ceremóniák tükrében

A díszterem

A palota 285 m² alapterületű (30×9,5 m méretű) díszterme a nagy létszámú udvari ceremóniák és bálok helyszíneként szolgált. A díszteremben tartott ünnepségek széles spektrumát jól érzékeltetik a Ferenc József második budai látogatása során itt zajlott ceremóniák: a császári pár megérkezésekor, 1857. május 4-én Scitovszky János esztergomi érsek – az ország nevében – a díszteremben üdvözölte az uralkodópárt

219 A kép elhelyezéséhez a középső ablakot befalazták. Ennek tervét ld. BTM ÉGy, ltsz. F.645. Klösz György 1893-ban készült felvételét a teremről ld. BFL, XV.19.d.1.12.213.

220 A Zeremonienbild fogalmáról ld. Rainer Schoch: *Das Herrscherbild in der Malerei des 19. Jahrhunderts*. München, Rainer, 1975. 172–176.

221 A képciklust eredetileg a Hofburg főhercegi lakosztályának fogadótermébe szánták, Lotaringiai Ferenc halála miatt azonban II. József átköltözött a császári lakosztályba, így a képeket végül 1767-ben a Belvedere egyik termében helyezték el. Lorenz–Mader-Kratky 2016. 388.

31. Ferenc József köszöntése a budai királyi palota dísztermében 1865. június 6-án
Vasárnapi Ujság, 12. 1865. július 9. 28. sz. 348.

egy rövid magyar nyelvű köszöntővel, amelyre Ferenc József magyarul válaszolt. Ezt követően az uralkodópár megjelent a palota erkélyén, hogy köszöntsék az udvaron összegyűlt tömeget.[222] Néhány órával később ugyancsak a díszteremben került sor az udvari személyzet bemutatására az uralkodópárnak,[223] majd aznap délután ugyanitt tartották a kilencvennégy fős udvari ebédet,[224] két nappal később pedig a hatszáz fős udvari bált is.[225] 1868. április 25-én ugyanitt került sor Mária Valéria főhercegnő megkeresztelésére,[226] s ugyancsak a díszteremben került sor az új koronaőrök beiktatására és eskütételére *(31–32. kép)*.[227] 1867. június 5-én Ferenc József ugyancsak a díszteremben fogadta az országgyűlési delegátust a koronázási hitlevél átnyújtására, s hogy a

32. Halmi Artúr: *Estély II. Vilmos német császár tiszteletére a budai királyi palota dísztermében 1897. szeptember 20-án*
A Király Könyve 1899. 32.

trónon ülve megadja az engedélyt megkoronázására, majd másnap az uralkodópár és a trónörökös ugyanitt fogadta az országgyűlés mindkét házának delegációját, hogy hódolatukat fejezzék ki.[228] 1881. május 19-én, alig egy héttel házasságkötésük után Rudolf trónörökös és felesége, Stefánia hercegnő ugyancsak a palota dísztermében fogadta a városok és vármegyék küldöttségének hódolatát.[229]

Az uralkodó több alkalommal a díszterem erkélyéről tekintette meg a palota udvarán tartott felvonulásokat, így például a természetbeni koronázási ajándékok átadását 1867. június 10-én,[230] vagy a millenniumi hódoló díszmenetet, illetve a megyei és városi bandériumok zászlósainak felvonulását 1896. június 8-án: „Az erkély közepén, lovastábornoki egyenruhában a király állt. Mellette fekete selyemruhában, kezében a legyezővel Erzsébet királyasszony állott. Ott volt még Lajos Viktor kir. herceg, Stefánia özvegy trónörökösné, megyszin magyar ruhában és leánya, a kis Erzsébet kir. hercegnő, kék selyem ruhában. [...] kilenc óra után pár perccel megzendült a harsonák dala. És a következő pillanatban

222 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 6. 2191. sz. 2; Manhercz 2012. 171.

223 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 7. 2192. sz. 1.

224 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 8. 2193. sz. 1.

225 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 10. 2195. sz. 1. Az udvarban háromféle bált tartottak: szűkkörű kamarabált *(Kammerball)*, udvarképes vendégek számára rendezett udvari bált *(Hofball)*, majd 1868-tól táncestélyt az udvarnál *(Ball bei Hof)*, amelyre polgári rangú vendégek (pl. országgyűlési képviselők, hivatalnokok) is meghívást kaptak. Ld. Kempelen Béla: *A nemesség*. Budapest, Benkő Gyula Könyvkereskedése, 1907. 98. A budai királyi palotában megrendezett estélyek nagy része „bál az udvarnál" volt. Vér 2009. 99.

226 *Budapesti Közlöny*, 2. 1868. április 26. 97. sz. 1. (A királyi gyermek keresztelésének szertartása).

227 A ceremónia szertartásrendjét ld. *Nemzet*, 1. 1882. november 30. 91. sz. 1.

228 *Budapesti Közlöny*, 1. 1867. június 6. 72. sz. 761; *Uo*. 73. sz. 773.

229 *Fővárosi Lapok*, 18. 1881. május 20., 115. sz. 656; *Ország-Világ*, 2. 1881. május 18. 26. sz. 428 (képpel).

230 Ábrázolását ld. Falk–Dux 1867. 19. sz. kép.

a napfényes udvarra, a Habsburgok elé belovagolt a hat magyar herold, s ezüst csengésű trombitáikat tüdejük teljes erejével megzenditették, hirdetve az utánuk kígyózó pompát. […] A zászlótartók mélyen meghajtott lobogóval vonultak el a király előtt. […] A király minden zászló meghajlását katonai szalutálással köszönte meg."[231] A hódoló díszmenetet Eisenhut Ferenc 1898-ban monumentális körképen örökítette meg, a kompozíció középpontjában a palota dísztermének erkélyén álló uralkodópárral *(33. kép)*.[232]

A palota dísztermében tartott politikai ceremóniák közül az országgyűlések megnyitása és berekesztése volt a legjelentősebb, amennyiben arra az uralkodó Budára utazott,[233] de hasonlóan látványos külsőségek mellett tartották a palota dísztermében a koronázási lakomákat is.

Az országgyűlés megnyitása

A Habsburg-uralkodók közül elsőként I. Ferenc vette ténylegesen használatba a palotát 1792. június 2–28. között, amikor az országgyűlés megnyitására és magyar királlyá koronázására Budára látogatott.[234] Az uralkodócsalád június 2-án este, Esztergomon és Pilisvörösváron át érkezett Budára, miután az előző éjszakát a győri püspöki palotában töltötték.[235] A királyt Óbudától ünnepi menet kísérte a várba, ahol a Vízi kapunál Seth Antal másodbíró köszöntötte az uralkodót. Az uralkodócsalád innen közvetlenül a palotakápolnába hajtott, ahol a prímás megáldotta őket, majd hálaadó *Te Deum*ot tartottak, amelyet az uralkodócsalád a királyi oratóriumból hallgatott. A király másnap reggel nyitotta meg az országgyűlést, amely a palotakápolnában tartott *Veni sancte* misével kezdődött, majd a palota dísztermében folytatódott. A *Magyar Hírmondó* így számolt be a ceremóniáról: „A nagy Mise után, fel-mentek a Rendek a Királyi nagy Szálába, melly az Ég-visgáló Torony alatt vagyon gyönyörűen építve, s ki-rajzolva. Ebben megjelent ö Felsége, egy fekete Trónus alatt, fel-tett kalpaggal, s minekutánna maga, deákul, Kántczellárius Gróf Pálffy Károly ö Excell.ja pedig magyar nyelven hathatós rövid beszédeket tartottak volna, által adta ö Felsége,

33. Eisenhut Ferenc: *Ferenc József 1896. június 8-án a budai királyi palota dísztermének erkélyéről köszönti a bandériumok zászlósait*. A millenniumi hódoló díszmenetet ábrázoló körkép részlete, 1898
Olaj, vászon
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. nélkül

egy bé-petsételt írásban az úgy nevezett Kir. Feltételeket *(Propositiones regias)* Prímás ö Eminentziájának, ki is az Ország nevében, szép deák Beszéddel válaszolt. E meg-lévén, sok Éllyen kiáltások között a maga szobáiba ment ö Felsége. A F. Királyné, Ferdinánd Toskánai Nagy-Hertzeg és Jósef Fő Hertzeggel eggyütt, a Szála jobb részében készültt magas rekesztékből nézte volt nem kevés meg-illetödéssel a történtt dolgokat."[236]

231 *Budapesti Hírlap*, 16. 1896. június 9. 158. sz. 4.

232 A körképről ld. Ninkov Kovačev Olga: *Eisenhut Ferenc élete és művészete (1857–1903)*. Szabadka, Városi Múzeum, 2017. 88–96.

233 A kora újkori hagyomány szerint a diétákat az uralkodó nyitotta meg és rekesztette be a pozsonyi vár lovagtermében. Az uralkodó távollétében királyi biztos nyitotta meg az országgyűlést. Az első újkori budai országgyűlés 1790. június 10-től ülésezett, a még meg nem koronázott II. Lipót azonban a feszült belpolitikai helyzet miatt nem utazott Budára.

234 A magyar rendi országgyűlések megnyitására és berekesztésére a kora újkor óta az uralkodó vagy az őt képviselő királyi biztosok részvételével került sor. Ld. Szijártó 2005. 58, 97.

235 *Preßburger Zeitung*, 28. 8. Juni 1792. Nr. 48. 515.; Zoltán 1963. 113.

236 *Magyar Hírmondó*, 1. 1792. június 5. 818.

Az 1792. évi országgyűlés megnyitására tehát a budai királyi palota tróntermében került sor. Az uralkodó személyes jelenléte esetén a ceremónia hasonló szertartásrend szerint zajlott a 16–18. századi pozsonyi diéták esetében is, tehát itt is az országgyűlés követei „mentek fel" a várba, s járultak a király elé, nem pedig a király „ment le" a városba a nemesek közé, az országgyűlés helyszínére.[237] A diéta ünnepélyes megnyitására a pozsonyi vár lovagtermében került sor, ahol a trónon ülő király átnyújtotta előterjesztéseit a rendek képviselőinek, majd az országgyűlés végén hasonló módon került sor a törvények szentesítésére is. Hasonló módon zajlott az alsó-ausztriai rendek tartományi gyűlésének megnyitása a Hofburg lovagtermében,[238] valamint az 1620. évi fehérhegyi csatát követően a cseh országgyűlés megnyitása is a prágai vár lovagtermében. Az uralkodó korábban az Ulászló-teremből nyíló ülésteremben (*Landstube*) nyitotta meg a cseh országgyűlést.[239] Az a tény, hogy a rendi felkelés leverését követően ez a gyakorlat megváltozott, s immár a cseh rendek képviselői járultak a király elé annak szállására, egyértelműen az abszolutizmus és az uralkodói hatalom megerősödésének megnyilvánulásaként értelmezhető, amely a szimbolikus politika nyelvén fejezte ki az uralkodó abszolút hatalmát az örökös tartománnyá nyilvánított Cseh Királyságban. Ezzel szemben a mindenkori brit uralkodó a 16. század közepétől kezdődően mindmáig a parlament westminsteri épületében, a Lordok Házában, trónon ülve, ünnepi beszéddel nyitja meg az országgyűlést, összefüggésben a király és a parlament közötti szuverenitásmegosztás közép-európaitól eltérő modelljével.[240] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kora újkorban a nagyobb autonómiával rendelkező birodalmi rendek gyűlésének megnyitására a német-római császár is rendszerint Regensburgba utazott, s az ottani városháza tanácstermében, baldachinos trónon ülve vett részt az ülésen.

A kora újkori magyar országgyűlések megnyitásának helyszíne és szertartásrendje ugyanakkor nem pusztán az uralkodó és a rendek közötti erőviszonyokat és hatalommegosztást tükrözte, hanem a késő középkori hazai hagyományokat is követte. Erre enged következtetni a pápai nuncius jelentése az 1526. áprilisi országgyűlésről. II. Lajos ekkor követeket küldött a Rákoson ülésező nemességhez, s általuk szemükre vetette, hogy egy évvel korábban kérésükre személyesen elment hozzájuk Rákosra, ami szokatlan volt (*che era insolito*), mégsem engedelmeskedtek neki. Másnap a nemesség megjelent a „szokott helyen", a budai királyi palota előtti téren, ahol a király egy emelvényen ülve előadta előterjesztéseit, s ezzel megnyitotta a diétát.[241]

Az országgyűlés megnyitása tehát – a király személyes jelenléte esetén – hasonló szertartásrend szerint zajlott a késő középkori Budán és a kora újkori Pozsonyban, majd pedig 1792-ben ismét Budán. Az 1792. június 3-i budai ceremónia menetét és helyrajzát a főudvarmesteri hivatal által vezetett protokollumban is rögzítették. Eszerint az uralkodó magyar királyi és legfőbb hadúri címét reprezentáló huszártábornoki egyenruhában vett részt az 1792. június 3-i szertartáson.[242] A trón mellett, a király jobbján a magyar királyi főlovászmester állt a vállához támasztott kivont karddal, balján pedig a magyar királyi főudvarmester a főudvarmesteri pálcával. A magyar rendek képviselői a trón előtt sorakoztak fel, a magyar királyi testőrgárda sorfala előtt *(34. kép)*.

Másnap, június 4-én az országgyűlés alsó- és felsőtáblájának vegyes ülésén felolvasták az uralkodó pozitív válaszát arra az országgyűlési előterjesztésre, amely a koronázási hitlevelet a rendek számára kedvező irányban módosította.[243] A *Zeremonialprotokolle* és a *Preßburger Zeitung* beszámolója szerint efölötti örömükben a rendek képviselői az uralkodó elé járultak a palotába, ahol „életüket és vérüket" *(vitam et sanguinem)* ajánlották a királynak a Francia Köztársaság ellen vezetett első koalíciós háborúban.[244]

Az 1792. évihez hasonló szertartásrend szerint zajlott az országgyűlés 1807. április 5-i megnyitása és december 15-i berekesztése is, amelyre az uralkodó Budára utazott.[245]

237 Szijártó 2005. 58; Pálffy 2013. 77; Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020. 201; Hende 2021. 46. Már az 1546. évi országgyűlés megnyitására is a pozsonyi várban került sor. Ld. Paulinyi Oszkár: Az első magyar országgyűlési napló. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, 4. 1934. 210.

238 Beck 2017. 104–106.

239 Petr Maťa: *Stuben und Säle. Symbolische Kommunikation und politische Kultur in den ständischen Versammlungsräumen der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Habilitationsschrift. Wien, Universität Wien, 2020. 128–129.

240 A „state opening of the Parliament" néven ismert ceremónián az alsóházi képviselők is részt vettek. A ceremóniát ábrázolja pl. Thomas Milles: *Nobilitas Politica vel Civilis* (Londini 1608) című művének egyik rézmetszetű illusztrációja.

241 Kubinyi András: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje, 1445–1526. *Jogtörténeti Szemle*, 2006. 2. sz. 3–11; a késő középkori országgyűlésekről ld. még: Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020. 88.

242 ZA-Prot. 38. 134.

243 Szijártó 2005. 208.

244 ZA-Prot. 38, 136v; *Preßburger Zeitung*, 28. 12. Juni 1792. Nr. 47. 526.

245 ZA-Prot. 41, 88; *Preßburger Zeitung*, 43. 22. Dezember 1807. Nr. 100. 1150.

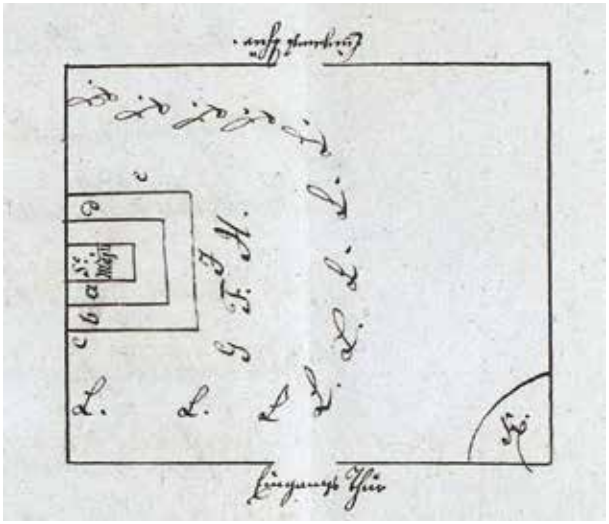

34. Az országgyűlés 1792. június 3-i megnyitásának helyszínrajza a budai királyi palota dísztermében
Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Obersthofmeisteramt, Zeremonialprotokolle, Prot. 38, fol. 135.

S: a királyi trón; a: főlovászmester; b: gróf Colloredo főudvarmester-helyettes; c: gárdakapitány; d: gróf Keglevich főkamarás-helyettes; e: magyar királyi kancellár; J: nádor; F: Batthyány József esztergomi érsek; G, H: miniszterek és rendek; L: magyar királyi testőrgárda; K: tribün

35. Franz Kollarz: *Az országgyűlés megnyitása 1865. december 14-én*, 1866
Litográfia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 4790

Ezt követően több mint fél évszázadon át nem került sor Budán ilyen ceremóniára az uralkodó részvételével. Az 1861-es országgyűlés megnyitására a még meg nem koronázott Ferenc József nem utazott Budára. A király nevében gróf Apponyi György országbíró mint királyi biztos nyitotta meg a diétát 1861. április 6-án a palota dísztermében, az általa képviselt uralkodó méltóságát jelző baldachin alatt állva.[246]

Az országgyűlés következő ülését már maga az uralkodó nyitotta meg – magyar nyelven – 1865. december 14-én, a budai palota dísztermében felállított baldachinos trónon ülve. A ceremónia a hagyományos szertartásrendnek megfelelően *veni sancte* misével kezdődött a palotakápolnában, amit az uralkodó a kápolna oratóriumából hallgatott.[247] A mise után az uralkodó visszavonult lakosztályába, majd ünnepélyes menetben vonult be a palota dísztermébe. A szertartásrend szerint elöl haladt a magyar királyi fő-ajtónállómester, mögötte az esztergomi érsek, majd a magyar királyi főudvarmester a pálcával, a főlovászmester a kivont karddal, jobbján az apostoli keresztet vivő püspökkel. Mögöttük vonult az uralkodó huszártábornoki egyenruhában, akit a főkamarás, a magyar királyi testőrség kapitánya, a darabant testőrség századosa és a lovastestőr század kapitánya kísért. A terembe érve a király a trónra lépett, leült, kísérete pedig a trón két oldalán sorakozott fel. Ezek a bevonulások tehát kivételes lehetőséget biztosítottak arra, hogy a Magyar Királyság intézménye reprezentálja magát, s felmutassa tisztségviselőit, a „virtuális magyar királyi udvar" udvartartását *(35. kép)*.

A diéta ülésszakának végén, 1868. december 10-én a király személyesen rekesztette be az országgyűlést a palota dísztermében tartott ceremónia keretében.[248]

246 A ceremónia leírását és ábrázolását ld. *Vasárnapi Ujság*, 8. 1861. április 21. 21. sz. 185. Az itt ábrázolt rokokó baldachin formája megegyezik a királyi audienciateremről készült fotókon látható trónmennyezettel, tehát feltehetően azt helyezték át ideiglenesen a díszterembe. 1863-ban a nagyszebeni redoute épületében is baldachinos trónt állítottak az ott tartott országgyűlést megnyitó királyi biztos számára. Ld. Berzeviczy Albert: Az 1863-i erdélyi országgyűlés. *Budapesti Szemle*, 235. 1934. 685. sz. 266; MNM TKCs, ltsz. 54.359.

247 A ceremónia szertartásrendjét ld. *Fővárosi Lapok*, 2. 1865. december 13. 285. sz. 1131 (Az országgyűlés megnyitási szertartása Budán); ld. még: *Vasárnapi Ujság*, 13. 1866. január 21. 3. sz. 29 (képpel). Az esemény ábrázolásait ld. még: MNM TKCs, ltsz.4883; a trónt ábrázolja Duffek Ferenc *Az 1865. évi országgyűlés vezéralakjai* című kőnyomatú csoportképe is az uralkodó mögött (MNM TKCs, ltsz. 4822). Ld. még: Manhercz 2017b. 1214.

248 *Magyarország és a Nagyvilág*, 4. 1868. december 27. 52. sz. 649. (képpel); *Budapesti Közlöny*, 2. 1868. december 11. 285. sz. 2799–2800.

36. Franz Kollarz–Rusz Károly: *I. Ferenc József koronázási ebédje a budai királyi palota dísztermében*, 1867
Fametszet. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 6412

Ferenc József ekkor mondta el első trónbeszédét megkoronázott magyar királyként, amely után – paradox módon – a palota udvarában a díszőrség a Monarchia hivatalos himnuszát, a *Gotterhaltét* játszotta.[249]

Koronázási lakoma

A közép-európai Habsburg Monarchia területén a német-római császárkoronázásoknak, a magyar és cseh királykoronázásoknak és az alsó-ausztriai rendek „hódolati" *(Erbhuldigung)* ceremóniájának is állandó, protokolláris velejárói voltak a fényűző lakomák. Ezeknek a „banketteknek" a középpontjában azonban elsősorban nem az étkezés, hanem az uralkodó és a rendi társadalom elitjének sokszínű reprezentációja állt. Mindez a magyarországi koronázási lakomák kötött, évszázadokon át csaknem változatlan ceremóniarendjében, a magyar főurak által az asztal körül végzett szolgálat rendjében és a királyi asztalnak a hatalmi hierarchiát kifejező ülésrendjében egyaránt kifejezésre jutott.[250] A 19. század második felére a koronázási lakomák ceremoniális jellege és szimbolikus volta olyannyira hangsúlyossá vált, hogy a királyi asztalra felszolgált étkekből már nem is fogyasztottak, mint például a Ferenc József (1867) vagy a IV. Károly (1916) koronázását követő ebédeken sem.

A koronázási lakoma a magyar királykoronázások egyházi szertartását követő világi ceremóniák záróeseménye volt, amelyre a szertartásrend szerint a király a négy égtáj felé történt rituális kardvágását követően az uralkodói rezidencián, a pozsonyi vár lovagtermében, majd később a budai királyi palota dísztermében került sor. Koronázási ebédet a magyar királyné-koronázásokat követően is tartottak, amelyeket nem követett világi szertartásrész.

A magyar koronázási lakomák sajátossága, hogy a királyi asztal körüli közvetlen szolgálat ellátása – a bécsi közös Habsburg-udvar miatt – csak „virtuálisan" létező magyar királyi udvar főméltóságait viselő magyar

249 Manhercz 2017a. 106; a Gott erhalte kezdetű himnusz recepciójáról ld. Nagy Ildikó: Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországán. *Aetas*, 32. 2017. 4. sz. 21–62.

250 A kora újkori koronázási lakomákról ld. Pálffy 2004.

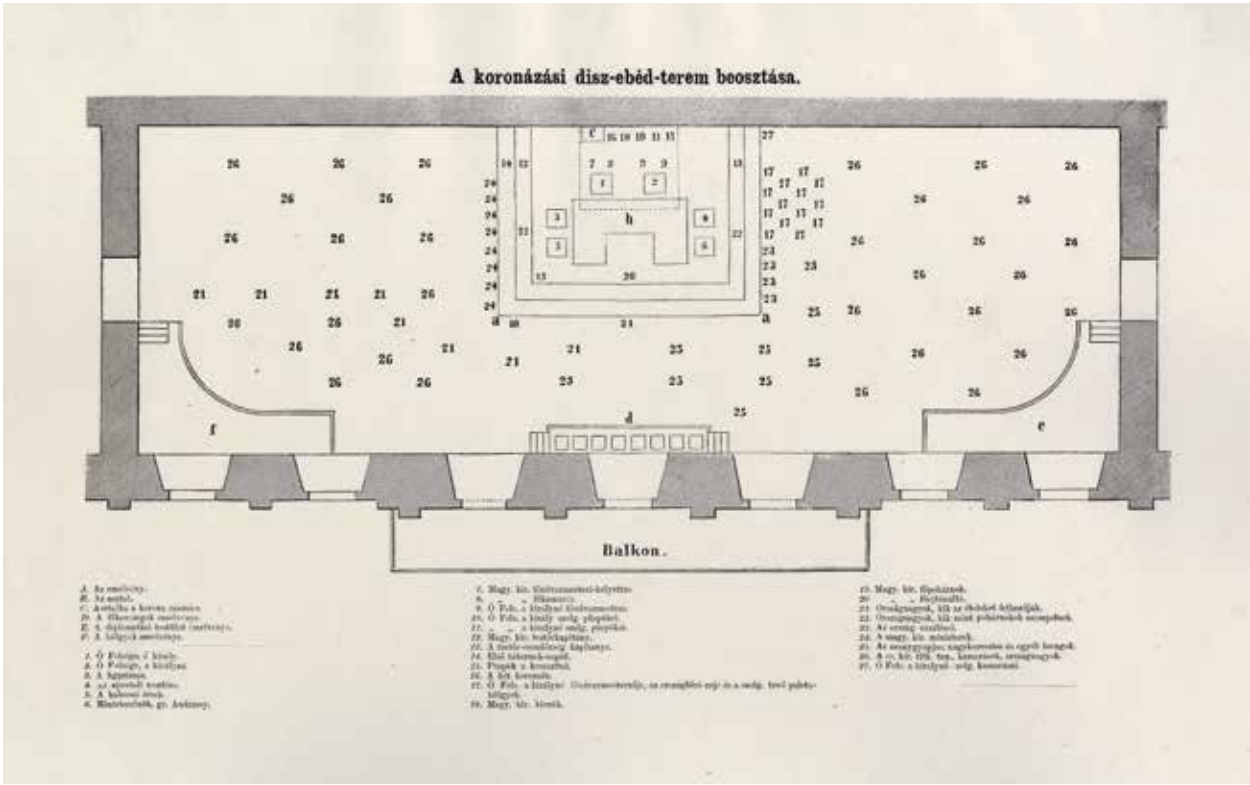

37. I. Ferenc József koronázási ebédjének ülésrendje
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 6388

arisztokraták kiváltsága volt. A magyar főurak a koronázási ceremónia és a lakomák során tehát kivételesen ténylegesen is gyakorolhatták névleges tisztségeiket, s elláthatták a magyar királyi udvar-, kamarás-, ajtónálló-, pohárnok- és asztalnokmesteri feladatköreiket, miközben a felszolgáló mintegy két tucat étekfogó is mind magyar mágnás volt. A magyar koronázási lakomák másik sajátossága, hogy a 18. századtól már U alakban felállított királyi asztal körül – a spanyol eredetű gyakorlatnak és etikettnek megfelelően – csak egy szűk, hat-nyolc főből álló „asztaltársaság": az uralkodópár és a legelőkelőbb vendégek, követek és főméltóságok foglaltak helyet, míg a többi résztvevő állva szemlélte a ceremóniát (majd utóbb a palota szomszédos termeiben külön asztaloknál ebédelt).

Az első budai koronázási lakomára 1792. június 6-án került sor. Miután aznap reggel I. Ferencet a budai ferences templomban magyar királlyá koronázták, az uralkodó a királyi palotába vonult a díszteremben tartott koronázási díszebédre. A lakoma a hagyományos szertartásrend szerint zajlott, az uralkodópár mellett a király öccsei, a nádori címet viselő Sándor Lipót főherceg, Ferdinánd és József főherceg, valamint az esztergomi és a kalocsai érsek is a királyi asztalnál foglaltak helyet.[251] Hasonló módon zajlott négy nappal később a királynékoronázás utáni lakoma is.

A régi szokások továbbélésével hasonló módon zajlott I. Ferenc József koronázási díszebédje is 1867. június 8-án, amelyről egy fametszetű ábrázolás is megjelent 1867-ben, s ugyanott a ceremónia ülésrendje is megtalálható *(36–37. kép)*.[252]

A díszteremben felállított királyi asztal körül ez alkalommal az asztalfőn helyet foglaló uralkodópár mellett, a király jobbján Simor János hercegprímás és Haynald

251 ZA-Prot. 38, 152v.

252 Falk–Dux 1867. 3, 16. kép. A lakoma egy további ábrázolása a Pataki József által kiadott *Koronázási emléklapok az 1867-iki nemzeti alkotmányos örömünnep megörökítésére* című albumban jelent meg.

38. Felix Schwormstädt: *IV. Károly koronázási ebédje a budai királyi palota báltermében*, 1917
Olaj, vászon, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 2021.8

Lajos kalocsai érsek, balról pedig Mariano Falcinelli-Antoniacci pápai nuncius és gróf Andrássy Gyula miniszterelnök foglalt helyet.[253] Az ünnepi lakoma itt is kézmosással kezdődött, amelyhez a király számára Andrássy töltötte a vizet a tálba, a hercegprímás pedig a kendőt nyújtotta. A díszebéd a szokásos szertartásrend szerint zajlott. A *Hazánk s a Külföld* című hetilap tudósítása szerint „a főpohárnokmester […] serleget nyújtott a királynak, ki fölkelve, hangosan mondta, hogy »éljen a haza!«, a serlegből ivott és azt a királynénak nyújtotta, ki ülve szintén ivott belőle […] A felségekkel szemközt álló asztalnok erre jelt adott és négy képviselő a testőrség kíséretében kiment a teremből és mindegyik egy-egy tál étellel visszatért és a tálakat az asztalra rakták, onnét pedig rövid idő múlva megint kivitték".[254] Az asztalnok ez alkalommal is felszolgált egy darabot a Vérmezőn a nép számára sütött ökörből, az asztaltársaság azonban egyetlen falatot sem fogyasztott a feltálalt fogásokból, amint azt egy korabeli tudósítás is hangsúlyozza: „Három fogás ételt tettek az asztalra, elsőt és másodikat az országgyűlés küldöttei, a harmadikat az asztalnokok. Az ételek azonban érintetlen maradtak, csupán a borból ittak Ő Felségeik. Az első pohárnál a király a hazára mondott áldomást."[255]

IV. Károly koronázási lakomáját már nem a díszteremben, hanem az annál tágasabb – 720 m² alapterületű, 16 méter belmagasságú – márványteremben (bálteremben) tartották 1916. december 30-án, amint azt Révész és Bíró fényképfelvétele,[256] valamint Felix Schwormstädt annak nyomán készült festménye is dokumentálja *(38. kép)*. Herczeg Ferenc visszaemlékezéseiben így ír az „úri kortéria" ceremóniájáról: „A szertartás utolsó része a koronázási lakoma. Az uralkodópár a nádorhelyettessel [ti. gróf Tisza István miniszterelnökkel], a hercegprímással és a pápai követtel a fehér terem emelvényén terített asztal mellett ül, a zászlósurak és miniszterek pedig ünnepi menetben hordják fel az ételfogásokat. Ezt a szimbolikus lakomát a gyermekmesék naiv fantáziájával komponálták: lám milyen rettenetes nagy úr a magyar király!"[257]

253 A koronázás során a miniszterelnök a nádor szerepét töltötte be, miután az 1867. évi kiegyezéssel a tisztség megszűnt.

254 *Hazánk s a Külföld*, 3. 1867. június 13. 24. sz. 378.

255 *Politikai Ujdonságok*, 13. 1867. június 12. 24. sz. 285.

256 MNM TF, ltsz. 2012.10.1.

257 Herczeg 1993. 58.

39. Székely Bertalan: *Az Andrássy-kormány miniszтereinek eskütétele a budai királyi palota kihallgatási termében 1867. március 14-én*, 1867
Tusrajz, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 54.268

40. A budai királyi palota királyi audienciaterme. Klösz György felvétele, 1893
Budapest, Budapest Főváros Levéltára, XV.19.d.1.07.121

A királyi és királynéi audienciaterem

A királyi lakosztály mintegy 50 m² alapterületű audiencia- (kihallgatási-) terme, amelyet a 19. század végétől kis trónteremnek is neveztek,[258] az audienciák és a kisebb létszámú udvari ceremóniák helyszíneként szolgált. A helyiség állandó berendezéséhez tartozott a lépcsős emelvényen álló, vörösbársony baldachinos trón a lépcsős emelvényen álló, vörösb ársonnyal kárpitozott, aranyozott vázú karosszékkel. A trón megjelenését tehát az „uralkodói színek", a vörös és az arany uralták *(39–40. kép)*.

A királyi audienciákra rangtól függetlenül az uralkodó minden „alattvalója" előjegyezhette magát a főudvarmesteri hivatalnál és szóban előterjeszthette kérését, vagy köszönetet mondhatott a „királyi kegyekért".[259] Ennek során a király többnyire a trón előtt állva fogadta az eléje járulókat, s magyar nyelven társalgott velük.[260] Későbbi budai tartózkodása során a király – 1867 után többnyire hétfőn és csütörtökön[261] – rendszerint szintén a királyi lakosztály audienciatermében tartott nyilvános és magánkihallgatásokat.[262] Itt fogadta a diplomáciai küldöttségeket is, így például 1857. május 16-án Hasszán Hüsnü belgrádi pasát, hogy I. Abdul-Medzsid oszmán szultán „mint határos szomszéd nevében ez ország fővárosában üdvözölje" őt.[263] 1874. január 5-én a király ugyanitt fogadta a pápai követet, aki átadta neki a nem sokkal korábban kardinálissá kinevezett Simor János bíborosi jelvényeit.[264]

Az uralkodó budai tartózkodásai idején ugyancsak a királyi audienciateremben került sor a Magyar Királyság kormányainak eskütételére, amelyen a király huszártábornoki egyenruhában, a trónbaldachin alatt állva vett részt. Így zajlott például az Andrássy-kormány

258 *Vasárnapi Ujság*, 14. 1867. március 17. 11. sz. 128. „A miniszterek eskületétele, a miniszterelnökén kívül, ki már régebben tette le az esküt, d. e. 11 órakor ment végbe a kis trónteremben, miután 12-kor a nagy trónteremben az országgyűlési küldöttségek fogadtatása következett."

259 *Fővárosi Lapok*, 30. 1893. december 3. 334. sz. 2760 (Az udvarnál): „Az udvarnál való megjelenésre legelső jogcím a születés, második a rang; kivételt képeznek a kihallgatások, melyeket király ő felsége szokott tartani. Ezekre boldog-boldogtalan előjegyeztetheti magát az udvarmesteri hivatalnál, előre bejelentve, milyen célból óhajt ő felsége előtt megjelenni. Ilyenkor szokás a kapott kitüntetéseket, hivatalba helyezéseket megköszönni, vagy valami sérelem orvoslásáért könyörögni. […] Királyné ő felsége ritkán időz a székes-fővárosban, kihallgatást nem tart."

260 *Politikai Ujdonságok*, 18. 1872. december 4. 49. sz. 588. (Hogyan történnek a királyi kihallgatások?); *Budapesti Hírlap*, 27. 1907. május 4. 106. sz. 19 (A király előtt).

261 *Vasárnapi Ujság*, 38. 1891. március 1. 9. sz. 142–144 (Udvari élet Budán).

262 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 21. 2204. sz. 1.: „Ma délelőtt Császár Ő Felsége újólag audientiát adni méltóztatott, s ismét nevezetes számú egyének részesültek azon szerencsében, kéréseiket a legmagasb trón zsámolyára részint magán, részint közaudientián letehetni […] az elfogadási teremben."

263 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 19. 2202. sz. 1.

264 *Pesti Napló*, 25. 1874. január 6. 4. sz. 2 (Az új bíbornokok). Az uralkodó január 12-én, a palotakápolnában tartott ünnepi szentmise során helyezte az érsek fejére a bíborosi birétumot.

41. A budai királyi palota királyi lakosztályának tükörszalonja. Erdélyi Mór felvétele, 1892
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fényképtár, ltsz. 60.395.7

miniszterеinek eskütétele 1867. március 14-én, vagy a Wenckheim-kormányé 1875. március 2-án.[265]

Az audienciateremben fogadta a király a Monarchia közös minisztériumainak ellenőrzésére kiküldött delegátusokat is, amelyre az uralkodó ünnepélyesen – a főkamarás, a főhadsegéd és a szárnysegéd kíséretében – vonult be, majd állva fogadta a delegációt.[266] 1908. október 8-án itt hirdette ki Ferenc József Bosznia és Hercegovina annexióját is a delegátusokhoz intézett trónbeszédében.

A királyi audienciateremmel szemben a királynéi kihallgatási terem jóval szerényebb ceremoniális szerepet töltött be, s csak kevés alkalommal szolgált udvari szertartások helyszíneként. Így például 1866. február 2-án a királyné saját tróntermében fogadta az országgyűlési küldöttséget,[267] majd a következő év június 6-án ugyanitt fogadta az országgyűlési delegátust, hogy megadja az engedélyt megkoronázására.[268]

1890 körül eltávolították a teremből a baldachinos trónt és női szalonként rendezték be a helyiséget. A „kék szalon" ettől kezdve a kisebb létszámú udvari ebédek helyszíneként is szolgált.[269] A nagyobb (tizenöt–harminc, illetve nyolcvanfős) udvari ebédeket a szomszédos sarokszalonban, az ún. rózsateremben,[270] illetve a fehér előteremben tartották.[271]

A sarokszalonok

A palota középrizalitjának sarkain elhelyezkedő tükörszalonok közül az északi, amely a királyi audienciateremből nyílott, magánkihallgatások és a kisebb létszámú, informális jellegű társasági események helyszíneként szolgált, ezért a két világháború között – kissé félrevezető módon – kihallgatási teremnek is nevezték a helyiséget *(41. kép)*.[272] Itt tartották az udvari díszebédeket követő, az uralkodó részvételével zajlott „társalgó estélyeket", az ún. *cercle*-eket is, ezért a korabeli források „cercle-szalonnak" is nevezik a helyiséget.[273] 1868. április 25-én, Mária Valéria főhercegnő megkeresztelése után az uralkodó a királyi lakosztály saroktermében fogadta a magyar rendek képviselőinek gratulációit.[274] (Az 1902. február 14-i udvari ebéd után Ferenc József – kivételesen – az új Szent István-teremben tartotta a *cercle*-t.[275]) 1883. januári budai látogatása során Rudolf trónörökös a „cercle" teremben tartott kihallgatást.[276]

Erzsébet királyné első budai látogatása során megérkezése napján, 1857. május 5-én lakosztálya „fogadási termében", magyaros díszruhába öltözve fogadta tizenhat palotahölgyét, akik köszöntötték a királynét.[277] 1881. május 19-én a trónörököspár ugyancsak a királynéi lakosztály saroktermében fogadta a főváros küldött-

265 *Vasárnapi Ujság*, 14. 1867. április 14. 15. sz. 176–177; *A Hon*, 13. 1875. március 3. 50. sz. 1. A Széll-kormány eskütételére a bécsi Hofburg audienciatermében került sor. Ld. *Magyar Ujság*, 8. 1899. február 28. 39. sz. 2.

266 A ceremónia szertartásrendjét ld. *Budapesti Közlöny*, 16. 1882. október 24., 244. sz. 1.; ld. még: *Az Ujság*, 4. 1906. november 26. 325. sz. 1 (A király előtt). Az országgyűlések megnyitásakor a király a díszteremben felállított trónon ülve, fején huszárkalpaggal olvasta fel trónbeszédét. Ld. *Budapesti Hírlap*, 30. 1910. december 22. 303. sz. 4.

267 *A Hon*, 4. 1866. február 2., 26. sz. 1.

268 *Budapesti Közlöny*, 1. 1867. június 7. 73. sz. 774.

269 Ld. az „Udvari ebéd" című rövid híreket: *Pesti Napló*, 42. 1891. február 10. 40. sz. 2; *Pesti Hírlap*, 16. 1894. január 22. 22. sz. 5; *Pesti Napló*, 48. 1897. szeptember 21. 263. sz. 4; *Pesti Hírlap*, 19. 1897. október 26. 297. sz. 9; *Pesti Hírlap*, 20. 1898. május 20. 139. sz. 6; *Budapesti Hírlap*, 21. 1901. április 23. 111. sz. 5.

270 *Pesti Napló*, 48. 1897. szeptember 21. 263. sz. 4; *Pesti Hírlap*, 21. 1899. május 16. 135. sz. 7; *A Király Könyve* 1899. 14.

271 *Pesti Hírlap*, 6. 1884. november 14. 314. sz. 5.

272 *Vasárnapi Ujság*, 60. 1913. január 5. 1. sz. 8 (képpel; negatívja: MÉM MDK Fényképtár, 29.562N); *Vezető* 1938. 18.

273 *Az Ujság*, 4. 1906. november 26. 325. sz. 2 (A cercle). Klösz György 1893-as felvételének címe „teázó teremként" nevezi meg a helyiséget. Ld. BFL, XV.19.d.1.07.191.

274 *Pesti Napló*, 19. 1868. április 26. 97. sz. 1.

275 *Pesti Napló*, 53. 1902. február 9. 39. sz. 5 (Udvari ebéd).

276 *Pesti Hírlap*, 5. 1883. január 5. 5. sz. 5.

277 *Pesti Napló*, 8. 1857. május 7. 104. sz. 3.

42. Stillfried von Rathenitz: *A királyi palota tanácsterme*, 1885
Akvarellel színezett fotó. Bécs, Bundesmobilienverwaltung, ltsz. MD 075856

ségét.[278] Ugyanezen a napon udvari bált tartottak a palota dísztermében. „Nyolcztól kilenczig a meghívott társaság maga közt társalgott a nagy teremben, s csak az arisztokráczia hölgyei udvaroltak a zárt ajtókon belül a trónörökös párnak. Ott voltak Andrássy, Zichy, Szapáry, Pálffy, Károlyi stb. grófnők. Köztük volt Haynald bíbornok, s egy ideig gróf Andrássy Gyula is. De utóbb Andrássy Gyula gróf kijött a nagy terembe és ott is maradt."[279]

A tanácsterem

A díszlakosztály ceremoniális rendeltetésű termei mellett 1866-tól tanácskozások helyszínéül szolgált a királyi magánlakosztály tanácsterme is, amelyben egy hosszú, zöld posztóval letakart tárgyalóasztal állt. Itt tartották a Ferenc József elnökletével zajlott miniszteri és katonai tanácskozásokat, míg a király a szomszédos dohányzóból nyíló dolgozószobában fogadta magánkihallgatásra a miniszterelnököt és „bizalmasabb embereit".[280] Minden bizonnyal a tanácsteremben került sor a magyar minisztertanács első, Ferenc József elnökletével zajlott ülésére is 1867. március 17-én.[281] Amint egy egykorú bécsi újsághír megjegyzi, évszázadok óta ez volt az első alkalom, amikor a magyar király magyar nyelven tanácskozott az ország ügyeiről.[282] *(42. kép)*

A palotakápolna

Az 1768-ra felépült Szent Zsigmond-kápolna az északi szárnyépület nyugati traktusában helyezkedett el. A három szint belmagasságú palotakápolna az uralkodó és udvartartása mindennapi vallásgyakorlatát szolgálta,[283] de itt zajlottak az udvari ceremóniákhoz kapcsolódó egyházi szertartások is, mint például az uralkodó Budára érkezésekor tartott hálaadó *Te Deum*, vagy az or-

278 *A Hon*, 19. 1881. május 20. 138. sz. 1 (A trónörökös pár elfogadási napja Budavárban).

279 *Politikai Ujdonságok*, 27. 1881. május 25. 21. sz. 283. Az udvari bálokról ld. Vér 2009.

280 Kovács 1892. 450.

281 Manhercz 2023. 79. Az ülés jegyzőkönyvét ld. MNL OL, K 27 (a helyiség megjelölése nélkül).

282 *Die Debatte*, 4. 1867. 20. März. Nr. 78. 2.

283 Ld. pl. *Magyarország*, 8. 1901. április 23. 96. sz. 8 (Az udvar Budapesten): „A király tegnap reggel 8 órakor Gizella és Mária Valéria

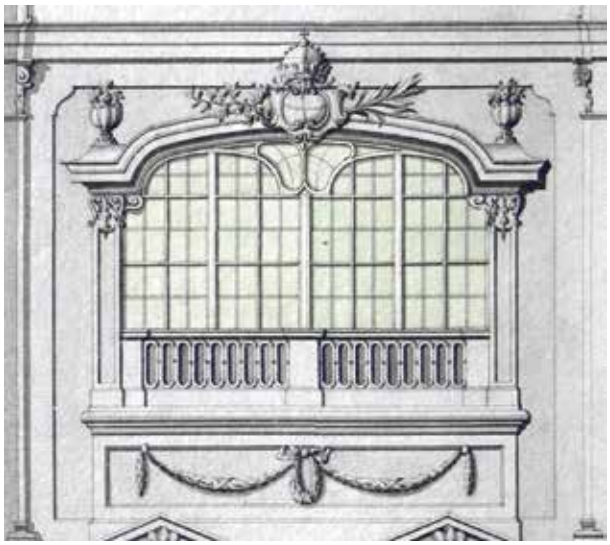

43. I. H. monogramú építész (Joseph Hillebrandt?): A palotakápolna hosszmetszete. Részlet az uralkodói oratórium ablakával, 1778
Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, T.14, No. 1/29

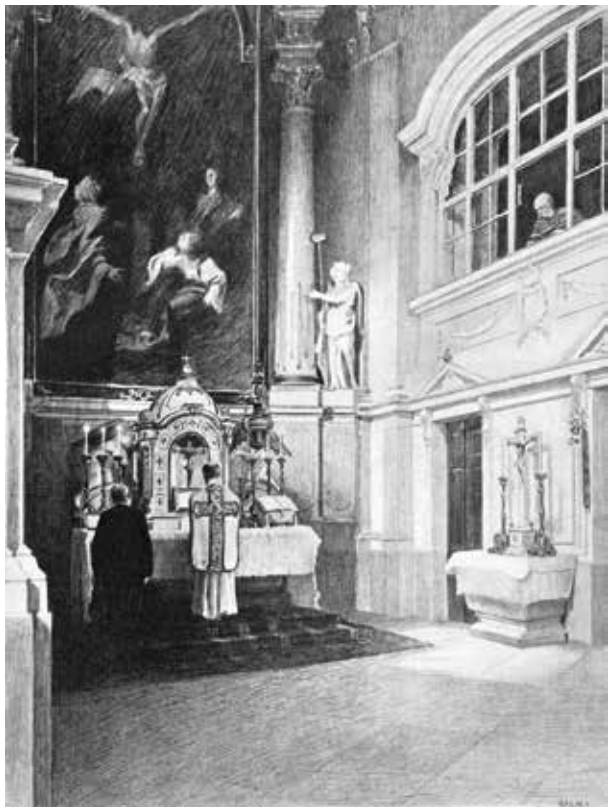

44. Halmi Artúr: *Ferenc József misét hallgat a palotakápolna oratóriumában A Király Könyve* 1899. 7.

sággyűlések megnyitása előtti, a szentlélek segítségül hívását szolgáló *Veni sancte* szentmise. A palotakápolna egyben az uralkodó szakrális reprezentációjának, azaz politikai színezetű vallásgyakorlatának is kitüntetett helye volt. Ezzel összefüggésben vált a „vártemplom" 1771-ben a Szent Jobb, majd 1790-ben a Szent Korona őrzési helyévé.[284]

A palotakápolnában tartott miséket az uralkodó rendszerint az uralkodói oratóriumból hallgatta, amely a szentély keleti oldalán, a palota első emeletén helyezkedett el, s nagy, félköríves ablakkal nyílott a szentélybe.[285] A kápolna 1778-ban készült hosszmetszeti rajza szerint az oratóriumablak fölött a Szent Korona mása jelezte a helyiség „királyi rangját".[286] Az oratórium Ferenc József uralkodása alatt is megtartotta korábbi szerepét, Hauszmann azonban a stilizált koronát egy valósághűbb replikára cserélte *(43–46. kép)*.

Az 1945-ben súlyosan megrongálódott, majd 1961-ben lebontott palotakápolna belső kialakítását Steindl Imre 1873-ban festett akvarellje,[287] valamint Raimund Stillfried von Rathenitz 1883-ban készült fényképfelvétele dokumentálja *(47–48. kép)*.

főherczegnők kíséretében megjelent a Szent István kápolnában, s az oratóriumban foglalva helyet, csendes-misét hallgatott, a melyet Kanter Károly apát, udvari plébános mondott."

284 A koronát a palota északi szárnyának első emeletén, a kápolna orgonakarzata mögötti helyiségben őrizték. Az 1791-es inventárium szerint ettől kezdve a koronakabinettel (Nr. 1) kezdték a palota első emeleti helyiségeinek számozását, míg korábban a lépcsőtől számozták a termeket, amint az 1765-ös felmérési rajzon is látható.

285 A palota 1791. évi leltára szerint tizenkilenc „szentkép", hat nádfonatú karosszék és egy diófa asztal tartozott az oratórium berendezéséhez.

286 MNL OL, T 14. No. 1/29 (https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTervtar/991). Hasonló uralkodói jelvényegyüttes kapott helyet a császári támogatással épült sasvári pálos templomban, a szentélyébe nyíló oratóriumok ablakai fölött is. Az 1770-ben Franz Anton Hillebrandt tervei szerint kialakított oratóriumablakok fölött Mária Terézia és II. József monogramja, a cseh és a magyar királyi, illetve a német-római császári és az osztrák főhercegi korona látható, kardot és jogart tartó sasokkal. Ld. Serfőző Szabolcs: *A sasvári pálos kegyhely története*. Budapest, Balassi, 2012. 68–69. kép. Sajátos módon Mária Terézia egyetlen alkalommal sem vette „használatba" a számára kialakított budai és sasvári oratóriumot, mivel azok elkészülte után egyik helyet sem kereste fel.

287 Steindl a Pest város által esküvője alkalmából Gizella főhercegnőnek ajándékozott album számára készítette az akvarellt. Ld. *Magyar Ujság*, 7. 1873. április 17. 88. sz. 3. A lap 2022-ben osztrák műkereskedelemből a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményébe került.

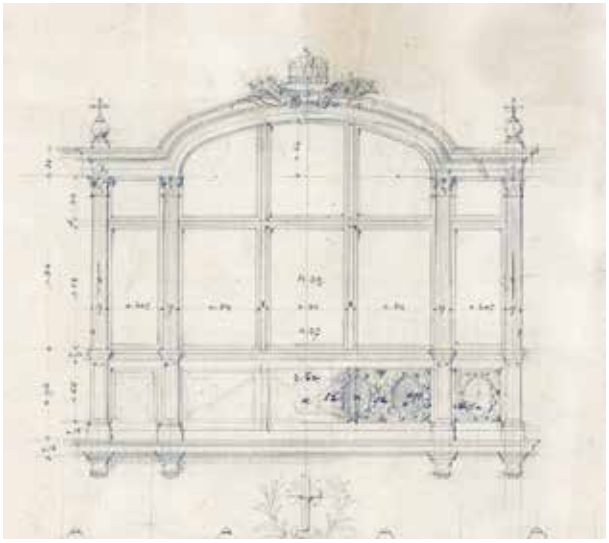

45. Hauszmann Alajos: Az uralkodói oratórium ablakának terve, 1900 körül
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 872

46. A palotakápolna uralkodói oratóriumának ablaka. Weinwurm Antal felvétele, részlet, 1900 körül
Hauszmann 1912. 13. tábla

A kápolna és Mária Terézia családjának szakrális reprezentációja

Az oltárok titulusai

Az oratóriumablak felségjelvényei mellett a kápolna berendezésében más motívum nem utalt az uralkodóra, a négy mellékoltár és a főoltár patrocíniumai azonban szorosan kapcsolódtak Mária Teréziához és családjához, mivel azokat 1769-ben az uralkodócsalád névpatrónusainak szentelték. A kápolna felszentelésére – Grassalkovich Antal kezdeményezésére – a királynő védőszentje, Avilai Szent Teréz ünnepnapján, 1769. október 15-én került sor, amit Mária Terézia 1769. szeptember 27-én Schönbrunnban kelt, a grófnak írott levelében engedélyezett.[288]

A kápolna a felszentelés során összetett patrocíniumot kapott: magát az épületet Szent Zsigmond burgundiai király és vértanú tiszteletére szentelte fel Migazzi Kristóf váci püspök és bécsi érsek. Mária Terézia már 1767-ben kinyilvánította szándékát, hogy a palotakápolnát egyesíteni kívánja a budai Szent Zsigmond-prépostsággal, így az *ecclesia aulica* mintegy átörökítette a középkori prépostsági templom titulusát.[289] A királynő ezen döntését bizonyára nemcsak az motiválta, hogy papsággal lássa el a palotakápolnát, hanem a középkori budai királyi rezidencia és a barokk palota közötti történeti kontinuitás megjelenítésének szándéka is szerepet játszott ebben. Erről tanúskodik az angolkisasszonyok gondjaira bízott Mária-intézet 1770 februárjában kelt alapítólevele, melyben a királynő így ír a prépostságról:

288 MNL OL, Acta Jesuitica (E 152), Irregestrata, Coll. Bud. Fasc. 1. f. 271.

289 Némethy 1882. 747; Uxa 1934. 184–185.

47. A budai királyi palota kápolnája
Raimund Stillfried von Rathenitz felvétele, 1883
Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, Pk 311 e, 32

„Auf unser Schloss zu Ofen eine alte Kapell gestanden und zu selber eine Propstei S. Sigismundi genannte gehörig wäre, so wollen wir diese Propstei hiermit in Unser Neu-Erbaute Schlosskapelle übertragen […]"[290]

A kápolna felszentelésekor a nagyszombati egyetem bölcseleti karának dékánja is ebbe a történeti kontextusba helyezte az *ecclesia aulicá*t ünnepi beszédében: a jezsuita szónok egy nagy ívű történeti áttekintés keretében előbb az apostoli királyságot alapító és a magyarországi egyházszervezetet kiépítő Szent István királyt magasztalta, majd Mária Terézia uralkodói erényeit dicsérte, az államalapító király méltó utódaként jellemezve a királynőt: „Rád szállt Szent István koronája és jogara, és a Te őseidre. Te vagy a pannóniai királyság és egyház örököse. A Te kivételes kegyességedről tanúskodik az Isten dicsőségére emelt sok szentély, s ezek a falak is a Te bőkezűségednek köszönhetik ragyogásukat." Majd felidézte, hogy a királyság székhelyét Nagy Lajos helyezte a budai Várhegyre, s ott „fényes palotát és templomokat" emelt. Ezeket Zsigmond király tovább bővítette, s kápolnát emelt Szent Zsigmond tiszteletére, akit – amint azt Bonfini is írja – a király különleges tisztelettel övezett; végül Mátyás király nemes és művészi díszítményekkel tovább ékesítette az épületet. Ezt követően a szónok ismét a királynőt magasztalta, hiszen „Magyarország ezen hajdani ékességei" az ő bőkezűségének köszönhetően „épültek ujjá" romjaikból, a háborúban elpusztult „régi palota és a királyi templom helyén".[291]

A palotakápolna felszentelésekor a főoltárt Boldogságos Szűz Mária tiszteletére konszekrálták.[292] A főoltár tehát – sajátos módon – a kápolna címétől eltérő patrocíniumot kapott. A kápolna és a főoltár kettős titulusa egyrészt azzal magyarázható, hogy a középkori budai prépostsági templom is a Szűz Mária és Szent Zsigmond kettős patrocíniumot viselte.[293] A Nagy Lajos király által 1365 körül emelt budai várkápolna, a *capella regia* ugyancsak a Szűz Mária címet viselte, ennek hajdani létezéséről azonban a 18. században még csak Bonfini nyomán tudhattak, s ekkorra valószínűleg a kápolna egykori titulusa is feledésbe merült.[294] A titulusválasztásban az is szerepet játszhatott, hogy korábban a pozsonyi vár kápolnáját is Szűz Mária tiszteletére szentelték.[295]

A középkori budai királyi rezidencia romjain újjáépített palota kápolnájának főoltára tehát a történeti kontinuitás megjelenítésének jegyében kapta a Szűz Mária patrocíniumot. A Magyar Királyságot reprezen-

290 Uxa 1934. 185.

291 Benkő 1769. 9: „Te Augusta […] cujus benefica admodum voluntate ac impendiis […] haec pristina Hungariae decora ex suis ruinis sunt excitata."

292 A fő- és a mellékoltárok titulusait felsorolja: Benkő 1769. 22.

293 Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. 1963. 114, 117.

294 Bonfini csupán annyit jegyez meg a budai várkápolnáról, hogy Mátyás a vár dunai oldalán „egy kis kápolnát emelt víziorgonával; a kettős keresztelőkutat márvánnyal és ezüsttel díszíttette", illetve hogy később ott helyezte el Alamizsnás Szent János ereklyéit. Ld. Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, Balassi, 1995. 869. Az okleveles források szerint a középkori budai palotakápolna a Mária mennybevétele címet (majd 1489-től az Alamizsnás Szent János titulust is) viselte.

295 A pozsonyi várkápolna titulusára közvetett adatok alapján következtethetünk. Egy 1563. évi forrás szerint a várkápolna oltárképe Mária életének jeleneteit ábrázolta. Vö. Bisenius Antal: A pozsonyi várkápolna festésének történetéhez 1563–1588. *Archaeologiai Értesítő*, ú. f. 14. 1894. 145. A kápolna 1640-ben Christian Knerr által festett főoltárképe Szent Istvánt (talán a koronafelajánlást) ábrázolta. Vö. Kemény Lajos: *A pozsonyi vár és váralja*. Pozsony, Steiner Zsigmond, 1933. 19; Bél 1736. 146. Az 1763-ban Josef Hauzinger által festett főoltárkép – a budaihoz hasonlóan – a keresztre feszített Krisztust ábrázolta Máriával és Jánossal.

táló uralkodói rezidenciában álló kápolna főoltárának titulusa ugyanakkor logikusan következett a kor közgondolkodásában olyannyira meghatározó Regnum Marianum-eszméből is. Erről tanúskodnak a felszenteléskor elhangzott ünnepi beszéd zárósorai is, melyekben a szónok egyszerre könyörgött az ég és a föld királynéjához, Magyarország legkegyesebb patrónájához és Szent Zsigmondhoz, közbenjárásukat kérve a királynő, a császár és az egész királyi ház jólétéért, szerencsés uralkodásukért, békeidőben és háborúban egyaránt.[296]

Az a gondolat, hogy Szűz Mária és a szentek serege patrónusként oltalmazzák az országot és az uralkodóházat, a palotakápolna oltárainak további címeiben is megnyilvánult. A kápolna felszentelésekor ugyanis – amelyre a királynő névpatrónusának ünnepén került sor – a főoltárt nemcsak Szűz Mária, hanem a királynő és az elhunyt császár védőszentjei, Nagy Szent Teréz és Assisi Szent Ferenc tiszteletére is konszekrálták,[297] míg a négy mellékoltár az uralkodópár tíz (élő) gyermekének névpatrónusaival azonos titulusokat kapott.[298] Ezek közül az evangéliumi oldalon álló első mellékoltárt II. József császár és a trónörökös Lipót főherceg védőszentjeinek szentelték. A második mellékoltárt a főhercegek és főhercegnők védőszentjei, Szent Ferdinánd és Szent Miksa tiszteletére konszekrálták. A leckeoldali első mellékoltárt Borromei Szent Károly, Páduai Szent Antal, Szent Anna, Szent Krisztina, Szent Amália és Szent Erzsébet tiszteletére szentelték fel. A negyedik oltárt Szent István, Szent Imre, Szent László, valamint Nepomuki Szent János és Szent Kristóf (Migazzi bíbornok védőszentje) tiszteletére szentelték fel. Az oltárok „patrocínium-programja" tehát azt a gondolatot fejezte ki, hogy az ország és az uralkodócsalád Szűz Mária és a szentek mennyei oltalma alatt áll.

Az oltárképek ikonográfiai programja az oltárcímektől függetlenül alakult: a Josef Hauzinger által 1766-ban festett főoltárkép a Golgotát, azaz a keresztre feszített Krisztust ábrázolta Szűz Máriával, Mária Magdolnával és Evangélista Szent Jánossal.[299] Az evangéliumi (nyugati) oldalon álló mellékoltárokon a Szeplőtelen Szüzet és Szent Józsefet ábrázoló oltárképek kaptak helyet, míg a leckeoldalon állókra Szent Zsigmond és Szent István királyt ábrázoló képek kerültek.[300]

48. Steindl Imre: *A budai királyi palota kápolnája*, 1873
Akvarell. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 2022.3

296 Benkő 1769. 22: „Tu, coeli terraeque Regina, Patrona Hungariae Benignissima, Dive Sigismunde, ceterique lucis hujus locique praesides, Augustissimae Imperatrici, Reginae nostrae Mariae Theresiae, Augustissimo Filio Imperatori Josepho II. cunctaeque Regiae stirpi, ac soboli omnem incolumitatem, secundissimos rerum pace, belloque exitus exorate."

297 A Lotaringiai Ferenc kegyurasága alá tartozó holicsi kapucinus templom főoltárát ugyancsak a császár névpatrónusa, Assisi (Szeráfi) Szent Ferenc, míg az egyik mellékoltárt Szent Teréz tiszteletére szentelte fel 1756-ban Csáky Miklós esztergomi érsek. Ld. Serfőző 2008. 329.

298 A budai Szent Zsigmond-prépostság *Annales* nyomán az oltárok titulusát ismerteti: Némethy 1882. 749.

299 A kép 1930-ban a visegrádi plébániatemplomban került elhelyezésre. Ld. Garas 1991. 194. és 6. kép.

300 Az utóbbi három mellékoltár oltárképeit Johann Karl Auerbach festette 1767-ben, 742 forintért. Honoráriumát az ún. császári titkos kamarai pénztárból fizették. Ld. Fleischer 1932, 112. (Nr. 464.) Az 1778-ban újonnan emelt Szent Jobb-kápolna bejáratát a palotakápolna hajójának keleti oldalán, a második oltárfülke falán alakították ki, emiatt tehát megszüntették azt a mellékoltárt, amelyen korábban Auerbach Szent István-oltárképe állt. (Az oltárkép későbbi sorsáról nincs adat.) Erről tanúskodik a kápolna 1786. évi *canonica visitatió*ja is, amely a Szent Zsigmond-kápolnában már csak három mellékoltárt említ, majd negyedikként a Szent Jobb-kápolnában álló Szent István-oltárról emlékezik meg. Ld. Uxa 1934. 184. – a forrás téves értelmezésével. Novák Dániel leírása szintén három mellékoltárt említ a palotakápolnában. Novák 1837. 60–61.

A palota 1900 körüli átépítése során a palotakápolna eredeti patrocíniuma megváltozott. Hauszmann a palota törzsépületéhez vezető utat az északi szárnyépület udvarán keresztül vágva alakította ki, ezért 1899-ben lebontották a belső udvarban álló Szent Jobb-kápolna barokk épületét. Ezzel egy időben a palotakápolna főoltára mögött új Szent Jobb-kápolnát építettek, s két új mellékoltárképet rendeltek.[301] A lebontott Szent Jobb-kápolna Szent István király titulusát a palotakápolna örökölte meg: 1900. augusztus 19-én a kápolna főoltárát Szent István király tiszteletére szentelték fel.[302] Ezzel egy időben a Várépítési Bizottság egy új főoltárkép megfestésével bízta meg Roskovics Ignácot (1854–1915), aki azonban betegsége miatt hosszú ideig nem készült el a monumentális, 7×4 méteres képpel. A „Szent István átnyújtja intelmeit fiának" jelenetet ábrázoló kompozíciót végül Spányik Kornél fejezte be. A Szent István királyt Szent Imrével és a Magyarország patrónájaként megjelenő Szűz Máriával ábrázoló képet végül csak 1930-ban, a Szent István emlékév alkalmából helyezték az oltárra, ahol 1945-ben megsemmisült.

A kápolna mennyezetképei

1768-ban Josef Hauzinger a kápolna boltozatát is kifestette, amely azonban 1945-ben elpusztult. A freskóciklus ikonográfiai programját az határozta meg, hogy a kápolna főoltárát kezdettől fogva Szűz Mária tiszteletére tervezték felszentelni. Ezzel összefüggésben a szentély boltozatán Mária mennybevételének ábrázolása kapott helyet, a sarkokon a négy evangélista alakjával. A szintén Hauzinger által festett főoltárkép – amely 1931-ben a visegrádi plébániatemplomba került – a keresztre feszített Krisztust ábrázolja a kereszt alatt álló Máriával, Mária Magdolnával és János evangélistával, s ezáltal az Istenszülőnek a megváltástörténetben betöltött szerepét hangsúlyozza.

A két boltszakaszos hajó mennyezetképei közül a szentélyhez közelebb eső – egy 1883-as fényképfelvétel szerint – a kilenc angyali kar alakjait ábrázolta, amelyek mintegy a Mennyek Királynéjának udvartartását jelenítették meg.[303] A képmező középpontjában a kardot és pajzsot tartó Szent Mihály térdelt egy felhőn,[304] mögötte két további angyallal. Egyikük koronát tartott kezében, a másik egy trónszékre mutatott. Areopagitész nyomán előbbi az uralmak, utóbbi pedig a trónusok rendjét képviselő angyalként azonosítható. Jobbra fenn a szeráfok rendjének képviselője lebegett, kezében lángoló szívvel.[305] Alatta a hatalmasságok rendjét képviselő angyal volt látható, kezében országalmával és jogarral. Tőle balra, háttal ábrázolva a vándorbotot tartó Rafael arkangyal, s egy további, harsonát (?) tartó angyal kapott helyet, feltehetően az erők rendjének képviselőjeként. A bal szélen Gábriel arkangyal volt látható, kezében liliommal, s mellette egy másik, a kerubok rendjét képviselő angyallal, lábánál szárnyas kerubfejjel.

A kápolna bejárata fölötti boltozat freskója egy ismeretlen tárgyú ószövetségi jelenetet ábrázolt,[306] a sarkokon a négy próféta (Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel és Dániel) alakjával. A képmező a mariológiai program keretében talán Mária egyik tipológiai előképét jeleníthette meg.[307]

A kápolna mennyezetfreskói tehát egy olyan képi programot alkottak, amely a mennyek királynőjeként jelenítette meg Szűz Máriát, s burkolt formában talán Mária Teréziára mint „második Máriára" is utalt. A Regnum Marianum-eszme összefüggésében Mária Terézia és Szűz Mária panegirikus célzatú párhuzamba állítása nem volt idegen a kor gondolkodásától. Erről tanúskodnak például Padányi Bíró Márton sorai, melyeket az 1741. augusztus 20-án a pozsonyi ferences templomban elmondott, majd nyomtatásban is megjelentetett beszédéhez fűzött, a Mária Teréziát két hónappal korábban királynővé koronázó Esterházy Imre érsekhez szóló aján-

301 A Szent Zsigmond-oltárképet Thury Gyula, a Háromkirályok-oltárképet Hegedüs László festette. Ld. *Budapesti Napló*, 5. 1900. március 10. 68. sz. 12 (A budavári Szt. Zsigmond kápolna oltárképei).

302 Uxa 1934. 191, 274.

303 Az angyalvilág kilenc karba, azon belül három rendbe, azaz három triádba sorolása Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész *A mennyei hierarchiáról* című művére nyúlik vissza, melyben részletesen kifejti a három angyali rend szerepét. Eszerint az angyali karok hierarchiájának csúcsán a szeráfok, kerubok és trónusok rendje áll, melyek közvetlenül Isten körül helyezkednek el. A második triád a szent uralmak, a szent erők és a szent hatalmasságok angyalait foglalja magában, míg a mennyei hierarchia legalsó fokán az angyalok, arkangyalok és fejedelemségek rendje áll.

304 Novák 1837. 61: „a másodikon Sz. Mihály Arkangyalt felpánczélozva".

305 A szeráf alakja az ikonográfiai hagyománytól eltérően nem hatszárnyú lényként tűnt fel, ezért azonosításához nevének Areopagitész által adott etimológiai magyarázata nyújt támpontot: „a mennyei szellemek valamennyi neve kinyilatkoztatást tartalmaz önmaguk istenképi tulajdonságairól. A szerafok szent neve a héber nyelv ismerői szerint gyújtókat vagy hevítőket jelent, a keruboké viszont a tudás teljességét vagy a bölcsesség kiáradását." Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész: A mennyei hierarchiáról. Ford. Erdő Péter. In: *Az isteni és az emberi természetről*, II. *Görög egyházatyák*. Szerk. Vidrányi Katalin. Budapest, Atlantisz, 1994. 229.

306 Novák Dániel leírása szerint „azon kúpon, melly mint első jelentkezik a bemenetnél, láthatni a Samaritanusokat betegeikkel egy csoportulatban" (Novák 1837. 61), a sokalakos kompozíció témája azonban aligha lehetett az irgalmas szamaritánus újszövetségi példázata.

307 A barokk ikonográfiai hagyomány keretei között Mária tipológiai párhuzamaként Sára, Eszter, Judit vagy Debóra éppúgy szóba jöhet, mint Salamon trónusa, vagyis az erényalakokkal körülvett Sedes Sapientiae ábrázolása.

lás gyanánt: „Szent Imre Herczeget illető, de ez virágzó liliomos tiszta Szűz életének idejében elragadtatván, a tizenkét Csillagokkal megkoronáztatott Mária Mennyei Királyné Asszonyra örökös jussal maradott, és a Második Imre Herczeg által a II. Mária Királyné Asszonynak Fejében tétetett Szépségnek Koronája, úgymint a hajdani dicsőségre és boldogulásra kellemetes virágzással újjúlandó Máriai Magyar-Országnak és Nemzetnek a Mária, Magyar és Cseh Országi örökös Királyi-Királyné Felséges Asszonyunknak Nagy Méltóságú Herczeg Galanthai Esterhazy Imre Esztergoami Érsek, Magyar-Országi Prímás, és Fő Cancellarius ő Herczegsége által dicsőségesen véghez vitt jeles pompás Koronázásából származott, és meg-újjult öröme, gyönyörűsége, és vigasztalása. Mellyekrül [...] Szent Istvánnak napján alázatos együgyűséggel titkos példázatban emlékezett Padányi Biró Márton Weszprémi Nagy Prépost."[308]

A palotakápolna mennyezetképei az 1945. februári ostrom során nagyrészt megsemmisültek,[309] majd 1961-ben a kápolna fennálló falait is elbontották.[310]

A Szent Jobb-kápolna

Mária Teréziának 1771-ben, hosszú diplomáciai tárgyalások után sikerült visszaszereznie a raguzai dominikánusoknál őrzött Szent Jobbot, s még az év tavaszán Bécsbe vitette az ereklyét, melynek végleges őrzési helyéül a királynő a budai palotakápolnát jelölte ki. Szent István karereklyéjét 1771 júliusában díszes kísérettel szállították Budára, ahol a kápolna Szent István-mellékoltárán helyezték el. Hét évvel később az ereklye őrzésére önálló kápolnát emeltek a palota északi udvarában. A kívül nyolcszögű, belül ovális alaprajzú kápolna két szint belmagasságú terét ovális ablakokkal áttört kupola fedte. Mária Terézia tehát ugyan nem vette használatba a budai királyi palotát, ám a Szent Jobb hazahozatalával „magyar alattvalóit egy olyan gesztussal kárpótolta, amely a középkori Magyar Királyság spirituális újjáépítésének jelentős állomása lett."[311]

Franz Anton Hillebrandt 1777. szeptember 1-jén terjesztette a királynő elé a Szent Jobb-kápolna tervét, s a következő évben valószínűleg be is fejeződött annak felépítése, a palota 1779-ben, Mansfeld és Pichler által készített távlati képén ugyanis már látható a kápolna kupolája.

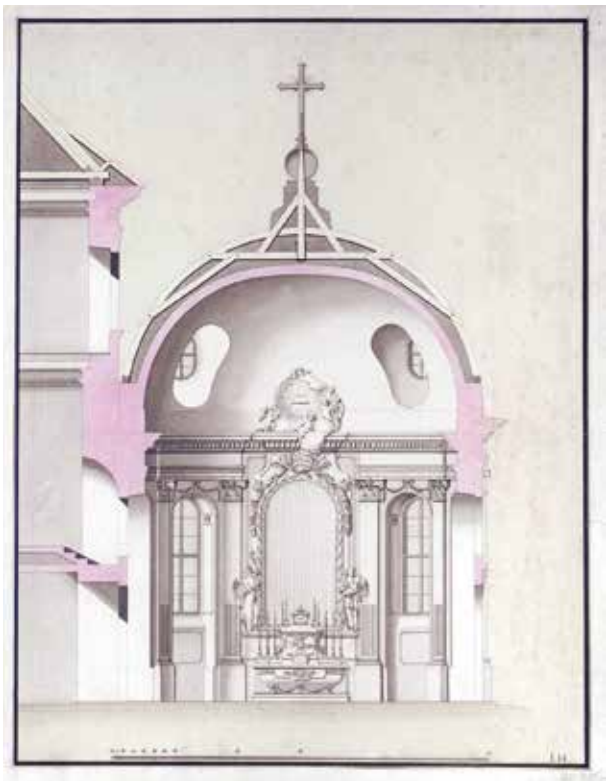

49. Joseph Hillebrandt: A Szent Jobb-kápolna metszete, 1775 körül Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, T.14, No. 1/28.

Hillebrandt 1778. március 11-én kelt, a Szent Jobb-kápolna építéséhez és belső kialakításához készített költségvetésében a kápolna kupolafreskójának és oltárképének költségeivel is kalkulált, amelyre összesen kétezer forintot irányzott elő. A kupolafreskó még ebben az évben elkészült, s a munkára ez alkalommal is Hauzinger kapott megbízást,[312] aki ekkor már nemcsak kamarai festő, hanem 1772-től a bécsi Képzőművészeti Akadémia történeti festészet *(Historienmalerei)* tanára is volt.

Hillebrandt idézett, 1778. márciusi költségvetése a kápolna tervezett kupolafreskójának témájául Szent István legendájának egy – közelebbről nem megnevezett – jelenetét határozta meg. Nincs tudomásunk olyan

308 Padányi Bíró Márton: *Ünnep-napokon [...] mondott külömb-külömbféle sok szép prédikátziók [...]*. Győr, Streibig Gergely, 1761. 55. utáni számozatlan oldal. Ld. még: Varga 2019.

309 A kápolna szentélyéről 1947 körül készült fényképfelvételt ld. Benda–Farbaky–Rostás 2015. 105; egy másik, amatőr felvételt ld. https://www.flickr.com/photos/nora-meszoly/3459693779/in/album-72157617585750425/ (letöltés 2023. 09. 30.).

310 Czagány 1966. 140.

311 Farbaky 2021. 34.

312 Johann Georg Meusel: *Nachricht von Hrn. Prof. Hauzingers Kunst und Kunstwerken. Miscellaneen artistischen Innhalts*. Heft 21. 1784. 179: „Letztens malte er die neue Kapelle des Heil. König Stephans in Ofen, 1778."

50. Vinzenz Fischer: *Szent István király országfelajánlása*, 1778
A budai királyi palota Szent Jobb-kápolnájának egykori oltárképéről készült képeslap, 1930 körül
Szerencs, Zempléni Múzeum, ltsz. 178829

forrásról vagy leírásról, amely ennél pontosabban meghatározná a freskó témáját. A kápolna Vinzenz Fischer által 1778-ban festett oltárképe Szent István térdelő alakját ábrázolta, amint koronáját az égbolton lebegő Szűz Máriának ajánlja *(49–50. kép)*.[313] A kupolafreskó tehát bizonyosan nem ezt a jelenetet, hanem valószínűleg Szent István megdicsőülését vagy a Szent Jobb megtalálását ábrázolta, hasonlóan a győri székesegyház sekrestyéjének falképéhez.

A kápolnát 1899-ben lebontották, mivel Hauszmann a palota törzsépületéhez vezető utat az északi szárnyépület udvarán keresztül vezetve alakította ki, s így a barokk kápolna akadályozta volna a közlekedést. A kupolafreskót dokumentáló fényképfelvételről nincs tudomásunk.

A Szent Jobb-kápolna ikonográfiai programja a Regnum Marianum-eszme megjelenítésével tehát mintegy kiegészítette és folytatta a palotakápolna mariológiai képciklusát, s egyben emléket állított Mária Teréziának is: nemcsak a kápolna építtetőjeként, hanem kegyes uralkodóként is, aki Szent István király iránti tisztelete jelenként visszaszerezte és a budai királyi palotában helyezte el államalapító elődje szent ereklyéjét.

A Szent Jobb-kápolna a 18. század végétől Szent István király kultuszának kitüntetett helyévé vált, ezért a források gyakran Szent István-kápolnaként említik azt. 1853 szeptemberében itt tették közszemlére három napra a Bécsből Budára visszaszállított Szent Koronát is.[314]

Mária Terézia castrum dolorisa a palotakápolnában

Mária Terézia 1780. november 29-én bekövetkezett halálát követően Magyarország és Erdély számos templomában emeltek *castrum dolori*st, azaz provizórikus gyászépítményt, az elhunyt királynőre emlékező gyászszertartások díszleteként.[315] Az 1777-től a budai királyi palotában működő Királyi Tudományegyetem, illetve az egyetem tanácsának elnöke, Patachich Ádám kalocsai érsek is készíttetett egy ilyen „gyászalkotványt", amelyet 1781. január 30-án állítottak fel a palotakápolnában.[316]

313 A képet 1899-ben, a Szent Jobb-kápolna lebontásakor a palotakápolna Szent Zsigmond-melléoltárképével együtt Ferenc József a Máriaremetei Boldogasszony Kápolna Egyletnek ajándékozta. 1951-ben a két képet a máriaremetei volt szervita rendház „régiségtárában" őrizték, majd ismeretlen helyre kerültek. Ld. *Magyarország műemlékei*. Szerk. Genthon István. Budapest, Akadémiai, 1951. 35. A két kép reprodukcióját ld. Uxa 1934. 188–189; https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/1239096; https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/1239097 (letöltés 2019. 09. 30.). Az archív fotók tanúsága szerint Fischer képének kompozíciója szinte minden részletében egyezett három évvel korábbi művével, a székesfehérvári plébániatemplom (majd székesegyház) főoltárképével. Novák Dániel leírása szerint a Szent Jobb-kápolna oltárképén a „Vin. Fischer 1778" szignatúra volt olvasható. Ld. Novák 1837. 61. Téves tehát Némethy Lajos azon megállapítása, mely szerint a Szent Jobb-kápolna oltárképét Fischer eredetileg a palotakápolna Szent István-melléoltára számára festette volna 1769-ben. Ld. Némethy 1883. 103. Az az adat is ellentmond ennek, amely szerint a Szent Zsigmond-kápolna Szent István-oltárképét Karl Auerbach festette 1767-ben. Hillebrandtnak a Szent Jobb-kápolna belső kialakítására vonatkozó költségvetése új oltárkép festésével is számol, tehát 1778-ban Vinzenz Fischer bizonyosan új oltárképet festett a Szent Jobb-kápolna oltárára.

314 *Pesti Napló*, 4. 1853. szeptember 16. 1055. sz. 1 (Szertartás).

315 Serfőző 2019c.

316 *Wienerisches Diarium*, 1781. 17. Februar. Nr. 14. 7.

Ezen a napon a Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök, egyetemi kancellár által celebrált gyászmise után az egyetem exjezsuita filozófiatanára, Molnár János (1728–1804) mondott gyászbeszédet, amely nyomtatásban is megjelent.[317] A nyomtatvánnyal egybekötve a *castrum doloris*t ábrázoló rézmetszet is megjelent, amelyet Binder János Fülöp budai rézmetsző készített.[318] A metszet szignatúrája szerint a pavilonszerű építményt a Budán 1778-ban felállított, a Szentháromság téren működő rajziskola *(Schola Graphidis)* első rajztanára, Walter Ignác tervezte *(51. kép)*.

A Szent Korona másával megkoronázott baldachinos építmény magyar királynőként gyászolta Mária Teréziát. Középen, az oltárszerű posztamens tetején, a nemzeti trikolórral letakart koporsón a magyar koronázási jelvények jelezték az elhunyt magyar királyi címét. A sarkokon álló négy obeliszken a Szent Korona tíz országa közül nyolc (Kumánia, Bulgária, Lodoméria, Szerbia, valamint Dalmácia, Szlavónia, Horvátország és Bosznia) címere kapott helyet.[319] Magyarországot az oltárszerű építményen ülő, kendővel letakart fejű Hungaria jelenítette meg, kezében kettős keresztes címerpajzzsal. Vele szemben az osztrák címerpajzsot tartó gyászoló nőalak kapott helyet, mögöttük pedig minden bizonnyal a Cseh Királyság perszonifikációja. A posztamens négy oldalán latin nyelvű feliratok dicsőítették a királynőt.[320]

51. Binder János Fülöp: *Mária Terézia castrum dolorisa a budai királyi palota kápolnájában 1781. januárjában*, 1781
Rézmetszet. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 3040

Uralkodói adományok a palotakápolna számára

A Habsburg-uralkodók politikai színezetű szakrális reprezentációjában, amelyet a kortársak a *Pietas Austriaca* fogalmával jelöltek, kitüntetett szerepet játszott a liturgikus öltözékek és az ereklyék adományozása.[321] Mária Terézia az uralkodói kegyesség ezen formái közül mindkettővel élt a budai királyi palota kápolnája esetében: 1771-ben a budai királyi palota kápolnájában helyeztette el Szent István király karereklyéjét, majd két évvel később egy miseruhából és két dalmatikából álló ornátust adományozott a palotakápolnának. A virágos mintás atlaszselyemből készült, MT monogrammal és 1773-as évszámmal jelzett, részben a királynő által hímzett együttest a 20. század elejéig viselték a palotakápolnában tartott Szent István-napi ünnepségek során, így például ebben celebrált misét 1891-ben Császka György szepesi püspök is.[322] Az ornátust 1892-ben bemutatták egy párizsi nőipari tárlaton[323] és a millenniumi kiállításon is,[324] majd feltehetően 1945-ben megsemmisült.

A palotakápolnát Mária Terézia utódai is számos adománnyal látták el. Ferenc József 1869. évi jeruzsálemi zarándokútjáról egy nagy méretű, gyöngyház berakásos

317 Molnár 1781.

318 A korábbi kutatások nem kapcsolták össze Binder metszetét a budai gyászünnepséggel. Ld. Rózsa György: *Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*. Budapest, Akadémiai, 1998. Nr. 209.

319 Galícia címere feltehetően helyhiány miatt nem kapott helyet az építményen.

320 A feliratokat közli: Molnár 1781. 121–124.

321 Serfőző 2019b.

322 *Fővárosi Lapok*, 28. 1891. augusztus 21. 228. sz. 1691 (Szent István napja).

323 *Fővárosi Lapok*, 29. 1892. augusztus 25. 234. sz. 1734 (Iparművészeti kincseink Párisban).

324 *Történelmi főcsoport* 1896. Nr. 1990–1992; Czobor Béla: A történelmi kiállítás. In: Matlekovits 1898. 38, 626.

feszületet hozott magával, rajta a Passió jeleneteivel, amelyet a budai kápolnának adományozott, s a Szűz Mária-mellékoltáron helyeztek el.[325] 1886-ban a király a boszniai Fojnica ferences kolostorától hatezer forintért megvásárolta a Mátyás király címerével díszített miseruhát, s a Magyar Királyságnak adományozta azzal a kikötéssel, hogy „az örök időkre mindenkor a magyar királyok koronázásánál használtassék [ti. a hercegprímás öltözékeként[326]], s a budai királyi várkápolnában őriztessék".[327] Az ekként a Habsburg-házi királyok szakrális legitimációjának szolgálatába állított fojnicai kazulát a főudvarmesteri hivatal utasítására a királyi oratórium alatti sekrestyében helyezték el egy külön szekrényben.[328]

1900-ban, a „katolicizmus felvételének 900. évfordulója" alkalmából az uralkodó egy főpapi ornátust készíttetett a kápolna számára az Oberbauer Alajos Utóda cégnél.[329] A „rokokó virágokkal hímzett ezüstbrokát" együttes két évvel később készült el. Vaszary Kolos bíboros hercegprímás ebben celebrálta a misét a palotakápolnában 1902. augusztus 20-án. A Szent Jobb őre ugyanekkor „azt a Bellini-kép után készült nagy ornátust öltötte magára, melyet még Mária Terézia királynő ajándékozott a budai várpalotának".[330]

Erzsébet királyné 1885 körül egy részben maga által hímzett „dús aranyozású" miseruhát adományozott a palotakápolnának, „melyet a Szent Jobb őre [ti. a Szent Zsigmondról nevezett prépost] csak Szent István napján ölt magára".[331] A várkápolna plébánosa és a hercegprímás rendszeresen celebráltak misét Erzsébet királyné születés- és névnapján, valamint koronázásának évfordulóján a királyné által adományozott kazulában.[332]

A Habsburg-ház és a Magyar Királyság reprezentációja a palota épületén

A budai királyi palota épületén elhelyezett címerek és egyéb felségjelvények koronként változó hangsúllyal hirdették a Magyar Királyság szuverenitását és a Habsburg-dinasztia uralmát, azaz magyar királyi felségjogát. A magyar címer, a Szent Korona, valamint a kétfejű sasos császári jelvény és Ferenc József monogramjának „vetélkedése" jól tükrözi azt a folyamatot, amelynek során a Habsburg-házi uralkodó számára emelt „királyi várlak" fokozatosan a „nemzet palotájává" vált.

A története során a palota épületének néhány kitüntetett helye mindvégig a heraldikai reprezentáció elsődleges színtereként szolgált. Az 1900 körüli átépítésig ilyen volt az épület nyugati és keleti homlokzatának középső részét koronázó timpanon és kupola, valamint az épület főkapuja.

A Hauszmann-féle átépítés nyomán alapvetően megváltozott a palota közlekedési rendszere, s így a reprezentáció szempontjából kitüntetett szerepet játszó főkapu helye. Míg a palota barokk épületében a nagyudvar északi és déli oldalán elhelyezkedő, az uralkodói lakosztályokhoz vezető lépcsők bejáratai szolgáltak főkapuként, a kibővítés nyomán az épületegyüttesnek két új, reprezentatív – diadalívszerűen kialakított, háromnyílású – főkapuja is volt: a Szent György térről nyíló északi kapu,[333] valamint a nagyudvari („oroszlános") kapu.[334]

A várhegy terepviszonyai miatt magasabban elhelyezkedő „A" épület fedett udvara közvetlenül kapcsolódott a palota főemeletéhez, így onnan az északi szárnyban

325 *Budapesti Hírlap*, 11. 1891. augusztus 20. 227. sz. 4 (Nemzeti ereklyéink).

326 IV. Károly koronázásán végül mégsem használták a fojnicai kazulát, Csernoch János hercegprímás a 17. századi koronázási miseruhát viselte a szertartás során. Ld. *Budapesti Hírlap*, 36. 1916. december 31. 363. sz. 7. (Köszönöm az adatot Szabó Ágnesnek.) A Mátyás-templom szentélyének falán, a királyi trónus fölött ugyanakkor elhelyezték Mátyás király azonos mintázatú trónkárpitját, amelyet Erdődy Imre kölcsönzött a galgóci vár gyűjteményéből. A trónszék fotóját ld. *Érdekes Ujság*, 5. 1917. január 8. 1. sz. 3.; MNM TF, ltsz. 149/1957. A trónkárpit ezáltal mintegy kiváltotta a fojnicai kazulát, hiszen ugyanazt a szimbolikus legitimációt biztosította az I. Mátyás „örökébe" lépő IV. Károly számára. Herczeg Ferenc tehát tévesen állítja önéletrajzában, hogy „IV. Károly koronázása alkalmával nem szerepelt semmiféle trónkárpit". Herczeg 1993. 57.

327 *Pesti Hírlap*, 8. 1886. február 9. 40. sz. 8 (Koronázási ereklye).

328 *Budapesti Hírlap*, 6. 1886. február 11. 42. sz. 5 (Mátyás király misemondó ruhája).

329 *Magyar Géniusz*, 9. 1900. augusztus 12. 33. sz. 26 (Művészet és ízlés emelik a vallási áhítatot).

330 *Pesti Napló*, 53. 1902. augusztus 20. 228. sz. 6 (Szent István napja).

331 *Budapesti Hírlap*, 11. 1891. augusztus 20. 227. 4 (Nemzeti ereklyéink).

332 *Nemzet*, 8. 1889. június 8. 2434. sz. 5; *Pesti Napló – esti kiadás*, 40. 1889. december 24. 354. sz. 2 (A királyné születése napja); *Pesti Hírlap*, 15. 1893. november 20. 302. sz. 3.

333 „Kétszárnyú díszes főbejárati kapunak" nevezi a Jungfer Gyula által készített Szent György téri kovácsoltvas kaput a Várépítési Bizottság jegyzőkönyve. Ld. BFL, II.3.a, LVII. jegyzőkönyv (1898. nov. 26.). Ld. még: *Pesti Hírlap*, 26. 1904. szeptember 11. 251. sz. 5: „Legfőbb ékessége az új palotának a nagy diszterem lesz, mely egyik legnagyobb zárt helyisége a fővárosnak. Ott nyitja meg majd a király az országgyűlést, ott tartják meg az udvari bálokat és a hasonló nagyobb udvari ünnepségeket. A díszteremhez a Szent György-téri kapun, a födött üvegcsarnokon keresztül hajtatnak be a vendégek a díszes vesztibül elé, ahol több ezer vendég számára ruhatár van, s ahonnan külön ruhatár nyílik a katonatisztek számára."

334 *Vasárnapi Ujság*, 44. 1897. március 28. 13. sz. 194: „Az új homlokzaton túl, a Szent Zsigmond-kápolna mellett fog épülni az új díszkapu. [...] Ezen a főkapun lépnek be a palotába az udvar vendégei. Ez a kapu vezet ugyanis a fogadótermekbe vivő nagy lépcsőházhoz. A díszkapuval átellenben épül a király lakosztályához vezető kapu, mely szintén díszes építmény lesz."

52a. Sebastian Zeller: A budai királyi palota keleti homlokzati tervrajzának másolata, részlet, 1758
Tusrajz. Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, KS Rb 10/5.

52b. Sebastian Zeller: A budai királyi palota nyugati homlokzati tervrajzának másolata, részlet, 1758
Tusrajz. Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, KS Rb 10/4.

elhelyezkedő dísztermeken, azaz a szertartástermen és a Habsburg-termen át az uralkodói lakosztályokba lehetett jutni.[335] Ezáltal tehát a palota Szent György téri kapuja lett a palota egyik főkapuja, s egyben a képzőművészeti reprezentáció kitüntetett színtere. Ezzel összefüggésben a Szent György téri főhomlokzat szobrászati dekorációja összetett ikonográfiai programot jelenített meg.[336] A párkányzaton középen Hungaria nőalakja kapott helyet, fején a Szent Koronával, baljában a magyar címerpajzzsal. A Jankovits Gyula (1865–1932) által 1899-ben faragott kőszobor jobbjában babérkoszorút tartott a lábánál ülő mellékalakok, a Kereskedelem és az Ipar feje fölé.[337] A párkányzat sarkain hadi trófeák kaptak helyet. Az antikizáló mellvértből, sisakból és egyéb hadi jelvényekből álló együttesek a császári-birodalmi reprezentáció ikonográfiai elemeként jelennek meg a homlokzaton, amint a diplomata- és királylépcsők portikuszának párkányán, vagy a Habsburg-terem dunai homlokzatának sarkain is. Ugyanilyen *trophaeum*okat projektált Josef Emanuel Fischer von Erlach is a bécsi Hofburg Michae-

335 Ybl 1957. 266; *Budapesti Hírlap*, 27. 1907. január 10. 9. sz.7 (A királyi palota új ünnepi helyiségei). „A közlekedés az új ünnepi termekhez a Szent György-térről történik. A kocsik üvegtetővel födött vesztibulumban állanak meg, melyből a vendégek nagy méretű és ruhatárakkal ellátott előcsarnokba jutnak. Az előcsarnok fehér márványoszlopai között néhány lépcső visz az első és a második előterembe, mely utóbbiból a nagy táncterembe léphetünk."

336 Ybl Ervin értékelése szerint az egyemeletes Szent György téri homlokzat súlyos, diadalívszerű, hármas kapukiképzése és a monumentális Hungária-szoborcsoport a homlokzat nyomott arányai miatt kedvezőtlen összhatást nyújtott. Ybl 1957. 267.

337 *Pesti Hírlap*, 21. 1899. augusztus 22. 232. sz. 10; fotóját ld. Hausz-mann 1903. 167.

53a. Franz Anton Hillebrandt: A budai királyi palota keleti homlokzatának felmérési rajza, részlet, 1765 körül Tusrajz. Bécs, Albertina, ltsz. AZ 7188

53b. Franz Anton Hillebrandt: A budai királyi palota nyugati homlokzatának felmérési rajza, részlet, 1765 körül Tusrajz. Bécs, Albertina, ltsz. AZ 7187

lerplatzra néző homlokzatára 1730 körüli – Salomon Kleiner rézmetszetéről ismert – tervén, amely azonban csak 1892-ben valósult meg,[338] s így Hauszmann számára is közvetlen inspirációs forrásként szolgálhatott.[339]

Címerek a palota homlokzatán

A palota keleti és nyugati homlokzatának timpanonmezőjében eredetileg a Habsburg-házi német-római császárok jelképét, a kétfejű sas alakját tervezték elhelyezni hadi trófeákkal, azaz győzelmi jelvényekkel körülvéve. Erről tanúskodnak a homlokzati tervek Sebastian Zeller által 1758-ban készített másolatai, amelyeken mindkét homlokzati timpanonban a kétfejű sas alakja látható, feje fölött a dunai oldalon a (nyitott) német-római császári koronával, az udvari homlokzaton a (zárt) császári házi koronával (52–53. *kép*).[340] Ehhez minden bizonnyal a bécsi Hofburg szolgált modellként, amelynek a Michaelerplatzra néző homlokzatán, a Winterreitschule párkányán – az 1730 körüli, Joseph Emanuel Fischer von Erlach tervei szerinti, csak részben megvalósult átépítés nyomán – szintén koronás kétfejű sas jelezte az épület „császári" rangját, amely itt glóbuszon ül.[341]

A budai palota keleti homlokzatának nem sokkal 1758 után készült felmérési rajza ugyanakkor a timpanonban már nem a kétfejű sast, hanem a (stilizált) magyar címert ábrázolja.[342] A Magyar Királyság koronás kiscímere látható hadi trófeákkal körülvéve a homlokzatok 1765 körül készült felmérési rajzán és az épület későbbi ábrázolásain is az 1840-es évekig bezárólag.[343]

338 Telesko 2012.

339 A hadi trófeák már Ybl 1890 körüli, a testőrépülethez készült tervein is szerepelnek. Ld. Ybl 1957. 191–192. kép. Hadi trófeákat ábrázoló relief díszítette a bálterem előcsarnokának falát is. Ld. Benda–Farbaky–Rostás 2015. 89. kép.

340 ÖStA, AVA, FHKA, Karten und Plansammlung, Rb 010/4, 5; közli: Voit 1980. Nr. 100; Kelényi 2005. 23.

341 Lorenz–Mader-Kratky 2016. 108.

342 Magyar Építészeti Múzeum, ltsz. 72.020.22; közli: Voit 1980. Nr. 101; Benda–Farbaky–Rostás 2015. 58.

343 Ld. Franz Anton Hillebrandt 1765-ös felmérési rajzát (Bécs, Albertina, ltsz. AZ 7187, 7188); közli: Kelényi 2005. 29. kép. A magyar címer látható például Mansfeld–Pichler 1779-es rézmetszetén, vagy a palota udvari homlokzatának 1839-ből származó tervrajzán is (MNL OL, T 14, No 1/101).

54. Jakob Arleitner: A királylépcső kapujának oromzata. A palota középső szárnyának metszete a déli szárny látképével, részlet, 1857 Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. F.80.A

55. A királylépcső kapujának oromzata. Ferenc József megérkezése a budai palota udvarára, megkoronázásának 25. évfordulóján, részlet. Mária Terézia főhercegnő felvétele, 1892. június 6. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, ltsz. 468446 D

A terv és a megvalósult állapot közötti eltérés a budai királyi palota rendeltetésében bekövetkezett hangsúlyeltolódás jeleként értelmezhető: a kétfejű sas mint dinasztikus jelkép helyére került magyar címer mint „állami szimbólum" azt jelképezte, hogy a palota 1765-re elkészült épülete – a korábbi reményekkel ellentétben – elsősorban nem Habsburg-uralkodói rezidenciaként, hanem a Magyar Királyság és magyar rendi állam jelképeként állt a budai várhegyen.

Archív fotók tanúsága szerint a hadi trófeákkal övezett, mellén a magyar címerrel ábrázolt kétfejű sas több pest-budai udvari épületen is megjelent, így például a palotától északra álló, 1730-ra felépült császári-királyi katonai fegyvertár *(Zeughaus)* északi homlokzatának timpanonjában, vagy az 1741-re felépült pesti Invalidus-palota főhomlokzati timpanonjában.[344]

A palota udvari homlokzatának timpanonmezőjében – feltehetően az 1847-ben megkezdett homlokzatfelújítás során[345] – a magyar címert a kétfejű sasos császári címerre cserélték, ez azonban a palota 1849. májusi ostroma során, az ágyúzás következtében megsemmisült.[346] Ezt az állapotot dokumentálja Rudolf von Alt 1847-ben készült, a palota udvari homlokzatát ábrázoló ceruzarajza, amelyen a timpanonmezőben felismerhető a kétfejű sas, karmaiban karddal és országalmával, fején koronával.[347]

Az 1849 májusában súlyosan megrongálódott épület 1852–1856 közötti helyreállítása során mindkét homlokzatot átépítették: a timpanonokat elbontották, s helyükön egy-egy balusztrádos erkélyt alakítottak ki.[348] A magyar címer a következő fél évszázadban nem volt látható az épület homlokzatán. A palota magyar királyi

344 A fegyvertár homlokzatáról ld. Goszleth István 1890 körüli felvételét. BTM Kiscelli Múzeum, Fényképtár, ltsz. 108/1. Az Invalidus-palota főhomlokzati timpanonjáról ld. Weinwurm Antal 1890 körüli felvételét. BTM Kiscelli Múzeum, Fényképtár, ltsz. 762.72. A kétfejű sas látható az Invalidus-palota Salamon Kleiner által rézbe metszett ideáltervén (1728), valamint az épület 1770 körüli madártávlati képén is (BTM ÉGy, ltsz. 2012.22, papír, tus, akvarell, 61×98 cm).

345 1820-ban, a harmadik emelet ráépítésekor mindkét homlokzaton megtartották a timpanont, s az ekkori felmérési rajzokon még a magyar címer látható a homlokzaton. Ld. MNL OL, T/14, No 1/83–86.

346 Ybl 1956a. 311.

347 Bécs, Albertina, ltsz. 26700; litografált változatát ld. MNM TKCs, ltsz. T.4040.

348 Ld. Josef Weiss–Carl Neuwirth–Holczer József: A budai királyi palota nyugati homlokzata (felmérési rajz), 1856. BTM ÉGy, ltsz. 287; A pesti koronázási domb 1867. június 8-án, a háttérben a budai királyi palota keleti homlokzatával. MNM TF, ltsz. 16-b-1930.

56. A diplomatalépcső kapuja
Hauszmann 1903. 165.

57. A palota keleti homlokzata és kupolája. Steiner Szilárd felvételének részlete, 1910 körül
Tata, Kuny Domokos Múzeum, ltsz. 2015.4.6

rezidencia jellegét az épületen egyedül a palota udvarának északi és déli oldalán, a két főlépcső kapuja fölötti stilizált Szent Korona jelezte, két allegorikus nőalak között *(54–55. kép)*.[349] A palota 1900 körüli kibővítése nyomán a két portikusz elvesztette főkapuszerepét, ám Hauszmann megújította az ún. diplomata- és királylépcső kapujának szobrászati dekorációját, amelyek oromzatán változatlanul helyet kapott a Szent Korona újonnan készült, kőből faragott mása, az épület királyi rezidencia voltát hangsúlyozva *(56. kép)*. A királylépcső emeleti ajtajának orommezőjét ugyancsak a Szent Koronа díszítette, míg a diplomatalépcső ugyanezen helyén Ferenc József monogramja kapott helyet.[350]

A Hauszmann-féle átépítés során a palota homlokzatának két kitüntetett helyén ismét elhelyezték a Magyar Királyság nagycímerét, azaz a Magyar Szent Korona országainak egyesített címerét, a szívpajzsban a Habsburg–Lotaringiai-ház 1806 óta használt háromosztatú házi címerével.[351] 1900-ban a palota keleti homlokzatán, a kupola alatti zárópárkányon helyezték el a címert, annak jeleként, hogy az épület a Habsburg-házi magyar király rezidenciája *(57. kép)*.[352] Ugyanebben a szerepben

349 A két kapu szobordísze a palota udvari homlokzata eredeti barokk kori kialakításának része, amely az 1779-es Mansfeld–Pichler-metszeten, valamint a palota 1750 körüli tervrajzának Nedeczky Páltól származó, ugyancsak 1779-ben készült másolatán is látható (MÉM MDK, ltsz. 83.6.2.). A korábbi irodalom tévesen August la Vigne 1853 körüli művének tartotta azokat, a koronát pedig tévesen császári koronaként értelmezte. Ld. Ybl 1956a. 322.

350 BTM ÉGy, ltsz. 801, 814; HIM F, ltsz. 2016.1.1.78.

351 Ugyanezen a helyen 1964-ben a Magyar Népköztársaság 2,5 méter átmérőjű címerét helyezték el, amit 1990-ben távolítottak el. Fotóját ld. Czagány 1966. 140; ld. még: *Igaz Szó*, 9. 1964. május 15. 10. sz. 42 (Elkészült a legnagyobb magyar országcímer). A címer elhelyezéséről készült fotókat ld. MTVA Archívum, MTI-FOTO-846966; MTI-FOTO-846967.

352 A címer az 1874-től használt formában jelent meg, a pajzsban Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély és Fiume egyesített címerével, a boglárpajzsban a magyar címerrel, fölötte a Szent Koronával. Ybl tervein a krisztinavárosi szárny nyugati homlokzatán is látható a Magyar Királyság angyalok által tartott címere, ez azonban végül nem valósult meg. Ld. BTM ÉGy, ltsz. 155; 16955.9.

58. Ybl Miklós: A nagyudvari kapu első tervváltozata, 1885 körül Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 155.VII.B.16

59. A palota oroszlános kapujának déli oldala, 1912 Hauszmann 1912. 11. tábla

kapott helyet a Magyar Királyság nagycímere a palota egy másik hangsúlyos pontján, az ún. oroszlános kapu északi és déli oldalának párkányán, ahol ma is látható.[353]

A palota régebbi épületét a krisztinavárosi szárnnyal összekötő, a nagyudvarra nyíló oroszlános kapu nagyrészt Ybl tervei szerint épült fel 1897-re.[354] Ybl két tervet is készített a nagyudvari díszkapuhoz.[355] Az első, még markánsan (neo)barokkos tervváltozaton Ybl gazdag szobrászati dekorációt tervezett, több antikizáló, a római császárokra utaló elemmel, amelyek összességében markánsan „imperiális" karaktert kölcsönöztek volna a kapuzatnak.[356] *(58. kép)* A kapuzat végül a második, letisztultabb s ikonográfiai programját tekintve is visszafogottabb tervváltozat szerint valósult meg, amelyet Hauszmann több elemében tovább redukált, így például elmaradtak a címer fölé a koronát tartó angyalok barokkos alakjai. A módosítások hátterében minden bizonnyal Hauszmann eltérő stílusorientációja állt *(59. kép)*.[357]

A második, redukáltabb és „neutrálisabb" terv szerint megvalósult kapun a középső kapunyílás felett az északi és a déli oldalon egy-egy vörösmárvány emléktábla felirata hirdette, hogy a palota Ferenc József uralkodása alatt épült.[358] A márványlapot mindkét oldalon a História

353 A palota helyreállítása során az oroszlános kapu koronás címereit sajátos módon nem távolították el, hanem 1968-ban a Kőfaragó Vállalat mesterei újrafaragták. Ld. MTVA Archívum, MTI-FOTO-1942926.

354 *Pesti Hírlap*, 19. 1897. október 12. 283. sz. (A királyi vár építése Budán).

355 BTK ÉGy, ltsz. 155. VII.B. szj; uo. 16955.8; utóbbit közli: Ybl 1956b. 189. kép.

356 Farbaky 2001. 253. Ybl egy másik, 1885-ben készült, szignált tervrajzán (MÉM MDK, Tervtár, ltsz. nélkül) a középső kapu fölött hadi trófeákkal övezett sas látható, fölötte a magyar címerrel.

357 Az osztrák neoreneszánsz és neobarokk stílust követő Yblhöz képest a nála egy generációnál fiatalabb Hauszmannt francia orientációjú, klasszicizálóbb formanyelv jellemzi. Ld. Farbaky 2001. 255.

358 A márványtáblák eredeti felirata: „Épült I. Ferencz József uralkodása alatt, 1890–1902". Egy 1936-os fényképfelvétel tanúsága szerint ekkoriban új felirat került a márványtáblákra. (Ld. PURL www.deutschefotothek.de/documents/obj/71918395) Az északi oldalon olvasható felirat: „A vár építése kezdődött 1246 évben IV. Béla alatt, folytatódott Nagy Lajos, Zsigmond, Hunyadi Mátyás, / Mária Terézia, nyugati részében pedig I. Ferenc József idejében." A déli oldalon azonos tartalmú latin felirat olvasható.

60. Ferenc József monogramja a Habsburg-terem déli ajtaja fölötti orommezőben. Fénykép részlete, 1925 körül
Fortepan / Simon Gyula, 77620. sz.

61. Levesestál a budai királyi palotából származó ún. királyi készletből.
Fischer Mór porcelángyára, Herend, 1870
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 54.1099

és a Hírnév *(Fama)* allegorikus nőalakja övezi, kezükben könyvvel és harsonával. Ez a megoldás minden bizonnyal Hauszmann invenciója, Ybl második tervén ugyanis az emléktábla alatt a Hírnév két harsonás géniusza fogja közre Ferenc József hadi trófeákkal övezett monogramját. A kapuzat északi oldalán egy-egy szoborfülkében a Földművelés és a Kereskedelem, a déli oldalon a Szobrászat és a Festészet perszonifikációja kapott helyet.[359] Ezeket kiegészíti a krisztinavárosi szárny udvari homlokzatán elhelyezkedő Építészet és Tudomány.[360] A fülkék záradéka fölött ülő sasok egyike kardot, másika jogart tart a karmában. Alakjaik együttesen tehát a császári hatalom jelvényeit tartó kétfejű birodalmi sast idézik, s ezáltal az allegorikus szoboralakok is az uralkodóra és a Habsburg-házra vonatkoztathatók: a figurák a művészetek és a tudomány patrónusaként, bőséget és jólétet elhozó uralkodóként utalnak Ferenc Józsefre.[361] A király monogramja – Ybl tervétől eltérően – végül nem kapott helyet a portikuszon, ám a kapu oromdíszeként megjelenő címer egyértelműen utal a Magyar Királyságra és annak uralkodójára. Figyelemre méltó, hogy Ybl tervein a Magyar Királyság nagycímerén a szívpajzsban még nem szerepelt a Habsburg–Lotaringiai-ház házi címere, így a kivitelezett címer ezen eleme Hauszmann invenciójának tekinthető.

Hauszmann a déli összekötőszárny homlokzattervét is módosította, így például elmaradt az Ybl tervén az ablakpárkányon látható „császári" jelvény, a glóbuszon ülő sas alakja, valamint a főpárkányon az Igazságosság (?) és a Bölcsesség nőalakjai által közrefogott, glóbuszt tartó sas motívuma is.[362]

A palota homlokzatának és belső tereinek több pontján is megjelent Ferenc József monogramja, ezáltal is hangsúlyozva az épület királyi rezidencia voltát és Ferenc József építtetői szerepét. Így például az IFJ monogram volt látható a Habsburg-terem keleti homlokzatán, az oszlopos portikuszt koronázó timpanon két oldalán, a Diplomata- (vagy Audiencia-) és a Királylépcső kapu-

359 A szoborfülkékben eredetileg a „négy magyar folyó" allegorikus alakjait tervezték elhelyezni, ám ezek végül a „D" épület dunai homlokzatának attikájára kerültek. Ld. *Vasárnapi Ujság*, 44. 1897. március 28. 13. sz. 194 (A királyi várpalota építése).

360 A szobrok Jankovits Gyula és Donáth Gyula művei voltak, amelyeket 1960 körül másolatokkal pótoltak.

361 Hasonló szerepben kaptak helyet a História és a Hírnév alakjai – az uralkodói erények kísérőjeként – a Habsburg-terem mennyezetképének keleti oldalán is.

362 YBL 1956b. 190. kép; BTM ÉGy, ltsz. 16955.6.

ja fölött, vagy az ún. távirdai kapu fölött, ahol az máig fennmaradt. Az uralkodó monogramja az épület belső tereinek több pontján is feltűnt, amint a palota egykori berendezési tárgyain is, jelezve azok rendeltetését és „királyi" rangját *(60–61. kép)*.

Felségjelvények a palota kupoláján: a kétfejű sasos császári zászlótól a Szent Koronáig

Ferenc József 1852. évi pest-budai látogatásától kezdően az uralkodó magyarországi tartózkodásának idejére a királyi palota középső szárnyának tetejére, annak „kupolájára" kitűzték a sárga alapon a fekete kétfejű sast ábrázoló császári zászlót, amint az több korabeli ábrázoláson is látható.[363] Annak jeleként, hogy az uralkodó átlépte az országhatárt, már 1852. június 5-én reggel kitűzték a császári lobogót a palotára,[364] aznap este pedig a „legmagasb belépéskor a császári várlak termeibe" megszólaltak „az előirt löveg-üdvözletek, melyekre a pesti hajóhivatalnál felállított és a hadihajó lövegei felelnek".[365] A császári zászló lobogott a palota fölött Ferenc József 1867. június 8-i koronázásakor is *(62. kép)*.[366]

Két évvel később, az 1869. évi országgyűlés első ülésnapján, április 22-én Irányi Dániel, az 1848-as Párt képviselője nehezményezte ezt a gyakorlatot. A sas mint a „madarak fejedelme" ugyanis eredetileg a római császárok jelvénye volt, majd a Római Birodalom kettészakadásával kétfejűvé vált, amelynek egyik feje Rómára, a másik Bizáncra tekint. A Habsburg-uralkodók is császári jelvényként, a római császárok utódaiként használták a kétfejű sast, ám a dinasztia tagjai Magyarországon nem német-római (majd 1804-től osztrák) császárként, hanem magyar királyként uralkodtak. Irányi különösen sérelmezte azt, hogy akkor is a császári zászló lobog majd a budai királyi rezidencia fölött, amikor két nappal később a palota dísztermében Ferenc József ünnepélyesen megnyitja a diétát. Indoklása szerint „a kétfejű sas nem az uralkodó családnak, hanem a néhai német és azután osztrák birodalomnak jelvénye volt [...] annak legfeljebb az uralkodóház magánépületein lehet helye, de nincs helye az ország középületein, amilyen a budai várlak is, és nincs helye különösen akkor, midőn a magyar király a magyar országgyűlést, a magyar nemzet képviselőit fogadja, hogy az országgyűlést ottan megnyissa. [...] Ennélfogva felszólítandónak tartom a minisztériumot, hogy alázatos kérelemmel ő cs. és apost. kir. felségénél kieszközölni szíveskedjék, hogy a budai várpalotáról a fekete-sárga lobogó levétetvén, az a nemzeti lobogóval pótoltassék".[367]

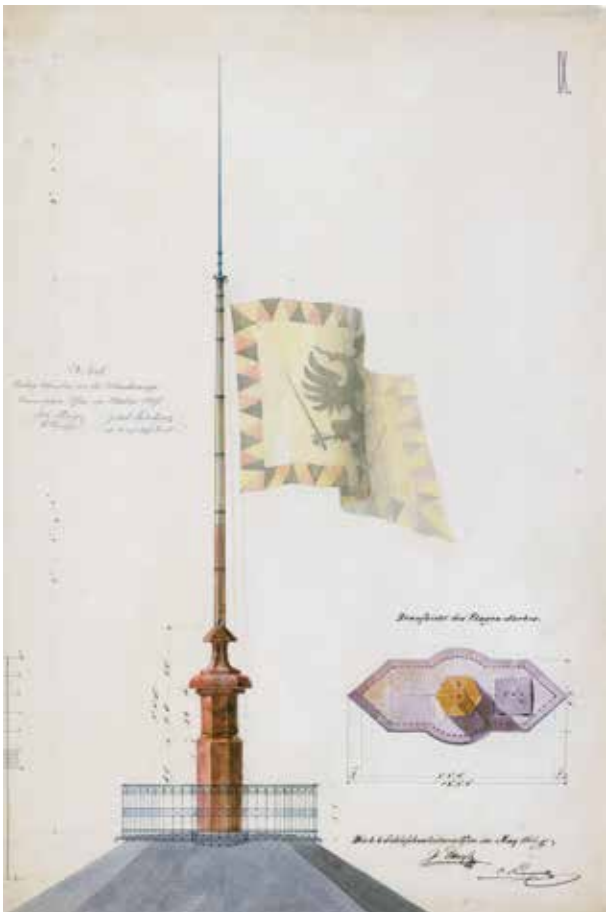

62. Josef Weiss–Carl Neuwirth: A palota zászlótartójának terve, 1853. május Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. F.92.A

363 A császári lobogó látható a „kupolán" például a palota 1853-as zászlótartótervén és a nyugati homlokzat 1856-os felmérési rajzán (BTM ÉGy, ltsz. F.92.A és 287.), az uralkodópár 1866. január 29-i pesti bevonulását ábrázoló színezett litográfián (MNM TKCs, 56.1290.), valamint Ludwig Rohbock acélmetszetén (Hunfalvy 1856. I. 78–79. között). Az uralkodó ott-tartózkodása idején a gödöllői kastélyra is kitűzték a császári zászlót. Ld. Rónay Jácint: *Erzsébet királyné udvarában, 1871–1883*. Szerk. Borovi Dániel. Budapest, Erdélyi Szalon, 2022. 149.

364 *Pesti Napló*, 3. 1852. június 7. 673. sz. 1.

365 *Pesti Napló*, 3. 1852. június 2. 669. sz. 2.

366 A zászló látható a pesti koronázási dombot ábrázoló fényképfelvételen (MNM TF, ltsz. 16-b-1930).

367 *Képviselőházi napló* 1869. 4. Egy öt évvel későbbi újsághír szerint a király fontolgatta, hogy megszünteti a császári zászló kitűzését a palotára, erre azonban végül nem került sor. Ld. *Fővárosi Lapok*, 11. 1874. január 1. 2. sz. 4.

A fekete-sárga lobogó eltávolítására vonatkozó javaslatot sem Deák Ferenc, sem a Deák-párti miniszterelnök Andrássy Gyula nem támogatta, ám – a dualizmus korára jellemző kompromisszumkeresés jegyében – mindketten helyeselték a nemzeti zászló kitűzését a „császári" zászló mellé. Andrássy érvelése szerint „azon lobogó, melyet Buda vára ormain látunk, ő felsége, a dynastia fejének magánlobogója, és ha föltüzetik, azt jelenti, hogy az uralkodó család feje, ki magyar király és osztrák császár egy személyben, Budán tartózkodik." Majd hozzátette: „az intézkedések már meg is tétettek arra nézve, hogy akkor, midőn az országgyűlés Budán meg fog nyittatni, és így a kir. palota egyszersmind az országgyűlés színhelyévé is lesz, ott a magyar és horvát zászló tűzessék ki."[368]

Ettől kezdve az országgyűlések megnyitása idején három zászlót tűztek ki a palotára.[369] A főhelyre, a középső „kupolára" továbbra is a császári lobogó került, emellé azonban kitűzték a magyar és a „horvát" zászlót is. A magyar trikolór a koronás magyar kiscímerrel a palota déli (jobb) szárnya fölött,[370] a horvát–dalmát–szlavón „Háromegy Királyság" zászlója pedig – közepén a Szent Korona alatt a horvát, dalmát és szlavón címerrel – az északi (bal) szárny fölött lobogott,[371] annak jeleként, hogy a Magyar Királyság és a „Háromegy Királyság" a Szent Korona egyenjogú tagjai.[372] Ezt a három zászlót tűzték ki a palotára az 1896. június 8-i millenniumi díszmenet napján, majd az országgyűlés november 26-i megnyitásakor is.[373]

A palotára kitűzött fekete-sárga lobogó az 1905 körüli években folyamatosan vita tárgya volt. Babó Mihály (1857–1923) Függetlenségi Párti képviselő a képviselőház 1902. március 4-i ülésén ennek kapcsán élesen bírálta Széll Kálmán belügyminiszter-kormányfőt: „Mikor a legfőbb közjogi aktus, az országgyűlés megnyitása megy végbe, a fekete-sárga zászló leng a budai királyi palotán, a *Gott erhalte*t játsszák, holott a 48-iki törvények az ország czimerét, jelvényeit ősi jogaikba visszahelyezték. Egy olyan miniszterelnök, kinek kormányzása alatt megtörténhetnek ilyesmik, a belügyi kormányzat terén nem ismerheti, s nem elégítheti ki a nemzet jogos kívánságait."[374]

A Magyar Királyság zászlóját tehát sohasem tűzték ki a palota középső szárnya fölé, mégis több, 1870 körüli látkép így ábrázolja az épület. Ilyen például Slowikowski Ádám egy 1869-ben megjelent litográfiája,[375] vagy a királyi palota kibővítésének 1871-ben készült, Linzbauer Istvántól származó terve *(63. kép)*.[376]

A palota „kupolája" fölött lobogó magyar zászló ezeken az ábrázolásokon egy „politikai vágy" képi megnyilvánulásaként értelmezhető, amint azt a budai vár 1849. májusi ostromáról szóló tudósítás is érzékelteti: „mindenki szívepedve várta a perczet, mellyben nemzeti lobogó tűzetik Budavára tetejére, mellyben futni kényszerül a rabló csorda".[377]

A Magyar Királyság és az Osztrák Császárság, illetve a Habsburg-ház „heraldikai vetélkedésében" végül a palota Hauszmann-féle átépítése hozott fordulatot. A Habsburg-terem fölött 1901-re felépült kupola tetejét a „Szent István apostoli király koronájának hű mása", a Szent Korona két méter átmérőjű, aranyozott rézleme-

368 *Képviselőházi napló* 1869. 5–6.

369 A Jókai Mór által szerkesztett *A Hon* című napilap 1875-ben támogatólag foglalt állást a gyakorlat mellett. Ld. *A Hon*, 13. 1875. augusztus 31. 198. sz. 1 (Czímer- és zászlókérdés). „Azt hiszem, hogy ha az a zászló és czímer, mely Bocskai és Rákóczy óta annyiszor lobogott, jogosan, a dynasztia elleni forradalmi seregek felett, most a királyi palota felett leng, eléggé manifestálja azt, hogy abban a palotában a magyar nemzet alkotmányos jogai respektálva vannak és lesznek; és ha az a palota nemcsak középület, de magánlakás is; ha a király alvóhelye felett leng a nemzeti mellett az a lobogó is, melyet ő magáénak vall, amely jog egyszerű mediatizált és trónvesztett uralkodó házaknak, idegen földön is megadatik – akkor sérelemről nem panaszkodhatunk."

370 A magyar zászló látható a palota déli szárnya fölött Horváth Pál 1870 körüli litográfiáján (BTM FK, Metszettár, ltsz. 445).

371 A „Háromegy Királyság" egy ilyen, „Szentkoronás" zászlója található a zágrábi Horvát Történeti Múzeum (Hrvatski povijesni muzej) gyűjteményében. Ld. *Ars et Virtus. Horvátország – Magyarország. 800 év közös kulturális öröksége*. Szerk. Petra Vugrinec et al. Zágráb–Budapest, Galerija Klovićevi dvori–Magyar Nemzeti Múzeum, 2021. 371.

372 Ezt a gyakorlatot többször bírálták az ellenzéki képviselők. Ld. *Ellenzék*, 5. 1884. szeptember 29. 227. sz. 1 (Az első ülés); *Pesti Napló – esti kiadás*, 43. 1892. február 22. 53. sz. 1 (Az országgyűlés ünnepélyes megnyitása). A horvát–magyar kiegyezésről szóló 1868. évi XXX. törvény arról is rendelkezett, hogy „63. § Közös ügyek tárgyalásakor azon épületen, a melyben a magyar korona országainak közös országgyűlése tartatik, a magyar lobogó mellé az egyesült horvát-szlavón-dalmát lobogó is felvonandó." Mintegy viszonzásként a dualizmus idején a zágrábi hivatalokra is többször kitűzték a horvát mellett a magyar zászlót is, mint például 1894-ben, Posilovics György zágrábi érsek beiktatása alkalmából. Ld. *Pesti Napló*, 45. 1894. július 14. 193. sz. 1 (A horvát tartománygyűlés ülése).

373 *Budapesti Hírlap*, 16. 1896. november 27. 327. sz. 5 (A királyi palota zászlói).

374 *Magyarország*, 9. 1902. március 5. 55. sz. 2 (A képviselőház ülése).

375 MNM TKCs, 76.29.

376 *Hazánk s a Külföld*, 7. 1871. március 16. 11. sz. 97; újraközölve: *Magyarország és a Nagyvilág*, 8. 1872. január 7. 1. sz. 6–7.

377 *Pesti Hírlap*, 9. 1849. május 6. 282. sz. 42. A vár bevételekor, május 21-én reggel a bástyafalakra tűzték ki a magyar zászlót (amint az pl. Than Mórnak a fehérvári kapu ostromát ábrázoló akvarelljén is látható – MNM TKCs T.5145), a palota szétlőtt és kiégett tetőzetére azonban nem. Vö. *Pesti Hírlap*, 9. 1849. május 22. 295. sz. 70: „O, ha láttátok volna az első honvédet, ki a gyűlölt sárga-fekete rongyot letépte, s helyébe az imádott nemzeti lobogót tűzte, a bámuló az örömujongó nép éljen kiáltásai közt, az ősz bástyafalakra."

63. Slowikowski Ádám rajza után: *A budai királyi palota udvara*, 1869
Litográfia. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 76.29

zekkel és Róth Miksa által készített üvegmozaikokkal borított, s bojtos párnára helyezett replikája díszítette, hogy „messze látható ékessége legyen a király palotájának".[378] Hauszmann önéletrajza szerint a bécsi udvarmesteri hivatal először kifogást emelt terve ellen, s „azt kívánta, hogy a korona eltávolíttassék, és helyére árboc jöjjön, amelyre a király itt időzésekor a császári ház zászlója húzandó fel. Báró Bánffy Dezső miniszterelnöknek az udvarral folytatott tárgyalásai alapján sikerült a kérdést úgy megoldani, hogy a Szent Korona megmaradt a kupolán, a palota jobb és bal oldalán lévő mansard tetőkre pedig árbocok állíttattak fel, egyik a nemzeti, a másik a császári ház zászlója számára".[379]

A Szent Korona tehát ezzel mintegy „elfoglalta" a császári zászló korábbi helyét, amelyet azonban továbbra is kitűztek az országgyűlések megnyitásakor: „ezentúl az uralkodóháznak zászlója a magyar és horvát zászlóval együtt egy vonalba kerül és pedig úgy, hogy a magyar nemzeti zászló a középen, éppen a korona alatt lesz elhelyezve."[380] Itt kell megjegyeznünk, hogy a budai „királyi asztalról" már korábban „száműzték" a kétfejű sasos étkészleteket, Ferenc József ugyanis már 1870-ben megrendelte Fischer Mór herendi porcelángyárától a közel 4500 darabos, a Szent Koronával és a király monogramjával díszített „királyi készletet".[381] 1900 körül újabb, a király monogramjával díszített asztali edények és pohárkészletek készültek a palota számára, amelyekhez Hauszmann Alajos készített terveket.[382]

A Szövetkezett Ellenzék 1906. évi hatalomra kerülését követően, az országgyűlés május 22-i megnyitásakor

378 *Pesti Napló*, 52. 1901. augusztus 18. 226. sz. 5 (A Szent Korona a Várpalotán); BFL, II.3.a, LXXXIII. ülésjegyzőkönyv (1901. május 20.). A korona „az eredeti Szent Koronának hű utánozása, valamint a művészi hatás érdekében olykép készüljön, hogy a korona drágakövei és zománcozása üvegmozaik technikában szintén utánoztassanak". A munkát Róth Miksa 2400 koronáért, az aranyozást a Zellerin M. Rt. 4000 koronáért végezte.

379 *Hauszmann* 1997. 88.

380 *Hazánk*, 8. 1901. augusztus 29. 203. sz. 6 (A királyi palota). Ld. még: *Budapest*, 25. 1901. október 27. 296. sz. 2: „kitűzik a palota közepére a fekete-sárga zászlót, ettől jobbra a magyar, balra a horvát zászló lobog."

381 Balla Gabriella: *Herend. A Herendi Porcelánmanufaktúra története*. Herend, Herendi Porcelánmanufaktúra Rt., 2003. 88–89.

382 BTM ÉGy, ltsz. F.3–F.7.

a palotára nem húzták fel sem a fekete-sárga zászlót, sem a magyar és a horvát lobogót, s elmaradt a „Gotterhalte" is.[383] A *Pesti Hírlap* szerint ezzel „a fekete-sárga zászló végre is lefoszlott a budai királyi palota ormáról. Sokáig ott lengette a szél, ha a király nálunk időzött, sőt a gellérthegyi citadellára rögtön fölhúzták az osztrák császár standardját, mihelyt ő felsége átlépte a határt, s ott maradt amig csak a magyar korona területét el nem hagyta. Először a citadellában hagytak föl a zászlóval, majd a királyi palotára sem vonták fel. Az országgyűlési ünnepélyeken azonban kitört a középső oromból; a mansard tetői két szélső kupoláján jó távolban jutott hely a magyar és horvát zászlónak."[384]

A díszterem boltozatának címersora (1771)

A díszterem építészeti kialakítása végleges formájában 1765–1769 között fejeződött be, Hillebrandtnak az ablakok formáját érintő tervmódosítása szerint.[385] 1771-re a díszterem kifestése is elkészült. A munkára a bécsi Képzőművészeti Akadémia 1764-ben kinevezett tanára, Vinzenz Fischer kapott megbízást.[386] A korabeli leírás szerint a falakat és a mennyezetet tagoló klasszicizáló festett architektúra és a díszítőfestés egyaránt stukkót imitáltak. A nagyszombati Királyi Tudományegyetem Budára költözésével (1777) a palota díszterme új funkciót kapott: 1784-ig az egyetem dísztermeként („aula") szolgált, s ezzel összefüggésben 1778 körül új falképek készültek, amelyek a négy fakultás allegóriáját ábrázolták.[387] Ezt az állapotot dokumentálja Jakob Matthias Schmutzer tollrajza, amely az egyetem 1780. június 25-i ünnepélyes megnyitását ábrázolja a díszteremben.[388] A rajzon látható, *Louis XVI.* stílusú, festett építészeti tagozatok minden bizonnyal a kifestés első, 1770 körüli periódusához tartoztak, s ekkor készülhetett a festett párkány fölötti festett címersor is *(64. kép)*.

A terem két hosszanti oldalán a bolthajlaton három-három címer volt látható: középen egy-egy nagyobb, valamint két-két kisebb. A keleti oldalon középen az Osztrák Főhercegség kiscímere (az *Erzherzogshut*tal koronázott pólyás pajzs), azzal szemközt pedig a Magyar Királyság koronás címere volt látható. A bolthajlat két szélén négy további kisebb, koronás címerpajzs helyezkedett el, amelyek a rajzon nem felismerhetők, ám feltételezhető, hogy ezek a Magyar Királyság négy társországának (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia és Ráma) címerei voltak, amelyek Mária Terézia titulatúrájában is a magyar királyi cím után következtek.[389]

A terem déli oldalának középtengelyében a bolthajlaton egy további hatalmi jelvény, a Habsburgok világuralmi küldetésére utaló, babérkoszorúval díszített glóbusz kapott helyet, amelyen feltehetően az A.E.I.O.U. deviza is olvasható volt.[390] Az északi olda-

383 *Az Ujság*, 4. 1906. május 19. 136. sz. 4 (Fekete-sárga zászló).

384 *Pesti Hírlap*, 28. 1906. május 22. 140.sz. 19 (Régibb és újabb országgyűlések megnyitása).

385 Kelényi 2005. 33.

386 *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen*, 1. 1771. 39.

387 A munkára ez alkalommal is Vinzenz Fischer kapott megbízást, segédje pedig Josef Winterhalder volt. Ld. Winterhalder 1796-os jegyzékét addigi megbízásairól – közli: Kaposssy János: *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei*. Szombathely, Budavári Tudományos Társaság, 1922. 112: „Mit gearbeith bei H. Professor Fischer einem architektonischen Saal in K.K. Schloss zu Ofen." A díszterem két falképét – a bölcselettudomány és az orvostudomány puttófigurákkal allegorizált ábrázolását – 1953-ban leválasztották és a Kiscelli Múzeumban helyezték el, itt azonban a szakszerűtlen vegyszeres kezelés miatt az előbbi falkép megsemmisült. Az orvostudomány (Medicina) allegóriáját ábrázoló falképet 2015–2017-ben Purnhauser Rozina és Cselőtei Anna Remény restaurálta a Magyar Képzőművészeti Egyetemen.

388 Schmutzer egy másik rajzot is készített az ünnepségről, amely a királynőt képviselő Pálffy Károly királyi biztos bevonulását ábrázolta. Ld. Pauler 1880. 132. Schmutzer, aki a bécsi Kupferstecher-Academie igazgatója volt, bizonyára egy rézmetszethez készítette a rajzokat, ám ennek kiadására – talán a királynő nem sokkal később bekövetkezett halála miatt – végül nem került sor. Egykor mindkét tollrajz a Budapesti Tudományegyetem rektori hivatalában függött, majd 1945-ben az Egyetemi Könyvtárban megsemmisült. A megnyitási ünnepség rajzát (j. j. l.: Gezeichnet von Schmutzer) reprodukálja: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*, II. Szerk. Czobor Béla–Szalay Imre. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1901. LXX. tábla. A Királyi Tudományegyetem pesti, Egyetem téri régi főépületében (az egykori szemináriumban) – amelybe 1805-ben költözött át a jogi és a bölcsészeti kar korábbi, Kúria utcai épületéből – a díszteremben egy olyan falkép volt látható, amely Schmutzer tollrajza nyomán a Budára költözött egyetem megnyitását ábrázolta. A falkép 1888-ban, a régi egyetemi főépület lebontásakor elpusztult. Ld. N. n.: Az egyetemi építkezés. *Vasárnapi Ujság*, 35. 1888. szeptember 23. 39. sz. 645.

389 Ez a titulatúra szerepel például Mária Terézia első kettőspecsétjén is. Miután 1772-ben Galícia Habsburg-uralom alá került, a titulatúrában Ráma helyére Galícia került, s így szerepel a királynő második kettőspecsétjén is. Ld. Kurecskó Mihály: *A magyar királyi kettőspecsétek heraldikája, 1526–1848*. Budapest, Tarsoly, 2020. 47.

390 A Habsburg-hatalmi reprezentációban a glóbusz, különösen az A.E.I.O.U. devizával együttesen – vagyis az „Austriae est imperare orbi universo" uralkodói jelmondat jegyében – a Habsburg-császári hatalom messianisztikus értelmezésének évszázados hagyományára utalt, összefüggésben az univerzális keresztény monarchia eszméjével, mely szerint a császár Istentől rendelt küldetése, hogy az egész világot uralja. Ezt a gondolatot jeleníti meg a glóbusz például egy 1724-ben készült, VI. Károlyt dicsőítő tézislapon is, melyen Nepomuki Szent János és a Remény nőalakja nyújtja át a földgolyót a császárnak. Ld. Lechner 1985. Kat. 49.

64. Jakob Matthias Schmutzer: *A Budai Királyi Tudományegyetem ünnepélyes megnyitása 1780. június 25-én* Tollrajz (1945-ben az Egyetemi Könyvtárban megsemmisült)

lon elhelyezett jelvény nem ismert, talán a kétfejű sas alakja volt itt látható.[391]

A Magyar Királyság és a Habsburg-dinasztia heraldikai jelvényei minden bizonnyal azzal a szándékkal kaptak helyet a díszterem boltozatán, hogy jelezzék az udvari ceremóniák helyszínének szánt helyiség rendeltetését.

A díszterem 1854. évi, Hieronymus Moosbrugger által tervezett átalakítása után sem az osztrák, sem a magyar címer nem jelent meg a díszteremben, helyükre puttók által tartott, virágindával díszített kartusok kerültek. Ennek oka bizonyára nemcsak a díszterem belsőépítészeti kialakításában bekövetkezett stílusváltásban keresendő, hanem a Bach-korszakot jellemző feszült politikai helyzettel is összefügg. Ugyanezzel magyarázható, hogy a királyi audienciateremben sem jelentek meg heraldikai jelvények – sem a trónkárpiton, sem pedig a falburkolaton.

A palota 1852–1856 közötti helyreállítása nyomán a többi reprezentációs teremben is csak alig észrevehetően jelentek meg az uralkodóház és a Magyar Királyság jelvényei. Az 1890 körüli enteriőrfotók tanúsága szerint az északi és a déli sarokteremben, az aranyozott díszítésű fehér karnison középen „Új-Ausztria" címere volt látható, fölötte az osztrák császári koronával: a hasított pajzs „rangosabb" felén, a heraldikai jobb oldalon az osztrák pólya, a bal oldalon pedig a hármas dombon koronából emelkedő magyar kettős kereszt volt

391 Pollencig József 1795-ben készült tollrajza a terem északi bejárata fölött a magyar címert ábrázolja, minden bizonnyal tévesen, hiszen Schmutzer rajza szerint a magyar címer a boltozat nyugati oldalán kapott helyet. (Pollencig rajzának reprodukcióját ld. *A budavári királyi palota évszázadai*. Szerk. F. Dózsa Katalin. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2000. 44. kép.)

65. Az északi sarokterem 1855 körül készült karnisa „Új-Ausztria" címerével. Erdélyi Mór felvétele, részlet, 1885
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fényképtár, ltsz. 60.395.8

látható *(65. kép)*.[392] A címer egyaránt értelmezhető Ferenc József uralkodói jelmondata („Viribus Unitis" / Egyesült erőkkel) és „Új-Ausztria" képi megjelenítéseként.[393] Az 1850-es években a bécsi udvar abszolutisztikus törekvéseit meghatározó birodalmi egység gondolatának jegyében a kettős címer a monarchia minden országát egyetlen államalakulatba foglaló „Új-Ausztria" nyugati és keleti (korona)tartományait jelenítette meg: a „Lajtán inneni" Osztrák Császárságot (Ciszlajtániát) és a Lajtán túli Magyar Királyságot (Transzlajtániát), mégpedig igen „diszkrét" formában, egyaránt mellőzve az árpádsávokat, a Szent Koronát és a kétfejű sas alakját.

A címer által képviselt politikai programhoz hasonló üzenetet közvetített Ferenc József 1852. évi magyarországi utazása is, amellyel az uralkodó jelképesen „birtokba vette" „Új-Ausztria" keleti koronatartományait. Ez a gondolat jutott kifejezésre abban is, hogy Alexander Bach belügyminiszter tervezetének megfelelően Ferenc József nem a kora újkori hagyományoknak megfelelően, magyar királyi címét hangsúlyozó magyar(os) viseletben, magyar zászló(k) alatt,[394] hanem osztrák tábornoki egyenruhában,[395] osztrák császárként, gőzhajóján a Habsburg-dinasztia fekete-sárga lobogója alatt érkezett meg Pestre,[396] s már korábban, az országhatár átlépésekor is a császári zászlót vonták fel a budai Várra.[397]

„Új-Ausztria" címere feltehetően azért a két sarokszalonban kapott helyet, mert a palota reprezentációs terei közül ezekbe a szalonokba csak egy szűk – és lojális – elitnek volt bejárása magánkihallgatások és *cercle*-ek alkalmával.

Az archív fotók alapján úgy tűnik, az 1852–1896 közötti időszakban a magyar címer önállóan egyedül Engerth 1872-ben festett koronázási képének keretén jelent meg a palotában.[398]

A magyar heraldikai reprezentáció hiányának ellensúlyozására az 1860-as években több, „képzelt" magyar címert tartalmazó ábrázolás is készült a budai palota trónjáról: így például 1861-ben – Perlaki Kálmán rajza nyomán – egy olyan fametszet jelent meg egy stuttgarti lapban az országgyűlés 1861. április 6-i megnyitásáról, amely a magyar címert ábrázolja a palota dísztermében felállított trónus trónkárpitján.[399] A *Vasárnapi Ujság* „magyar miniszterek eskületétele a budai várpalota tróntermében" című illusztrációja 1867-ben ugyancsak magyar címert ábrázol a királyi audienciateremben álló trón baldachinján, jóllehet ott nem volt ilyen címer *(66. kép)*.[400] Ugyancsak fiktív ábrázolásnak tekinthetők azok a grafikák, amelyek a díszteremben (1896 előtt) felállított baldachinos trón trónkárpitját a kétfejű sas alakja nélkül ábrázolják, mint például az 1865. évi ország-

392 1947. ápr. 29-én a Miniszterelnökség több mint háromszáz tételnyi bútort adott át a Magyar Nemzeti Múzeumnak, köztük egy címeres karnist is. Ld. Körmöczi 2018. 87; MNL OL, XIX-A-12, 1. doboz. 44/1947: Miniszterelnökség – Egyes Állami Javak Kezelése által a budai királyi palotából a Magyar Nemzeti Múzeumnak átadott ingóságok jegyzéke, Nr. 121. „2 db díszkarnis, barokk, gazdagon díszített, címerpajzzsal, faragott, aranyozott, 1 db korona végződéssel (dunai oldal I. em. királyi kihallgatási teremből, ltsz. 4470, 4474)." A karnisok nem lelhetők fel a Nemzeti Múzeum bútorgyűjteményében, ahol a palotából származó bútorok közül csak alig tucatnyit leltároztak be. (Köszönöm az adatot Farkas Kornélnak és Radnóti Klárának.)

393 Ugyanilyen összetett címer reprezentálta Mária Terézia uralkodói címeit 1741-es koronázási zsetonján és a budai palotakápolnában emelt *castrum doloris*án. Ld. Soltész–Tóth–Pálffy 2016. 211.

394 Így például 1712-ben VI. Károly magyar nemesi díszruhában, a Szent Korona országainak zászlói alatt vonult be Pozsonyba. Ld. Hende 2021. 45.

395 Manhercz 2012. 253. 1857. évi látogatásakor Ferenc József már magyar királyként, skarlátvörös huszártábornoki egyenruhában, lovon vonult be a várba. Uo. 171.

396 A király megérkezését ábrázoló ceruzarajzot ld. MNM TKCs, ltsz. R/1917/12.

397 Manhercz 2015. 658.

398 MÉM MDK Fotótár, 29562, Balogh Rudolf fényképfelvétele, 1912; ld. még: *Vasárnapi Ujság*, 60. 1913. január 5. 1. sz. 9; a címerpajzsok néhány 1930 körüli képeslapon is láthatók: PURL https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/1181025; uo. 1182305; https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1056025.

399 *Über Land und Meer*, Jg. 3. 1861, 21. April, Nr. 30. 468. A jelenet egy másik, Sterio Károly rajza nyomán készült ábrázolásán nem látható címer a trónkárpiton. Ld. *Illustrirte Zeitung*, 36. 4. Mai 1861. No. 31. 304.

400 *Vasárnapi Ujság*, 14. 1867. április 14. 15. sz. 177. Az illusztráció előképe (a címer ábrázolása nélkül) Székely Bertalan vázlata: MNM TKCs, ltsz. 54.268.

gyűlés megnyitását, vagy az 1867-es koronázási lakomát ábrázoló műlapok.[401] Ezek a képek tehát Slowikowski Ádám 1869-es litográfiájához hasonlóan szintén a palota azon 19. századi ábrázolásainak sorába tartoznak, amelyek politikai vágyaktól vezérelve fiktív elemeket tartalmaznak.

A díszterem királyi trónja és a Magyar Királyság címere

Az európai udvari ceremóniák során a középkor óta „mennyezetes" trón jelezte az uralkodó méltóságát, szakrális és világi hatalmát.[402] A baldachinos trón a középkori magyar királyok reprezentációjának is elengedhetetlen kelléke volt, így például Nagy Lajos csavart oszlopokra támaszkodó trónmennyezet alatt ülve látható a *Képes krónika* címlapján és kettős pecsétjén, de I. Mátyást és Beatrixot is bordó brokátbaldachin alatt ülve ábrázolja a Ransanus-corvina egyik miniatúrája.[403]

A baldachinos trón a Habsburg-uralkodók német-római császári és magyar királyi reprezentációjának is fontos kelléke volt a különféle udvari ceremóniák során, a frankfurti császárkoronázástól a bécsi Hofburg lovagtermében tartott ünnepségeken át a pozsonyi királykoronázásig és az itteni országgyűlések megnyitásáig. A pozsonyi Szent Márton-templomban tartott koronázások során – a frankfurti császárkoronázásokhoz hasonlóan – az uralkodó a szentély bal oldalán felállított baldachinos trónon foglalt helyet.[404] Az országgyűlések megnyitása alkalmából a pozsonyi vár lovagtermében állítottak fel ideiglenesen egy baldachinos trónt az uralkodó számára, míg a királyi audienciateremben a berendezés állandó eleme volt a mennyezetes trón, ezek (heraldikai) dekorációjáról azonban nem szólnak a források. Wenzel Pohl 1768-ban festett, *II. József bemutatása a magyar rendeknek 1741-ben* című festménye szerint az audienciateremben lévő trónus trónkárpitján a Magyar Királyság angyalok által tartott címere volt látható *(67. kép)*. Egy V. Ferdinánd pozsonyi koronázását ábrázoló litográfián a koronázótemplom szentélyében I. Ferenc számára felállított trónus trónkárpitján a kétfejű sas alakja látható.[405]

66. Az Andrássy-kormány miniszterének eskütétele a budai királyi palota kihallgatási termében 1867. március 14-én *Vasárnapi Ujság*, 14. 1867. április 14. 15. sz. 177.

Az udvari szertartásokhoz, mint például az országgyűlés megnyitásához és berekesztéséhez, – ideiglenes jelleggel – 1792-től kezdődően a budai királyi palota dísztermében is háromlépcsős emelvényen álló baldachinos trónt állítottak fel az uralkodó számára a terem

401 MNM TKCs, ltsz. 4790; 6412. Szeremley Miklós litográfiája, amely István nádor 1847. november 12-i eskütételét ábrázolja a pozsonyi prímási palota dísztermében, a magyar címert ábrázolja a trónkárpiton, míg a műalap előképe, Josef Lanzedelli litográfiája a valóságnak megfelelően a kétfejű sas alakjával ábrázolja a trónkárpitot. Ld. MNM TKCs, ltsz. 53.1086, 64.33.

402 A trónmennyezetet rendszerint aranyszállal átszőtt keleti selyemszövetből, „aranybrokátból" készítették. Innen ered a baldachin elnevezés, amely Bagdad latin nevéből *(Baldach)* származik.

403 OSZK Kézirattár, Cod. Lat. 249, fol. 17r. Mátyás baldachinos trónon ülve látható egy 1485 körül készült többszínmázas kályhacsempén is, amely a budai királyi palota keleti zárt udvarán került elő (BTM, ltsz. 51.2146).

404 Ld. pl. az I. Lipót 1655. június 27-i megkoronázását ábrázoló röplapot, MNM TKCs, ltsz. 2876.

405 MNM TKCs, ltsz. 1433.

67. Wenzel Pohl: *II. József bemutatása a magyar rendeknek*, részlet, 1768 Bécs, Magyar Nagykövetség

keleti oldalának középtengelyében, az 1850-es években ott kialakított márványkandalló előtt.[406] Ehhez 1896-ig a bécsi Hofburg *Zeremoniensaal*jában felállított, fehér strucctollcsokrokkal díszített bíborszínű baldachint szállították Budára,[407] a hozzá tartozó, hermelinprémmel bélelt függönnyel és az arannyal hímzett trónkárpittal együtt.[408] A trón tehát nem tartozott a díszterem állandó berendezéséhez, ennek ellenére gyakran nevezték trónteremnek ezt a helyiséget.[409]

Az országgyűlés 1865. december 14-i megnyitása alkalmából a díszteremben felállított trónt így írja le egy korabeli tudósítás: „Nagyértékű s páratlan művészi ízlésről tanúskodó remek a trón, melynek baldachinját aranyhímes bársony képezi, mely délczegen ingadozó színes strucztoll-bokrétákkal ékeskedik[410] s mely alatt a színaranyból való királyi szék áll, melynek két, szintén színaranyból való karján, két oroszlán nyújtózkodik, mig a trónnak derék-támlájába egy sugárzó korona igaz gyöngyökből van belehímezve."[411]

A trónszék – amelyet egy másik leírás szerint vörös bársonnyal kárpitoztak[412] – látható az országgyűlés megnyitását ábrázoló litográfián, s – újabb kárpitozással – egy 1928. évi fényképfelvételen is *(35., 68. kép)*.[413] A késő barokk stílusjegyeket mutató, empire ornamensekkel díszített karosszék 1820 körül I. Ferenc számára készülhetett. Háttámláján a drágakövekkel kirakott osztrák császári, a magyar és a cseh királyi korona, valamint az osztrák főhercegi föveg faragott mása volt látható, lábait hadi trófeákkal körülvett sasok alkották, amelyek az 1815-ben létrejött, s Habsburg-uralom alá került Lombard–Velencei Királyság, valamint Dalmácia és a Cseh Királyság címerét tartották. A trón karfáját egy-egy kobrát eltipró oroszlán alkotta.[414] A trónszék

406 *A Király Könyve* 1899. 6: „A trónus rendesen nincs benn a róla nevezett nagy teremben. Csakis az országgyűlés, a delegációk megnyitó s befejező ülésein, s állami életünk egyéb nagy alkalmaival tolják a hosszú fal közepébe." A korábbi kutatás tévesen feltételezte, hogy a díszteremben állandó jelleggel baldachinos trónus állt. Ld. Voit 1975. 459: „A keletre nyíló hálóteremben mennyezetes kettős ágy állott, a nyugatra nyíló trónterem kelet-nyugati tengelyében a baldachinos kettős trón. Mindkettő terem fölött egy-egy kupolatető emelkedett". Állandó jelleggel csak az audienciateremben állt baldachinos trón, amint korábban a pozsonyi várban vagy a schönbrunni kastélyban is. Ld. Rotenstein 1783b. 201: [Pozsony] „Nun folgt das Audienzzimmer, weiß und Gold; der Baldachin von rothem Sammet, stark mit Gold besetzt"; Rotenstein 1784b. 44 [Schönbrunn]: „Der Audienzthron hat einen Baldachin von purem Goldstück mit darauf gestickten, mit blauen Bändern zusammengebundenen Rosen-Bouquets."

407 Ugyanezt a trónt állították fel a pozsonyi prímási palota dísztermében is István nádor 1847. november 12-i eskütétele alkalmából, amint az Szeremley Miklós litográfiáján is látható (MNM TKCS, ltsz. 53.1086). 1851 májusában a bécsi Hofburg trónbaldachinját szállították az olmützi érseki palotába is, ahol Ferenc József I. Miklós orosz cárral találkozott. Ld. *Innsbrucker Zeitung*, Jg. 4. 1851, 26. Mai, Nr. 120. 489.

408 *Ország-Világ*, 16. 1895. június 16. 24. sz. 383 (Az új királyi trón szőnyege).

409 *Vasárnapi Ujság*, 44. 1897. március 28. 13. sz. 194: „A régi palota eme részének legnagyobb helyisége a nagy trónterem, mely pazar fénnyel van berendezve."

410 Egy másik leírás szerint a baldachin „arany hímzetű vörös bársonyból van készítve, s melynek nagyszögén ugyanannyi nemzeti színű tollbokréta díszeleg. A trón mellett egy arany asztalka áll, melyről a király a koronát fejére teszi". *Pesti Hírnök*, 6. 1865. december 20. 290. sz. 3.

411 *Sürgöny*, 5. 1865. december 16. 288. sz. 2 (Napi újdonságok).

412 *Pesti Napló*, 29. 1878. október 21. 255. sz. 1. (A trónteremben).

413 *Magyarság képes melléklete*, 9. 1928. február 2., 4. sz. 8; ismertetése: Bevilaqua Béla: A budavári királyi várpalota régi bútorai. *Magyarság*, 9. 1928. február 2. 27. sz. 6.

414 *Neues Fremden-Blatt (Abendblatt)*, Jg. 1. 1865, 12. Dezember, Nr. 212. 1.

állatalakos faragványai Salamon király elefántcsontból faragott, színarannyal bevont trónusát idézték, amelynek karfáját ugyancsak oroszlánok alkották (2Krón 9.18), Eszter könyvének targuma (arámi fordítása) szerint sasok is voltak Salamon trónján, amelynek hat lépcsőjén „tizenkét arany oroszlán állott tizenkét arany sassal szemben".[415]

A millennium alkalmából új s immár „saját" baldachin és trónkárpit készült a budai rezidencia számára, amelyen a Magyar Királyság nagycímere is helyet kapott *(69a–b. kép)*.[416] Egy 1894-es újságcikk így ír erről: „A [millenniumi] kiállításon látható lesz a király trónja is, melyet ő felsége szokott használni. A magyar királynak és osztrák császárnak nincs külön trónja; ő felsége a Mária Terézia idejéből való trónt használja, s ezt hozzák le Bécsből Budavárba is. A kiállításon e trón hű másolatát fogja látni a közönség. Mikor ez ügyben Szupp Ferencz várkapitány értekezett Lukács Béla kereskedelmi miniszterrel, a miniszter szóvá is tette, hogy az a kétfejű sassal díszített szék [ti. trónkárpit] nem felel meg a magyar hagyománynak, mert Bécsben is leveszik róla, ha Budára kell szállítani. Szupp kormánytanácsos erre rögtön jelentést tett a miniszterrel folytatott tárgyalásról Hohenlohe herczeg főudvarmesternek, ki a legfelsőbb helyen nyert felhatalmazás folytán sürgősen utasította a budai várkapitányt, hogy a trónus fölé a nagyméretű magyar czimert hímeztesse."[417]

A képi források is arról tanúskodnak, hogy a bécsi Hofburg 1808-ra felépült *Zeremoniensaal*jában és a budai palota dísztermében ugyanaz a bíborszínű, arannyal hímzett, barokk ornamensekkel díszített trónkárpit függött a trónszék fölött, Budán azonban nem helyezték el rajta a kétfejű sasos címert. [418]

68. A budai királyi palota dísztermének trónszéke
Magyarság, 9. 1928. február 2. Melléklet, 4. [5.] sz. 8–9.

1896. június 8-án a főrendek képviselői a díszteremben járultak „millenniumi hódolatra" a király elé, aki immár az új baldachinos trónon állva fogadta köszöntésüket.[419]

415 Bernard Grossfeld: *The Two Targums of Esther*. Collegeville, The Liturgical Press, 1991. 108. A villámot tartó sast az ókorban gyakran ábrázolták „az istenek királya", Jupiter trónja mellett is.

416 Egy korabeli tudósítás szerint „Magyarország egyesített címere" mellett „ő felsége családi címere, a Habsburg-Lotharingiai pajzs" is helyet kapott a trónkárpiton (vö. *Budapesti Hírlap*, 16. 1896. február 12. 42. sz. 8.), ez azonban a fényképfelvételeken nem látható. Elképzelhető, hogy ez a címerpajzs a baldachinmennyezet alulsó oldalán kapott helyet. A trónt ábrázoló további fotókat ld. MNM TF, ltsz. 79.109, 90.1083; IMM Adattár, ltsz. NLT_3884.

417 *Vasárnapi Ujság*, 41. 1894. július 15. 28. sz. 469; ld. még: *Pesti Napló*, 45. 1894. július 11. 190. sz. 4 (A király budavári trónusa).

418 A Hofburg baldachinos trónját több 19. századi illusztráció is a trónkárpiton a kétfejű sas alakjával ábrázolja. Ld. ÖNB Bildarchiv, Pk 187, 7; *Illustrirte Zeitung*, 1854. 6. Mai. Nr. 566. 297; uo. 1861. 25. Mai. Nr. 934. 353; uo. 1867. 17. August. Nr. 1259. 109; *Über Land und Meer: allgemeine illustrirte Zeitung*, Jg. 6. 1864. Dezember. Nr. 12. 185; uo. Jg. 22. 1880. Nr. 7. 125; *Das interessante Blatt*, Jg. 26. 1907, 27. Juni, Nr. 26. 1. Ugyanez a trón látható – ugyancsak a kétfejű sas alakjával – a tiroli rendek V. Ferdinánd előtti, 1838. augusztus 12-i, az innsbrucki Hofburg Riesensaaljában tartott hódolatát ábrázoló litográfián is (ÖNB Bildarchiv, Pk 25, 85). Ugyanez a trónkárpit a kétfejű sasos címer nélkül látható például az 1865. évi országgyűlés megnyitását ábrázoló litográfiákon. MNM TKCs, ltsz. 4790, 4883; 54.29; 54.370. Az *Illustrirte Zeitung* 1866. január 6-i száma ugyanakkor – minden bizonnyal tévesen – a trónkárpiton a magyar címerrel ábrázolja az eseményt.

419 1893–1896 között kibővítették a dísztermet, mennyezetét pedig megemelték. A terem szélességének növelése érdekében az udvar felőli oldalon egy kilenctengelyes zárt folyosó épült. Az így közbülső főfallá vált eredeti keleti homlokzati falon az ablakfülkéket a padlóig kibontották, ezáltal nyitva össze a trónterem és a folyosó terét. A korábbi fafödémet poroszsüveg-boltozatra cserélték, a terem belmagasságát pedig kissé megemelték, s a párkány fölött körablakokat nyitottak. Ld. Hauszmann Alajos: A királyi palota kibővített trónterme. *Építő Ipar*, 20. 1896. 1000. sz. 79–80; Farbaky 2001. 253.

69a. A királyi trón a díszteremben. Kallós Oszkár felvétele, 1916
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fényképtár, ltsz. 23170

69b. A királyi trón a díszteremben. Kallós Oszkár felvétele, 1916
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz. 79.109.

Erre az alkalomra tehát a király új trónszéket,[420] valamint aranyfonallal hímzett bordó bársony trónbaldachint és trónkárpitot készíttetett.[421] Az Ybl Lajos várkapitány által tervezett trónkárpit hímzett díszítését a Magyar Királyi Állami Nőipariskola tanárai, az arany paszományokat Jakob Sauczek bécsi mester készítették.[422] Egy korabeli újsághír szerint „a királyi trónszőnyegnek motívumai a bécsi trón mintáiból valók, melyet Mária Terézia királynő ízlése szerint készítettek 1700-ban [sic!].[423] Hogy a rajta díszlő kétfejű sas dacára némileg magyar jellege legyen, a felső drapéria közepére oda kerül Magyarország művészileg hímzett címere is".[424]

A millenniumra készült budai trónus hímzett trónkárpitjához és strucctollcsokrokkal díszített baldachinjához tehát a bécsi trón szolgálhatott mintául, ám annak tetejét immár nem piros-fehér-zöld színű, hanem fehér strucctollakból álló csokrok díszítették, amint azt Mik-

420 *A Király Könyve* 1899. 6.

421 *Fővárosi Lapok*, 31. 1894. augusztus 31. 240. sz. 2056 (Az új királyi trón szőnyege); *Budapesti Hírlap*, 16. 1896. február 12. 42. sz. 8 (Új királyi trón); *Pesti Napló*, 47. 1896. július 19. 197. sz. 4 (Új királyi trón).

422 *Pesti Napló*, 46. 1895. június 9. 156. sz. 17 (Az új trón szőnyege); *Budapesti Hírlap*, 16. 1896. július 19. 197. sz. 10 (Az új trón).

423 A bécsi trón nem maradt fenn, s készítésére vonatkozóan sem ismertek adatok. A szöveg feltehetően arra utal, hogy a trónkárpit hímzett ornamensei hasonlóak voltak a Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc számára 1736-ban készült baldachinos díszágy hátfalának díszítéséhez, amely a 19. század végén a Hofburg Lipót-szárnyában, a „Mária Terézia-szobában" volt látható (ld. Raimund Stillfried von Rathenitz 1885 körüli fényképfelvételét, Bécs, Wien Museum, ltsz. 14065/10), 1980 óta pedig a schönbrunni kastélyban kerül bemutatásra. Ld. *Maria Theresia und ihre Zeit*. Hg. von Walter Koschatzky. Wien, Schloß Schönbrunn, 1980. Nr. 69.01. Fennmaradt egy másik, a Hofburg Lipót-szárnyának „titkos tanácsterméből" (Geheime Ratsstube) származó, a 19. század végén készült trónszék és trónbaldachin, a trónkárpiton az Osztrák Császárság kétfejű sasos címerével. Ld. Wolfgang Freitag: *50 Meisterwerke der Möbelkunst aus fünf Jahrhunderten. Schätze des Wiener Hofmobiliendepots und Ihre Geschichte*. Wien, Schloß Schönbrunn Kultur- und Betriebsges.m.b.H., 2016. 32.

424 *Fővárosi Lapok*, 32. 1895. június 7. 154. sz. 1797 (Az új királyi trón szőnyege).

70. Kriegler Dávid: A Szent Korona másolata a királyi trónhoz, 1896
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Bútorgyűjtemény, ltsz. 2003.2

száth Kálmánnak az 1896. június 8-i millenniumi hódolatról szóló tárcája is kiemeli: „Hármat koppantottak a pálcás urak, s belépett a királyné, régi sugár termetével. Leült a trónon ura mellé balról Magyarország patrónája. Ezer szem szegződött a trónra, melyre újonan himezték Magyarország cimerét ibolyavörös mezőre, s melynek mennyezetét két nagy hófehér structoll-bokor díszíti a hajdani nemzetiszin structollak helyett."[425]

Amint Pauler Gyula levéltáros hangsúlyozta: „századok óta az első magyar királyi szék, a melyen, mint hajdan Mátyás király trónkárpitján, (gr. Erdődy Ferencz) csak Magyarország és társországainak vagy kapcsolt részeinek czímere látható".[426] Az új királyi trónt mint „a magyar nőipar fejlettségének ékesen szóló tanúságát" a millenniumi kiállítás történelmi csarnokában, a Habsburg-házi uralkodók portréit bemutató (XLVI. sz.) teremben is kiállították.[427] A trón utoljára IV. Károly és Zita királyné koronázásakor játszott ceremoniális szerepet, így például 1916. december 27-én az országgyűlés küldöttsége a díszteremben adta át a hitlevelet a trónon ülő *coronandus*nak, majd december 30-án délután a királyné ugyanitt fogadta a palotahölgyek hódolatát.[428] A baldachin, a trónkárpit és a trónszék 1945-ben megsemmisült,[429] azonban máig fennmaradt az egykor a trónkárpitot díszítő címer egy eleme, a Szent Korona hímzett, ékkövekkel díszített mása, amelyet Kriegler Dávid ékszerész készített 1896-ban *(70. kép)*.[430]

II. HABSBURG-PORTRÉGALÉRIÁK

A palota épülete mellett annak számos berendezési tárgya is a Habsburg-dinasztia reprezentációját szolgálta. Különösen igaz ez a reprezentatív uralkodóportrékra és az uralkodócsalád tagjainak portrégalériáira, amelyek nemcsak ábrázolták, hanem a *repraesentatio* szó eredeti értelmében megjelenítették és helyettesítették, azaz távollétében *in effigie* képviselték is a királyt és a *familia augustá*t.

A díszterem uralkodóportréi

Az 1766-ban Bécsből Budára szállított festmények jegyzéke szerint a díszteremben három egész alakos uralkodóportrét helyeztek el: az előző évben elhunyt Lotaringiai Ferenc, Mária Terézia és II. József életnagyságú – díszkeret nélküli – képmásait.[431] Ezek minden bizonnyal azonosak azzal a három képpel, amelyek Jakob

425 *Pesti Hírlap*, 18. 1896. június 10. 159. sz. 10 (A királyné).

426 Pauler Gyula: Kormányzat és közszellem. In: Matlekovits 1898. 295.

427 *Pesti Hírlap*, 18. 1896. július 19. 197. sz. 10; *Történelmi főcsoport* 1896. Nr. 6837.

428 A jelenetek ábrázolásait ld. Gödölle Mátyás: Katalógus IV. Károly 1916. évi koronázásának ábrázolásairól. *Folia Historica*, 35. 2020. 240–241, 275.

429 Jeszenszky 1952. Nr. 982.

430 Körmöczi 2018. Nr. 412.; Herpka Károly: Arany-, ezüst- és díszműáruk. In: Matlekovits 1898. 34.

431 Zimmermann 1903. p. LXIV, Nr. 19378.

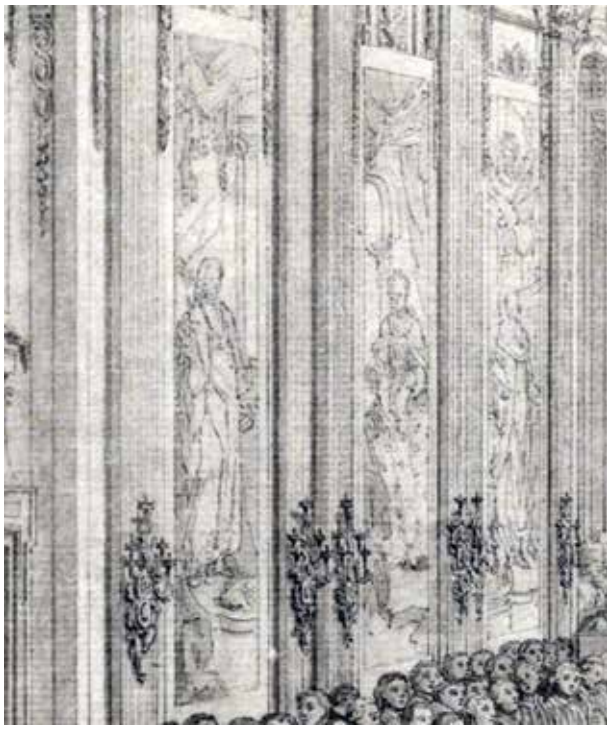

71. Uralkodóportrék a palota díszterének falán (a 64. kép részlete)

Matthias Schmutzernek a Budai Királyi Egyetem 1780. június 25-i megnyitását ábrázoló tollrajzán a díszterem keleti falán láthatók. A rajz tanúsága szerint – amely a legkorábbi ismert enteriőrkép a palotáról – a nagy méretű (kb. 300×150 cm[432]) képmások Mária Teréziát és II. Józsefet az 1764-ben alapított Szent István-rend nagymesteri ornátusában, magyar királyi (illetve társuralkodói) címüket hangsúlyozva ábrázolták, míg Lotaringiai Ferenc az Aranygyapjas rend díszöltözetében jelent meg *(71. kép)*.

Hasonló portréegyüttes látható az innsbrucki Hofburg ún. *Riesensaal*jában, ahol Mária Terézia és II. József szintén a Szent István-rend nagymestereként, Lotaringiai Ferenc pedig a német-római császári ornátusban jelenik meg a nagy méretű, egész alakos portrékon (Wenzel Pohl, 1770) *(72. kép)*.[433]

Schmutzer rajzának tanúsága szerint a Budai Királyi Egyetem megnyitására Mária Terézia egy másik portréját is elhelyezték a díszteremben. A királynőt gyászruhában ábrázoló képet 1773-ban Josef Hauzinger udvari festő festette – II. József Szent István-rendi díszruhás portréjával együtt – az uralkodó megbízásából, a nagyszombati Királyi Egyetem díszterme számára.[434] A két kép az egyetem Budára költözésével került a budai királyi palotába, majd 1950-ben az ELTE átadásaként a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.[435] A megnyitási ünnepség során a portrét a terem déli oldalán, egy lépcsős emelvényen helyezték el, előtte üres trónszékkel, amely mellette két katona állt őrt. A portré tehát mintegy helyettesítette, azaz *in effigie* képviselte a királynőt az ünnepségen.

Miután az egyetem 1784-ben Pestre költözött, a palotát 1787-ben újból uralkodói rezidenciává alakították át, ennek során azonban a díszteremben már nem helyezték el az uralkodó portréját.

A Habsburg-uralkodóportrék magyaros típusai és az uralkodóportrék decorum*-elve*

A díszterem portrégaléria rávilágít a Habsburg-portréikonográfia magyar vonatkozásaira, az uralkodó öltözékének reprezentációs jelentőségére és az adott portrétípus „megfelelőségének" szempontjaira. A Habsburg-uralkodók sokféle uralkodói címe és lovagrendi tisztsége reprezentatív portréik sokféleségében is tükröződött: a felségjelvények (koronák) mellett gyakran a képen ábrázolt öltözék is rangjelző szerepű, amely az uralkodó egyik vagy másik titulusát hangsúlyozza, így például német-római (majd osztrák) császári címét vagy az Aranygyapjas rend nagymesteri méltóságát.

A Habsburg-uralkodóportrék önálló csoportját alkotják azok a képmások, amelyek hangsúlyozottan magyar királyként jelenítik meg az ábrázoltat. A 17–18. században három olyan portrétípus is kialakult, amely az öltözék révén hangsúlyozottan magyar királyként jeleníti meg a Habsburg-házi uralkodót: a magyar nemesi díszruhás koronázási portré, valamint a Szent István-rendi díszruhás és a huszártábornoki egyenruhás képmás.

Ezek közül a legkorábbi az ún. koronázási portré, amely a magyar királykoronázáskor, illetve az azt megelőző magyarországi bevonulási ceremóniák során viselt öltözékben ábrázolja az uralkodót. 1572-től 1790-ig a dolmányból és mentéből álló magyar nemesi viselet szolgált a Habsburg-házi királyok magyar koronázá-

432 Hasonlóan nagy méretű (280×197 cm) uralkodóportrékat helyeztek el a pozsonyi vár lovagtermében. Vö. Gruber 2006. 369–370, Nr. 25, 34.

433 A képek mérete 363×178 cm. Vö. Schmitt-Vorster 2006. Kat. 33.

434 Papp 2010. 145 (ismeretlen mester műveként); Fleischer 1932. Nr. 684.

435 MNM TKCs, ltsz. 2075, 2076.

72. Jakob Kohl: *II. József, Lotaringiai Ferenc* és *Mária Terézia portréja*, 1770
Innsbruck, Hofburg, Riesensaal

si díszruhájaként, ami a szimbolikus legitimáció látványos eszköze is volt egyben.[436] Az a szokás, hogy a Habsburg-dinasztia tagjai magyar királlyá koronázásukra magyar nemesi viseletbe öltöztek, azt az üzenetet közvetítette a kortársak számára, hogy az idegen uralkodóházból származó király magyar ruhát öltve jelképesen magyarrá válik, aki Szent István méltó utódaként, „jó magyar királyként" uralja majd országát. Ugyanezt a politikai üzenetet közvetítették azok az uralkodóportrék is, amelyek magyar nemesi viseletben ábrázolják a Habsburg-királyokat.[437] Ez a portrétípus a 17. század elején jelent meg, s a század végétől elsősorban magyarországi középületekben – főként város- és vármegyeházák tanácstermeiben – elhelyezett uralkodói portrégalériákban tűnt fel.[438]

A Magyar Királyi Szent István-rend 1764. évi megalapításával a Habsburg-reprezentáció repertoárja egy újabb „magyaros" uralkodóportré-típussal bővült: a koronázási portré alternatívájaként megjelent az a képtípus, amely a rend nagymestereként, a piros-fehér-zöld színű rendi ornátusban, „Szent István lovagjaként", az államalapító szent király méltó utódjaként jeleníti meg a Habsburg-házi „apostoli" királyt.[439] Mária Teréziától IV. Károlyig valamennyi magyar királyról készült ilyen nagymesteri képmás. Ezt a portrétípust képviselte tehát Mária Terézia és II. József 1766-ban a palota dísztermében elhelyezett képmása is.

Jelentős részben a bécsi Magyar Udvari Kancellária nagymesteri portréinak hatására – s részben azok másolataként – a 19. század elejétől a Magyar

436 Dózsa 2001. 23–32.

437 A portrétípus kialakulásáról ld. Buzási 2020. 383–416.

438 Serfőző 2020b.

439 A nagymesteri ornátus a Szent István-rend ünnepségein szolgált a Habsburg-uralkodók ceremoniális díszöltözeteként. Ilyen volt az új rendtagok felavatása (promóciója), illetve a Szent István és Szent Imre napján tartott ünnepség (Titularfest). Ld. pl. az 1764. augusztus 19-én a pozsonyi várban, ill. az 1770. augusztus 20-án a Hofburgban tartott ünnepség leírását: ÖStA, HHStA, ZA-Prot. ZA-Prot. 29, 528; 33, 310–312. Ld. még: *Magyar Hírmondó*, 2. 1792. 713.

Királyság számos középületében elhelyezték az uralkodó Szent István-rendi díszruhás képmását.[440] Így például a pesti Királyi Ítélőtábla tanácsterme számára 1820 körül Egger Vilmos,[441] a zágrábi vármegyeháza ülésterme számára 1827-ben Peter Krafft,[442] a pozsonyi városháza tanácstermébe 1832-ben Karl Steinacker,[443] a pesti vármegyeháza ülésterme számára 1892-ben Benczúr Gyula festette meg az uralkodó nagymesteri portréját.[444]

A 18–19. század fordulóján a magyar nemesi díszruha fokozatosan elvesztette korábbi szerepét és átadta helyét a „nemzetközi divatnak".[445] Ezzel egy időben a Habsburg-uralkodók magyar nemesi díszruhás képmásait is egy új portrétípus váltotta fel, amely a királyt huszártábornoki gálauniformisban, azaz magyar öltözetű lovassági tábornoki díszegyenruhában ábrázolja, amely aranyszínű sujtásokkal díszített skarlátvörös dolmányból és nadrágból, valamint fehér mentéből állt, s 1830-tól kezdve koronázási díszruhaként is szolgált. A képtípus egyben a Habsburg-házi uralkodók hadvezéri portréinak is új válfaját jelenti.[446] A magyaros öltözet révén a portrétípus egyszerre hangsúlyozza az uralkodó magyar királyi címét és „legfőbb hadúri" rangját. Ennek a portrétípusnak egy változatát képviselte az ifjú Ferenc József huszár ezredesi egyenruhás képmása, amelyet 1876-ban helyeztek el a budai királyi palotában.

Az uralkodói lakosztályok portrégalériái 1770 körül

A királynői és császári lakosztályokat 1766 augusztusában Mária Krisztina főhercegnő és férje, az 1765-ben a Magyar Királyság helytartójává kinevezett Albert szász–tescheni herceg vették használatba.[447] Bár a helytartói pár a Bécshez közelebb fekvő pozsonyi várban alakította ki rezidenciáját, 1766–1777 között alkalmi budai látogatásaik során az itteni palota szolgált számukra szálláshelyként.[448] A palota 1775. május 8-i ingóságleltára szerint a királynői (északi) lakosztályt Mária Krisztina vette használatba, Albert pedig a császári (déli) lakrészt. Az „ideiglenes helytartói rezidenciát" ezzel egy időben az épület rangjának megfelelő berendezéssel látták el.

A budai királyi palota 1777. márciusi festményleltára szerint az épületben harmincegy, az uralkodócsalád tagjait ábrázoló portré függött, öt helyiségben – a két audienciateremben, a két kabinetszobában és a díszteremben – elosztva.[449]

Egy 1773. évi jegyzék szerint a királynői (főhercegnői) lakosztály audienciatermében a császári család portrégalériája kapott helyet, amelyeket 1766-ban szállítottak Bécsből Budára.[450] A tizenhat képből álló együttes az uralkodópárt, 1766-ban életben lévő tizenegy gyermeküket, valamint két menyüket és vejüket ábrázolta.[451]

440 Zitterer II. Lipót-portréjának tükörszimmetrikus másolatát festette meg 1804-ben Franz Paul Zallinger I. Ferenc király portréjaként a bécsi Pázmáneum számára, ld. Boda–Kiss 2002. 357–361. Ugyancsak Zitterer képét másolta a fiatal Barabás Miklós, amikor 1831-ben – a bécsi Képzőművészeti Akadémián folytatott tanulmányait követően – a kolozsvári (Farkas utcai) piarista líceum számára megfestette I. Ferenc portréját, ld. Jánó 2019.

441 Kazinczy 2015. 119; Egger egy másik, feltehetően a szegvári vármegyeházáról származó I. Ferenc-portréját ld. *Szent István lovagjai* 2014. 187, kat. IV.30. (Gödölle Mátyás).

442 Schneider 1973. Nr. 61; *Luna – Agramer Zeitschrift*, Jg. 2. 1827, 6. Oktober, Nr. 80. 316.

443 Luková–Vyskupová 2017. 49.

444 *Szent István lovagjai* 2014. 251, kat. VII.24. (Gödölle Mátyás).

445 F. Dózsa Katalin: Az 1830. évi királykoronázás viseletei, avagy a díszmagyar születése. In: *Egy elfeledett koronázás a reformkorban. Az utolsó pozsonyi uralkodókoronázás 1830 őszén*. Szerk. Soós István. Budapest, MTA BTK TTI, 2017. 131–155: 135.

446 Michael Hochedlinger: *Uniformzwang: zur „Militarisierung" des dynastischen Repräsentations- und Familienporträts in der Habsburgermonarchie, 1750–1815*. Wien, Kunsthistorisches Museum, 2022.

447 Batthyány Lajos nádor 1765 októberében bekövetkezett halála után a királynő 1765 decemberében nevezte ki helytartóvá Mária Krisztina kedvesét, ezáltal biztosítva megfelelő rangot a szerény vagyonú, a császári seregben katonatisztként szolgáló hercegnek. A hercegnő és a „rangon aluli" Albert kapcsolatát ellenző császár 1765 augusztusában bekövetkezett halála után a királynő pártfogásába vette a szerelmeseket, akik a következő év áprilisában házasságot kötöttek.

448 Albert herceg helytartói feladatai közé tartozott, hogy az ország főbírájaként évente háromszor elnököljön az 1724-ben Pozsonyból Pestre helyezett királyi ítélőtábla *(Curia)* és a hétszemélyes tábla ülésein. Albert, felesége kíséretében, első alkalommal 1766. augusztus 20-án érkezett meg Budára, hogy részt vegyen a bíráskodásban. A fogadásukra rendezett ünnepségről és a palotába való bevonulásukról ld. a *Wienerisches Diarium* beszámolóját (1766. 3. September. Nr. 71.); a tiszteletükre emelt diadalkapuról ld. Tóth 2003. 276; ld. még: Kulcsár 2002. A helytartói pár 1766. szeptember 2-án még részt vett a Buda felszabadításának évfordulóján tartott körmeneten, majd visszatért Pozsonyba. Ld. Némethy Lajos: A jezsuiták lelkipásztorkodása Budán, 1686–1773. *Új Magyar Sion*, 7. 1876. 190. A későbbiekben Albert hercegnek mindössze két budai tartózkodásáról tudunk: 1767. szeptember közepén, illetve 1770. január 8. tájától március 5. körülig. (Köszönöm az adatokat Kulcsár Krisztinának.)

449 Garas 1969. 193. A képek nagy száma (erste Antichambre: 58; erstes Spiegelzimmer: 50; zweytes Spiegelzimmer: 28; zweyte Antichambre: 73) alapján a falburkolatba foglalt festmények kis méretűek lehettek.

450 Zimmermann 1903. p. LXIV, Nr. 19378.

451 Mária Teréziának és Lotaringiai Ferencnek 1737–1756 között tizenhat gyermeke született. Közülük öten fiatalon elhunytak, így 1765

Mivel a sorozatban Albert herceg képmása is helyet kapott, aki 1766. április 8-án vette feleségül Mária Krisztina főhercegnőt, az együttes ebben az évben, nem sokkal a Budára szállítás előtt készülhetett. A két ablaktengelyes helyiség viszonylag kis alapterületéből következően a portrék félalakos képmások lehettek, amelyeket feltehetően két sorban helyeztek el a helyiség három falán, mivel az ablakokkal szemközti falnál baldachinos trón állt.[452] A jegyzék szerint a képek aranyozott díszkerettel rendelkeztek, amelyeken aranyozott „rátét" *(Aufsatz)* is volt. Ez utóbbiakon feltehetően az ábrázoltak nevei voltak olvashatók, hasonlóan az uralkodócsalád schönbrunni portrégaléria jához. Egy 1777. évi jegyzék szerint a királynői lakosztály kabinetszobájában II. József német-római császár portréja függött, akit anyja 1765. szeptember 17-én társuralkodóvá nevezett ki.[453]

A császári (helytartói) lakosztály audienciatermében ugyancsak az uralkodócsalád portrégaléria ja kapott helyet.[454] A nyolc képből álló együttes nem szerepel az 1766-ban Bécsből Budára szállított festmények jegyzékében, így feltételezhető, hogy a sorozat valamivel később készült, illetve került a budai palotába. A leltárban „legfenségesebb családi portréként" *(allerhöchst dero Familien-Portraits)* megnevezett festmények – a lakosztály maszkulin karakteréhez illeszkedve – talán az uralkodócsalád főhercegeit ábrázolták, akik közül kettő ekkor már megházasodott.[455] A *Familien-Portrait* kifejezés ugyanakkor arra is utalhat, hogy ezek a festmények az uralkodócsalád tagjainak csoportportréi lehettek, hasonlóan ahhoz a hat (főhercegi) családi portréhoz, amelyek a Schloss Hof-i császári nyaralókastély királynői lakosztályának fogadószobája és a szomszédos lakószoba *(Sitzzimmer)* számára készültek 1776-ban és 1778-ban, s amelyek Mária Terézia gyermekeit ábrázolják házastársaikkal és gyermekeikkel.[456] A lakosztály kabinetszobájában három további – közelebbről nem ismert – „családi portré" kapott helyet.[457]

Familienzimmerek és az uralkodócsalád portrégaléria i Mária Terézia rezidenciáiban

A budai királyi palota egykori portrégaléria i közül minden bizonnyal a királynői audienciateremben elhelyezett, tizenhat képből álló együttes volt a legreprezentatívabb. A császári család, azaz a *familia augusta* képmásai – más rezidenciákhoz hasonlóan – Budán is arra voltak hivatottak, hogy az egyesült Habsburg–Lotaringiai-ház termékenységét és fennmaradását hirdessék. Ez a gondolat rendkívül fontos szerepet játszott Mária Terézia reprezentációjában,[458] hiszen Lotaringiai Ferenccel kötött házassága révén egy új dinasztia uralkodása vette kezdetét, amelynek politikai hatalmát sikerült rövid időn belül megerősíteni és kiterjeszteni.

VI. Károly 1740-ben bekövetkezett halálakor Bajorország, a Spanyol Királyság és a Szász Választófejedelemség uralkodói a száli törvényre hivatkozva elutasították a *pragmatica sanctio*t, amely a Habsburg-házon belüli leányági örökösödést kodifikálta, így Mária Teréziának trónra lépését követően fegyverrel kellett megvédenie hatalmát. Az osztrák örökösödési háborút (1740–1748) lezáró aacheni békeszerződés értelmében ugyan Szilézia porosz kézre került, ám Mária Terézia sikerrel védte

augusztusában, a császár halálakor az uralkodópárnak tizenegy élő gyermeke volt. Közülük hárman – József főherceg, Lipót főherceg és Mária Krisztina főhercegnő – 1766-ban már házasok voltak, így a császári család ekkor – az előző évben elhunyt Lotaringiai Ferenccel együtt – tizenhat főből állt.

452 Hasonló elrendezésben látható Mária Terézia gyermekeinek tizennégy mellképből álló, 1757 körül készült portrégaléria ja a schönbrunni kastély ún. Balkonzimmerében, ahol 1950 körül helyezték el a képeket. (Köszönöm az adatot Elfriede Ibynek.)

453 MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 105: „In dem Cabinet das Portrait Ihro Majestät des Kaysers – 1 (Stück)".

454 MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 105: „In dem zweyten Audienz-Zimmer allerhöchst dero Familien Portraits – 8".

455 Ebben az esetben a portrék II. Józsefet és második feleségét, az 1767-ben elhunyt Mária Jozefát, Mária Krisztina főhercegnőt és férjét, Albert szász–tescheni herceget, Lipót főherceget és nejét, Bourbon Mária Ludovikát, valamint a még gyermekkorú Ferdinánd és Miska főherceget ábrázolhatták. Ugyancsak a császári család nyolc tagját – hat főherceget és két főhercegnőt – ábrázolja az a portrésorozat, amelyet Klimó György pécsi püspök halálakor írtak össze a püspöki palota ebédlőtermében. Pécsi Káptalani Levéltár, Magánlevéltár, fasc. 137. Nr. 29: Inventarium super rebus mobilibus Exc. Ill. ac Rev. Georgii Klimo Episcopi Quinque-Ecclesiansis... post morrtem cujus in Epp.atu Q. Ecclesiensi remansio modo et ordine sequenti. (1778): „In sala aestiva sub Nro 6. Effigies Augustae Familiae cum listis – 8." Hat portrét Zacharias Schreitter festett 1766-ban, majd 1770 körül az együttes két további portréval egészült ki. Ld. Buzási 2016. Nr. 27–34.

456 A Schloss Hof-i kastély csoportképeit egy 1776-os kifizetési bizonylat Familienporträtnak, egy 1777-es forrás Familienstücknek nevezi. Ld. Fleischer 1932. Nr. 846; Barta 2001. 105. A Schloss Hof-i fogadószobában Mária Krisztina és Erzsébet önálló portréi mellett két csoportkép kapott helyet, amelyek a (még) gyermektelen főhercegeket és főhercegnőket, II. Józsefet, Mária Annát és Mária Erzsébetet, valamint Miksa főherceget, Mária Antóniát és férjét, XVI. Lajost ábrázolják (Josef Hauzinger, 1778, KHM, ltsz. GG 8854, 8856). A szomszédos szobában négy csoportképen Mária Terézia négy, már családot alapított gyermeke: a későbbi II. Lipót, Ferdinánd főherceg, Mária Karolina és Mária Amália volt látható házastársaikkal és gyermekeikkel (1776, KHM, ltsz. GG 8855, 8857, 8860, 8861).

457 MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 105: „In dem zweyten Cabinet: allerhöchst dero Familien-Portraits – 3."

458 Az uralkodócsalád portrésorozatainak politikai szerepéről ld. Barta 2001. 62–83.

meg trónjait. A Habsburg–Lotaringiai-ház uralmát előbb 1745-ben Lotaringiai Ferenc német-római császárrá koronázása erősítette meg, majd az 1760-as évektől gyermekeik házasságai révén az uralkodópár Itália jelentős részére is kiterjesztette befolyását.[459] Ezzel nemcsak megmaradt, hanem erősödött is a Habsburg Birodalom nagyhatalmi státusza.

A Habsburg- és a Lotaringiai-ház egyesülése új hatalmi és legitimációs stratégiát hívott életre a bécsi udvar politikájában: minden korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert Mária Terézia termékenysége, majd pedig a dinasztikus érdekeket szolgáló házasságkötések sora. Az uralkodópár ugyanis rendkívül tudatosan állította gyermekeinek „kiházasítását" annak szolgálatába, hogy megszilárdítsák és kiterjesszék az új dinasztia hatalmát.

Az új dinasztia létrejötte Márai Terézia reprezentációját is alapvetően meghatározta, amely a hagyományokkal szakítva a múlt helyett a jövőre, a Habsburg–Lotaringiai-ház hatalmának további fenntartására fókuszált.[460] Az új dinasztia fennmaradását hirdető tartalmi elemek domináltak abban a rendkívül tudatos „képpolitikában" is, amely Mária Terézia rezidenciáinak ikonológiai programjában megnyilvánult. A képi médiumok politikai és reprezentációs célú instrumentalizálásában kitüntetett szerep jutott az uralkodócsalád, a *familia augusta* reprezentatív (kortárs) portrégalériáinak, amelyek a Habsburg–Lotaringiai-ház (fel)virágzásának hírnökei voltak.[461]

Az 1750-es évek elejétől számos Habsburg-rezidenciában elhelyezték az uralkodópárt és gyermekeiket ábrázoló nagy méretű csoportképeket,[462] majd Lotaringiai Ferenc halálát (1765) követően a császári család tagjait ábrázoló portrégalériákat.[463] Ilyen portrésorozatok kaptak helyet a pozsonyi (1765 k.), az innsbrucki (1770) és a prágai (1770) királyi palota uralkodói lakosztályának különböző reprezentációs tereiben, amelyeket a korabeli források *Familienzimmer*nek is neveznek.[464] Ezen termek képi programja tehát radikálisan eltért a Habsburg-rezidenciák régebbi „ősgaléria" ikonográfiai hagyományától, amelyek a korábbi Habsburg-házi német-római császárok reprezentatív portréinak sorával a dinasztia múltbéli dicsőségét hirdették, s ezáltal egy „múltba tekintő", azaz retrospektív legitimációs törekvést képviseltek.[465] Hasonló portrésorozatok kaptak helyet az osztrák kolostorok 17. századi *Kaisersaal*jaiban is.[466]

A Habsburg–Lotaringiai-ház mint új dinasztia létrejötte egy újfajta legitimációs és reprezentációs stratégiát hívott életre, amely a családi portrégaléria révén – a Habsburg-ház múltjának dicsőítésével szemben – az új dinasztia felvirágzását hirdette. Mária Terézia rezidenciáiban nincs nyoma a retrospektív császárportré-sorozatoknak, ami azzal magyarázható, hogy azok a dinasztia hatalmának fiúági öröklődését hangsúlyozták volna, s ez a királynő számára politikai okokból nemkívánatos volt.[467]

459 Lipót főherceg 1765-ben a toszkán nagyhercegi címet örökölte apjától. Mária Karolina 1768-ban IV. Ferdinánd nápoly–szicíliai királyhoz, Mária Amália 1769-ben I. Ferdinánd pármai herceghez ment feleségül, Ferdinánd Károly, Lombardia főkormányzója, 1771-ben Estei Mária Beatrix modenai hercegnőt vette feleségül.

460 A kora újkori bécsi udvari portrégalériákról csak szórványos adatok ismertek. Feltehetően egy nagyobb Habsburg-portrégalériát helyeztek el 1700 körül a bécsi Hofburg Lipót-szárnyának második emeletén kialakított ún. spanyol teremben. Ld. Karner 2014. 412, 416. 1713-ban VI. Károly utasítására Carl Gustav Heraeus udvari antikvárius a Hofburg melletti Ballhaus épületében gyűjtötte össze az addig különböző helyeken őrzött „családi arcképeket", hogy egy ősgalériát *(Geschlechter-Gallerie)* hozzon létre. Ld. Barta 2001. 39. A schönbrunni kastélyban is a „császári famíla" és az „egykori spanyol család" számos tagjának portréja kapott helyet. Ld. Johann Basilius Küchelbecker: *Allerneueste Nachricht vom Römisch-Kayserl. Hofe […]*. Hannover, Jacob Förster, 1732. 845.

461 Werner Telesko–Sandra Hertel–Stefanie Linsboth: Einleitung. In: *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Hg. von Werner Telesko. Wien, Böhlau, 2020. 16.

462 A császári családot ábrázoló csoportképekről ld. Barta 2001. 91–98. Egy további, az uralkodópárt és tizenhárom gyermeküket zenélés közben ábrázoló, 1758 körül készült csoportkép a Gödöllői Királyi Kastély gyűjteményében található. Az uralkodópárt tizenhárom gyermekükkel ábrázoló portré (Meytens, 1756) 1761-ben a József főherceg nyári rezidenciájaként szolgáló Belvedere kastélyban került elhelyezésre. Ld. Samuel Wilhelm Oetter: *Wöchentliche Wappenbelustigung*, Nr. 1. Augsburg, 1761. xxx3.

463 Ezek hatására más helyeken is megjelentek a *familia augusta* különféle műfajú ábrázolásai, amelyek spektruma az uralkodópárt és gyermekeiket ábrázoló nagy méretű metszetektől az uralkodócsalád tagjait jelképező, ezüst szívekből álló örökmécsekig terjed.

464 Míg a budai palotában a királynői lakosztály audienciatermében kapott helyet a portrégaléria, a pozsonyi várban a lovagteremben, Innsbruckban az előteremben, Prágában pedig a „tükörteremben" helyezték el az uralkodócsalád tagjainak képmásait.

465 A műfaj egyik korai emléke az ambrasi várkastély ún. spanyol terme, amelynek 1570 körüli falképei a tiroli főhercegek egész alakos képmásait ábrázolják. További példákat ld. Hassmann 2013. 25–26. 1840-ben Ludwig Gabriel von Remy, a bécsi Képzőművészeti Akadémia igazgatója Johann Peter Krafft-nál érdeklődött, vállalná-e császárportré-sorozat megfestését a schönbrunni kastély számára, ám a terv végül nem valósult meg. Ld. Frodl-Schneemann 1984. Nr. 180.

466 Az ausztriai barokk kolostorok egy sajátos reprezentációs tere a *Kaisersaal*. Ezek rendszerint a prelatúra részét képezik, s a császár mint kegyúr reprezentációját szolgálták, s alkalmanként szálláshelyként is szolgáltak az uralkodó számára annak utazásai során. A *Kaisersaal*ok ikonográfiai programjáról ld. Polleross 1985; Matsche 1997.

467 Barta 2001. 40.

Sajátos módon a legjelentősebb Habsburg-rezidenciákban, a bécsi Hofburg és a schönbrunni kastély esetében a források nem szólnak reprezentatív uralkodóportrékról vagy családi portrégalériakról Mária Terézia uralkodásának idején.[468] A korábbi kutatások ezt azzal magyarázták, hogy a családi portrék helyett a Hofburgban és Schönbrunnban egy másik festészeti műfaj képviselői, a bécsi udvarban az 1760-as években elterjedt „ceremóniaképek", vagyis a korabeli udvari ünnepségeket megörökítő nagy méretű eseményképek kaptak helyet a reprezentációs rendeltetés helyiségekben.[469] Ez a magyarázat kiegészíthető egy másik, a portrék rendeltetésére vonatkozó megállapítással: mivel a *familia augusta* reprezentatív portrégalériái azokban a rezidenciákban kaptak helyet, ahol az uralkodó és családja ritkán fordult meg személyesen, képmásaik itt mintegy *imago* típusú képként, *in effigie* képviselték őket,[470] azaz a *repraesentatio* szó eredeti értelmében megjelenítették és helyettesítették az ábrázoltakat.[471]

Ezek a portréegyüttesek olyan „képes családfaként" értelmezhetők, amelyek – a korábbi ősgalériáktól eltérően – csak a közvetlen családtagokat jelenítik meg, ám az ősöket nem. A portrék reprezentációs rendeltetésükből adódóan elsősorban nem valósághű, individualizált képmásként, hanem a császári család „szcenírozásának" eszközeként szolgáltak, s uralkodói szerepben ábrázolják modelljüket. Ennek a célnak vannak alárendelve a portrék képi kifejezőeszközei és ábrázolási modusa: a reprezentativitást biztosító, egész vagy háromnegyed alakos képformátum, az ábrázoltak öltözéke (udvari díszruha), hajviselete, test- és kéztartása, uralkodói attribútumainak hangsúlyos megjelenítése (királyi vagy főhercegi korona ábrázolása konzolasztalon) és a háttér előkelőséget sugárzó motívumai (oszlop, trónbaldachin). Az 1760–1772 között, különböző időpontokban készült portrégalériák közös jellemzője, hogy az uralkodócsalád aktuális összetételét ábrázolták, s adott életkorukban örökítették meg a família tagjait.

A budai palota királynői audienciaterme, illetve az 1766-ban ott elhelyezett, mára elveszett portrégaléria az 1760-as években kialakított *Familienzimmer*ek sorába tartozott. Ennek elméleti rekonstrukciójához fontos támpontként szolgálnak a máig fennmaradt portrésorozatok, amelyekről az alábbiakban nyújtunk áttekintést.

Az uralkodócsalád reprezentatív portrégalériái 1760 körül

A *familia augusta* 1770 körül készült portrégalériái közül a legreprezentatívabb az innsbrucki Hofburg dísztermében látható.[472] A portrésorozat elkészítéséről Mária Terézia már 1766-ban rendelkezett.[473] A hét ablaktengelyes terem egyik rövidebb falán az uralkodópár és II. József egész alakos portréja kapott helyet, a szemközti falon pedig II. József két, fiatalon elhunyt felesége és három, gyermekkorban elhunyt testvérének képmását helyezték el. A két hosszanti falon az uralkodópár tizenkét további, felnőttkort megélt gyermekének egész alakos képmása látható. Ezek fölött, a párkány alatti zónában az ábrázoltak házastársainak és gyermekeinek kisebb méretű, háromnegyed alakos portréi helyezkednek el. A családi portrégaléria által képviselt gondolati tartalmat – az uralkodóház virágzását és nemzetközi dinasztikus házassági kapcsolatainak demonstrálását – erősíti a terem 1775–1776-ban Franz Anton Maulbertsch által festett mennyezetképe is, amely a Habsburg–Lotaringiai-ház egyesülésének allegóriáját ábrázolja *(73. kép)*.[474]

Az innsbrucki együtteshez hasonló portrégaléria kapott helyet a prágai királyi palota uralkodói lakosztályában is. A Hradzsin harmadik várudvarának déli szárnyában 1755–1775 között, Nicolaus Pacassi tervei szerint alakították ki az ún. új királyi palotát *(Nový královský palác)*, amelynek első emeletén az uralkodói lakosztályok kaptak helyet. A hálószobával szomszé-

468 Rotenstein 1781. évi útleírása a schönbrunni kastély császári lakosztályának korábbi hálószobájában Mária Terézia egész alakos gyászruhás portréját és Lotaringiai Ferenc egész alakos képmását említi, amely cseresznyeszínű öltözékben ábrázolja a császárt. Ld. Rotenstein 1784b. 46. A schönbrunni kastély Zeremoniensaal néven ismert termében 1851-ben helyezték el Mária Terézia egész alakos, rózsaszínű csipkeruhás portréját, amely korábban a laxenburgi Blauer Hof kastélyban volt. A schönbrunni terem korábban (1746-tól) második előteremként, illetve díszteremként *(Ritterstube)* szolgált, amelyben a portré helyén baldachinos trón állt. Vö. Iby 2014. 15.

469 Linsboth 2020. 79.

470 Az uralkodót „helyettesítő" portrékról ld. Polleross 2020. 152.

471 Az *imago* típusú képekről és a *repraesentatio* középkori fogalmáról ld. Marosi 1995. 16.

472 Barta 2001. 43; Linsboth 2020. 73.

473 Mária Terézia egy 1766. augusztus 9-i levelében így ír: „J'ai ordonné actuellement tous les portraits pour Innspruck; il y aura der Familiensaal anstatt der Riesen." Vö. *Die Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde.* Hg. von Alfred von Arneth. IV. Wien, 1881. 480.

474 A terem festészeti programjáról ld. Telesko 2015. A díszterem elnevezése (Riesensaal) onnan ered, hogy a korábbi falképek Herkules tizenkét próbatételét ábrázolták. Az innsbrucki Hofburgban egy másik családi portrégaléria is helyet kapott 1770 körül, mégpedig az audienciateremben (Lothringerzimmer) és a szomszédos helyiségben (Kapitelzimmer). A falakon itt Lotaringiai Ferenc császár szülei és nagyszülei, valamint gyermekeinek portréi láthatók. Ld. ÖKT 47, 142–146; Zedinger 2015.

73. Mária Terézia családjának portrégaléria, 1775 körül
Innsbruck, Hofburg, Riesensaal. Fotó © Serfőző Szabolcs

dos királynői fogadóteremben[475] (ma *Habsburský salon*) 1771-ben a császári család huszonkét tagjának portréját helyezték el. Az együttes az ábrázoltak rangja szerint három képformátumból áll: az uralkodópár és II. József császár egész alakos portrén, az ekkor élő főhercegek és főhercegnők nyolc térdképen,[476] azok házastársai pedig ovális mellképeken jelennek meg, köztük a családba utolsóként, 1771-ben „beházasodott" Estei Mária Beatrix modenai hercegnő is *(74. kép)*.[477]

Egy hasonló portrégaléria kapott helyet 1768 körül a pozsonyi vár dísztermében is, amely Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc – 1756–1761 között életben lévő – tizenhárom gyermekét ábrázolta.[478] Rotenstein 1781. évi leírása s egy ugyanezen évben készült festményleltár szerint az egykori lovagteremben – amely 1768-tól Mária Krisztina lakosztályának ebédlőjeként szolgált – öt egész alakos, életnagyságú képmás, valamint négy csoportportré függött.[479] Önálló portrén jelent meg Mária Terézia (magyar koronázási díszruhában), II. József (a Szent István-rend ornátusában), a császár második felesége, Mária Jozefa főhercegnő, valamint Mária Krisztina főhercegnő és férje, az 1765-ben királyi helytartóvá kinevezett Albert herceg. A négy csoportportré az uralkodópár tizenegy további (ekkor élő) gyermekét ábrázolta.[480] A szomszédos audienciateremben az 1765-ben elhunyt Lotaringiai

475 A prágai vár uralkodói lakosztálya teremsorának rekonstrukcióját ld. Petr Chotěbor: *Prager Burg: detaillierter Kunstführer*. Prag, Prager Verlag, 1994.

476 Az 1771-ben élő tíz főherceg(nő) közül a betegsége miatt kolostorba vonult Mária Erzsébet mellképe a bal oldali ablakpilléren kapott helyet, Károly Sándor lotaringiai herceg – a császár öccse – és Mária Anna osztrák főhercegnő (Mária Terézia húga) portréja mellett.

477 Linsboth 2020. 73. A helyiség archív enteriőrfotóját ld. ÖNB, Bildarchiv, Pk 311e, 28; a képeket említi: Rotenstein 1783c. 283; *Hasznos Mulatságok*, 1837. 2. félév, 3. sz. 20.

478 A „Haupt Saal" festményleltárát közli és a KHM gyűjteményében fellelhető képeket azonosítja: Gruber 2006. 369–370; a terem leírását ld. Rotenstein 1783b. 199–200.

479 Gottfried (Edler von) Rotenstein: Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Zweyter Abschnitt. Beschreibung von Pressburg und einiger nahe gelegenen Lustörter. In: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen […]*, X. Hg. von Johann Bernoulli. Berlin, 1783. 199, 201.

480 A képeket 1781-ben Bécsbe szállították, jelenleg a KHM és a Bundesmobilienverwaltung gyűjteményében találhatók. A pozsonyi vár első emeleti teremsorának 2015. évi rekonstrukciója során a festmények vászonra nyomtatott, egységes méretű és keretezésű másolatait helyezték el a falakon, az eredetitől némileg eltérő elrendezésben. Ld. Štefan Holčík: *Bratislavský hrad*. Bratislava, Perfekt, 2015.

74. A prágai királyi palota ún. Habsburg-szalonja Mária Terézia családjának portrégalériájával
Fotó © Serfőző Szabolcs

75. A pozsonyi vár 2011-ben rekonstruált díszterme Mária Terézia és családtagjai portréival
Fotó © Serfőző Szabolcs

Ferenc császár, II. József 1763-ban elhunyt első felesége, Pármai Izabella, valamint Lipót toszkán herceg és felesége, Bourbon Mária Ludovika portréját helyezték el. A portrégaléria különböző időpontokban készült képmásokból állt össze. A képek eredetileg minden bizonnyal a vár különböző helyiségeiben kerültek elhelyezésre, s a csak 1770 körül rendezhették el azokat a Rotenstein által leírt módon *(75. kép)*.

Mária Terézia családjának privát karakterű portrégalériái 1760 körül

A reprezentatív uralkodóportrék *(Staatsporträt)* műfaját képviselő, nagyrészt egész alakos képmások mellett a császári család tagjairól szűkebb képkivágású, többnyire félalakos, s ezáltal személyesebb hangvételű portrék is készültek, amelyeken az uralkodójelvények nem kaptak helyet. Egy ilyen „privát" karakterű, tizenkilenc kis méretű (16×12 cm, kerettel 24×20 cm) gouache mellképből álló sorozat található a schönbrunni kastélyban, Ferenc Károly főherceg egykori dolgozószobájában.[481] Az 1766–1767-re datálható együttes festője ismeretlen.[482] Több képmáshoz is Jean-Etienne Liotard-nak az uralkodócsalád tagjairól készített pasztellportréi szolgáltak előképül, amelyeket 1762-ben Mária Terézia megbízásából készített, s amelyek hosszú időn át a császári család tulajdonában maradtak.[483] Mindezek alapján elképzelhető, hogy a sorozat egyes darabjai a festészettel is kísérletező főhercegnők – Mária Anna, Mária Krisztina és Mária Antónia – művei.[484] A miniatűr portrégaléria eredeti rendeltetési helye nem ismert, a schönbrunni kastélyban a 19. század közepétől dokumentálható *(76. kép)*.[485]

A privát karakterű schönbrunni miniatűrportrékkal szemben a budai palota audienciatermében elhelyezett képmások – a helyiség méretéből és reprezen-

481 Ld. https://www.schoenbrunn.at/ueber-schoenbrunn/das-schloss/rundgang/schreibzimmer-und-salon-franz-karls (letöltés 2023. 09. 30.). Egy hasonló Habsburg-portrégaléria található a hontszentantali Koháry-kastélyban. A tizenkilenc kis méretű (kerettel 31,5×21 cm) mellképből álló sorozat a képek hátoldalán olvasható feliratok szerint I. (Coburg) Ferdinánd bolgár cár tulajdonából, feltehetően a bécsi Coburg-palotából származik. Ld. Učníková 1991. Nr. 21; *Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft, Wissenschaft und Kunst der Habsburgermonarchie*. [Ausst. Schallaburg] Hg. von Renate Zedinger. St. Pölten, Niederösterreichisches Landesmuseum, 2000. Nr. 12.19.

482 A sorozatban Albert szász–tescheni herceg és Mária Jozefa főhercegnő portréja is helyet kapott. Előbbi 1766 áprilisában kötött házasságot Mária Krisztinával, utóbbi 1767. október 15-én elhunyt, így a sorozat a két időpont közé datálható.

483 Mária Terézia és II. József miniatűr képmásának előképeit ld. Koschatzky 1980. 3. és 11. kép. Egyes főhercegnők képmásai Pierre Bernard 1763-ban készített pasztell portréi nyomán készültek. Ld. Mária Anna és Mária Erzsébet portréit: Pasadena, Norton Simon Museum, F.1983.17.1.P; F.1983.17.2.P; a sorozat további darabjait ld. http://www.pastellists.com/articles/bernard.pdf (letöltés 2023. 09. 30.).

484 A főhercegnők több akvarellje és pasztellrajza a schönbrunni Miniaturenkabinett és Porzellanzimmer falburkolatába illesztve látható.

485 A képek hátoldalán az 1830-as évektől használt S inventáriumi jelzés látható. Rotenstein 1781-es és Schweighart von Sickingen 1832-es leírása nem említi a kastélyban a képeket (Rotenstein 1784b. 41; Schweighart 1832. 252), amelyek egy 1874-es inventáriumban szerepelnek elsőként, Rudolf főherceg földszinti lakosztályának sarokkabinetjében. (Köszönöm az adatokat Elfriede Ibynek.)

76. Mária Terézia családjának portrégaléria, 1766/1767
Bécs, Schönbrunni kastély, Ferenc Károly főherceg egykori dolgozószobája
Fotó © Schloss Schönbrunn Kultur- und Betriebsges. m.b.H. / Alexander Eugen Koller

tációs rendeltetéséből eredően – minden bizonnyal nagyobb méretű mellképek voltak, talán két sorban elhelyezve, erre vonatkozó források azonban nem ismertek.[486]

Az uralkodócsalád „portrékultúrájának" sajátos emléke az együttes, amely az Erzsébet-apácák klagenfurti kolostorának gyűjteményében található, s Maria Anna főhercegnő hagyatékából származik. Mária Terézia másodszülött leánya betegsége miatt 1766-ban visszavonult az udvari élettől, 1780-tól a klagenfurti zárda melletti palotában élt. Gyűjteményének harminchárom, 1771–1773 között készült családi képmás is részét képezte, amelyek – az innsbrucki portrégaléria mintájára tágabb családját – szüleit, nagyszüleit, testvéreit, sógorait és sógornőit ábrázolják.[487]

A Schloss Hof-i nyaralókastélyban 1776-ban Mária Terézia Itáliában élő gyermekeinek négy csoportportréja kapott helyet a királynői lakosztály lakószobájában *(Familienzimmer)*, majd két évvel később a királynő két további csoportképet készíttetett a szomszédos szobába, amely „gyermektelen" és nőtlen, illetve hajadon gyermekeit – Mária Annát, II. Józsefet, Mária Erzsébetet, Mária Antóniát, Miska főherceget és Mária Krisztinát – ábrázolják.[488]

Egy további, az 1780-as évekből származó Habsburg–Lotaringiai családi portrégaléria nyolc darabja található a versailles-i kastély gyűjteményében, amelyek 1836-ban I. Lipót belga király ajándékaként kerültek I. Lajos Fülöp francia király udvarába, s egykor feltehetően a brüsszeli kormányzói palota *(Palais de Charles de Lorraine)* berendezéséhez tartoztak.[489]

486 Nagy számban találhatók miniatűr portrék Mária Terézia családjáról az I. Ferenc magánkönyvtárából származó gyűjteményben is. Ld. Keil 1999.

487 Kernbauer 2016. 79–96. A laxenburgi kastély festményeinek 1882. évi leltárában (ÖStA, HHStA, OMeA, SR 154/4) egy tizenegy darabos, 90×73 cm méretű (mell)képekből álló portréegyüttes szerepel (Nr. 17–27, 32). A képek Mária Teréziát, Lotaringiai Ferencet és 1752-ben életben lévő kilenc gyermeküket ábrázolják (KHM, ltsz. GG 8751, 8753, 8754, 8759–8761; 8764–8766; 8774, 8775).

488 Barta 2001. 105–116.

489 Musée National des Châteaux de Versailles et de Trianon, ltsz. MV 3855, MV 3859, MV 3941, MV 3950–3954, egységesen 116×80 cm.

Az uralkodói lakosztályok portrégalériái 1784 után

Egy 1777. május 3-i jegyzék szerint a díszteremben lévő három egész alakos festményt, valamint Lotaringiai Ferenc és Mária Terézia egy-egy térdkép formátumú, aranyozott, faragott díszkerettel ellátott képmását Affolter Péter, a palota felügyelője *(Schlossinspektor)* átadta az egyetemnek.[490] Az 1777. március 10-én összeírt további portrékat,[491] azaz a királynői audienciateremben elhelyezett tizenhat képmást, a szomszédos kabinetből II. József portréját, valamint a császári lakosztályból a tizenegy „családi portrét" feltehetően – részben vagy egészben – visszaszállították Bécsbe. Keresztesi József naplójának egy 1790. június 20-i bejegyzése arra utal, hogy egyes portrék a palotában maradtak. Ezekben a hetekben Budára várták II. Lipótot,[492] s a palota „középső és felső rendbeli szobái a felséges udvar lejövetelére királyi módon, drága szőnyegekkel, festett képekkel és tükrökkel mind a bámulásig el voltak készítve. A mely szobába az uralkodó familia le volt festve, József császár képének csak az üres helye volt. Midőn tudakoztunk: »miért tették félre a József képét?« azt felelte egy német úr: »Azért, mert megholt.« »Úgyde – mondánk – Mária Terézia is megholt, s mégis itt a képe«; erre csak vállat vonított s mosolygott".[493] A Keresztesi által említett terem feltehetően a déli (császári) audienciaterem volt, amely korábban a Theresianum egyik előadótermeként szolgált. Keresztesi valószínűleg azt a nyolc (illetve hét) „legfenségesebb családi portrét" látta itt, amelyek 1777-ben is a terem berendezéséhez tartoztak.

A királynői audienciateremből Bécsbe visszaszállított portrék a bécsi gyűjteményekben nem azonosíthatóak egyértelműen, ám elképzelhető, hogy ezek közül került ki az a hat félalakos, 1765 körüli portré, amelyek Mária Terézia leányait ábrázolják, s az 1960-as évek óta a schönbrunni kastély „Salon der Erzherzoginnen" nevű termének berendezéséhez tartoznak.[494]

A palota 1791-es leltára szerint a királynéi audienciateremben az ablakok közötti falpilléren Mária Terézia életnagyságú képmása, a királyi audienciateremben pedig Lotaringiai Ferenc ugyancsak életnagyságú (egész alakos) képmása függött.[495] Ezek talán azonosak a korábban a díszteremben elhelyezett, Schmutzer tollrajzáról ismert – életnagyságnál nagyobb méretű (kb. 300×150 cm[496]) – képekkel, amelyeket 1777-ben átadtak az egyetem számára.[497]

A királynéi lakosztály előtermében 1791-ben nyolc ismeretlen tárgyú, aranyozott zöld kerettel ellátott festmény (portré?) függött, a királyi lakosztály előtermében pedig hat csatakép. Előbbiek talán azonosak azzal a nyolc „családi portréval", amelyek 1771-ben a királyi lakosztály audienciatermében függtek, a csataképek pedig Peter Snayers (1592–1667) flamand festőnek a harmincéves háború jeleneteit ábrázoló, 1640 körül festett képei lehettek, amelyek közül kettőt 1850-ben Budáról szállítottak Bécsbe.[498]

Az 1791. évi leltár szerint a palota középső szárnyának második emeletén, a kamarási lakosztály fogadószobájában az uralkodócsalád kilenc tagjának portréja függött, fehér és zöld színű keretben.[499] A szomszédos helyiségben hat további, ugyanilyen keretű festmény (portré?) kapott helyet.[500]

A 19. század első évtizedeiből nem maradtak fenn a palotában elhelyezett uralkodóportrékra vonatkozó források. A palota ingóságainak 1840. évi összeírása kapcsán felvett jegyzék szerint ekkor több mint hét-

490 A Királyi Egyetemnek átadott, a palotában maradó festményekről felvett jegyzék az egyik előteremben (feltehetően az északi oldalon) említi az uralkodópár térdkép formátumú portréit. Ld. MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 86: „In dem Saal: Allerhöchste Haubt Portraits in Lebensgrösse – 3 [Stück] / In der Antichambre: Portraits von Kay. Francisci und der Kayserin, Knie-Stuckh, die Rammen mit Bildhauer Arbeith und vergold. – 2 [Stück]."

491 MNL OL, E 44, Nr. 917/1777, fol. 105.

492 II. Lipótot végül Pozsonyban koronázták meg 1790. november 15-én, s a június 10-én Budán megkezdett országgyűlés hivatalos megnyitására, a királyi előterjesztések átadására is Pozsonyban került sor november 11-én.

493 Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*. Pest, Ráth Mór, 1868. 268.

494 KHM, ltsz. GG 2132–2137. A hat portré a császári képtár 1868. évi leltára szerint a Hofburg Lipót-szárnyában, Zsófia főhercegné (1805–1872) lakosztályában volt (KHM Gemäldegalerie, Inventar 1868, Depot I Portr. Nr. 84–89).

495 Inventarium 1791. Nr. 17, Nr. 25.

496 Schmutzer rajza szerint a képek mérete hasonló lehetett az innsbrucki Hofburg Riesensaaljában elhelyezett uralkodóportrékéhoz (363×178 cm – vö. Schmitt-Vorster 2006. Kat. 33.).

497 A képek későbbi sorsa nem ismert. A kisebb méret miatt nem valószínű, hogy ezekkel lenne azonos a palota háborús veszteségjegyzékében szereplő egész alakos (kb. 200×110 cm-es) Mária Terézia- és Lotaringiai Ferenc-portré. Ld. Jeszenszky 1952a. Nr. 145, 147.

498 KHM, ltsz. GG 7388 (105×128 cm); ltsz. GG 7389 (105×135 cm); Ausweis 1850, Nr. 258–259. Köszönöm az adatokat Gerlinde Grubernek.

499 Fazekas 2001. 60: „No. 30. Empfang Zimmer. Auf die Mauer gemahlen mit 9. darauf hangenden Allerhöchsten Herschafts Portre in weiß und grün Gefasten Rahmen."

500 Uo. „Nr. 33. Eingang. Auf die Mauer gemahlen mit 6. darauf hangenden in gelb gemahlenen Bildern in weiß und grün gefasten Rahmen."

száz festmény volt az épületben, köztük negyvenhét uralkodóportré.[501] Egy kilenc évvel későbbi, 1849. szeptember 4-i festményjegyzék szerint a palotában lévő uralkodóportrék száma tizenhétre csökkent, tehát egy részük megsemmisülhetett az 1849. májusi ostromban.[502] A képek nagy részét ugyanakkor még időben kimenekítették, így egy 1849. szeptemberi összeírás szerint több mint ötszáz festmény – köztük hat nagy méretű csatakép, ötvennyolc történeti tárgyú kép, negyvenhárom csendélet, negyvennégy állatfestmény, negyvenkilenc tájkép, hetven portré, tizenhét „nagy családi képmás" stb. – maradt a palotában.[503] 1850 januárjában a tizenhét „családi portré" közül tizennégyet – hat csataképpel együtt – Bécsbe szállítottak.[504] Még ugyanebben az évben újabb harminchét festményt szállítottak el Bécsbe,[505] a maradék nagy részét – több mint háromszáz képet – pedig 1856. július 23-án a budai palotában tartott árverésen eladtak.[506] Az elárverezett képek között volt huszonhárom Habsburg-portré is, amelyeket az udvar nem kívánt megtartani.[507]

A budai királyi palotából 1850-ben Bécsbe szállított képek egy része máig fennmaradt a Kunsthistorisches Museum képtárának gyűjteményében. Ezek azonosításához a laxenburgi császári nyaralókastély *(Altes Schloss)* festményeinek 1867-es leltára szolgál támpontként, amelyben több olyan uralkodóportré is szerepel, amelyek az „aus dem königl. Schlosse zu Ofen" bejegyzések szerint a budai királyi palotából származnak, s onnan feltehetően 1850-ben kerültek elszállításra.[508] Ezek egyike Mária Terézia térdkép formátumú, gyászruhás portréja, amely az osztrák főhercegi és a magyar királyi koronával ábrázolja az uralkodót, mellkasán a Szent István-rend jelvényével.[509] Feltételezhető, hogy a kép azonos a királynő azon portréjával, amelyet 1777 májusában a palota festményei közül átadtak az egyetem számára, s az előterem falán helyeztek el. A magyar királyi korona hangsúlyos ábrázolása arra enged következtetni, hogy a kép magyarországi rendeltetési helyre készült *(77. kép)*.[510]

77. Joseph Ducreux nyomán: *Mária Terézia mint magyar királynő*, 1775 körül Bécs, Kunsthistorisches Museum, ltsz. GG 7089

501 Inventarium 1840. sz. n.: „Rechnung über die vorhandenen Bilder und Bilder Rahmen in der Ofener k. k. Burg für das Jahr 1840: Portraits in Gold Rahmen der Allerhöchsten Herrschaften – 47."

502 Garas 1969. 194: „17 Stücke grosse Familien Porträts vom allerhöchsten Hofe". Itt jegyezzük meg, hogy 1848 novemberében hetvennyolc, a budai palotából származó – 1784-ben a pozsonyi várból ide szállított – festmény került a Nemzeti Múzeumba a kamaraelnök budai rezidenciájából. Ld. Garas 2001.

503 Garas 1969. 194.

504 Garas 1969. 195 – az idézett forrás (ÖStA, HHStA, Obersthofmeisteramts-Akten, r 79/2-1850) szerint „14 Familienbilder mit goldenen Rahmen". Az irat tartalmazza a családi portrék leltári számait – 414, 682, 683, 684, 686, 687, 687 (sic!) 678, 679, „zwei ohne Nr.", ezek azonban a KHM gyűjteményének egyetlen darabján sem szerepelnek. A képek tehát korábban feltehetően selejtezésre kerültek az udvari gyűjteményben. (Köszönöm a felvilágosítást Gerlinde Grubernek.)

505 Ausweis 1850.

506 Garas 1969. 196; Kilényi Hugó: *Ein wiedergefundenes Bild des Tizian*. Budapest, Pallas, 1906. 21; az árverésről ld. *Pesth-Ofner Localblatt*, Jg. 7. 1856, 22. Juli, Nr. 168. 4 (Licitationen).

507 Ld. ÖStA, HHStA, Obersthofmeisteramts Akten, r. 79/c/4 (1856): „im Schloss zu Ofen vorhandenen und daselbst nicht zu verwandenen 23 St. Familien-Portraits des A.h. Kaiserhauses."

508 Köszönöm az adatokat Gerlinde Grubernek. Az 1867-es leltár adatait ld. Gruber 2006. 59. jegyzet.

509 KHM, ltsz. GG 7089 (171×126,5 cm). A kép párdarabja, Lotaringiai Ferenc portréja nem maradt fenn. Sem a KHM Gemäldegalerie, sem a Bundesmobilienverwaltung gyűjteményében nem található méretben és beállításban megfelelő méretű portré a császárról.

510 Mária Terézia gyászruhás portréi közül Szent Korona látható például az egri, a győri és a pécsi városháza, valamint a kalocsai érseki palota számára készült képeken.

Ugyancsak a budai királyi palotából került Laxenburgba Lotaringiai Ferenc háromnegyed alakos képmása. A kép a pozsonyi vár 1781-es jegyzékében is szerepel a harmadik emeleten elhelyezett festmények között, tehát innen szállíthatták Budára 1785 körül.[511]

Az 1867. évi laxenburgi jegyzékben a budai eredetű festmények között szerepel két, közel azonos méretű, egész alakos főherceg(női) portré, amelyek II. Józsefet és Mária Karolinát ábrázolják kisgyermekkorukban. Ezek feltehetően egy 1750 körül készült, az uralkodópár ekkor életben lévő gyermekeit ábrázoló, tíz-tizenkét képből álló portrésorozat részét képezték, ennek további darabjai azonban egyelőre nem ismertek.[512] A képek feltehetően 1785 körül – talán Pozsonyból – kerültek a palotába.[513]

A laxenburgi jegyzékben a budai eredetű festmények között szerepel II. József lovas képmása, amely az 1765-ben megalakult 1. számú könnyűlovas ezred uniformisában, azaz vörös galléros zöld kabátban, bőrnadrágban és fekete színű, háromszög alakú kalapban ábrázolja az uralkodót. A kép feltehetően azonos II. József azon portréjával, amelyet az 1791-es inventárium a nádori lakosztály audienciatermében említ.[514] Ugyancsak a nádori lakosztály berendezéséhez tartozhatott I. Pál orosz cár (1754–1801) portréja, amelyet valószínűleg leánya, Alexandra Pavlovna hozott magával Budára, miután 1799-ben házasságot kötött József nádorral.

Az 1867-es laxenburgi jegyzékben „aus Ofen" megjegyzéssel szerepel II. József egy fiatalkori, egész alakos képmása is, amely *Mantelkleid*ban ábrázolja a trónörököst.[515]

A laxenburgi kastély festményeinek 1882. évi leltárában két nagy méretű, Mária Terézia gyermekeit ábrázoló festmény szerepel „Aus der königl. Burg in Ofen" megjegyzéssel, a kincstár *(K. k. Hofärar)* tulajdonaként.[516] A két kép korábban a pozsonyi vár lovagtermében függött, ahonnan 1781-ben szállították Bécsbe, majd onnan feltehetően 1791-ben Budára, majd pedig 1850-ben vissza Bécsbe.[517]

Uralkodóportrék a palotában 1856 után

Nem ismerünk adatot arra vonatkozóan, hogy a palota 1852–1856. évi helyreállítása során elhelyezték volna I. Ferenc József portréját az épületben, feltehetően a feszült belpolitikai helyzet miatt nem került sor erre. Az uralkodó portréja csak 1876-ban jelent meg a budai „várlakban". Ebben az évben a főkamarási hivatal az uralkodó utasítására a király egy fiatalkori, egész alakos, huszáregyenruhás képmását szállíttatta Bécsből Budára.[518] A Friedrich von Amerling (1803–1887) által festett képet a királyi lakosztályban, Ferenc József egykori hálószobájában, a „lila szobában" helyezték el,[519] ahol 1945-ben megsemmisült.[520] A kép az 1. (Császár) huszárregiment alezredeseként, sötétkék huszáruniformisban, vállán ujjatlan, vörös bélésű fehér huszártiszti köpenyben ábrázolta az ifjú főherceget,[521] akinek alezredesi rangját aranyszínű paszományokkal díszített gallérja,[522] Habsburg főhercegi rangját pedig az Aranygyapjas rendjel és a Fekete Sas-rend csillaga jelezte a mellkasán *(78–80. kép)*.[523]

Amerling feltehetően 1847–1848 fordulóján, azaz még trónra lépése előtt festette meg az ifjú főherceg

511 Gruber 2006. 389, Nr. 237.

512 A KHM és a Bundesmobilienverwaltung gyűjteményében nem találhatók méretben és beállításban a fentiekkel egyező portrék Mária Terézia gyermekeiről.

513 Az egyetemnek átadott festmények 1777-es jegyzékében nem szerepelnek ezek a képek.

514 Fazekas 2001. 56, Nr. 33: „1 Portre S^{er} Majestät Kaiser Josephs des 2^{en} zu Pferd, in ganz vergolter Rahm."

515 Gruber 2006. Nr. 238.

516 ÖStA, HHStA, OMeA, SR 154/4, Nr. 78, 80. Az 1867. évi laxenburgi inventáriumban (Bécs, Bundesmobilienverwaltung) nem szerepel az „aus Ofen" megjegyzés a két képnél (Nr. 14077, 14078). Az 1882-ben Laxenburgban elhelyezett portrék jelentős része a Habsburg-családi hitbizományhoz (Primogenitur Fideicommiss) tartozott.

517 KHM, ltsz. GG 8593, GG 8594.

518 ÖStA, HHStA, OMeA 50/4/11-1876: „Laut Eröffnung des k. k. Oberstkämmereramtes wird ein Porträt Sr. Majestät des Kaisers als Erzherzog in Hußaren Obersten Uniform (angeblich von Einsle gemalt), welches sich dermahlen in der k. k. Gemälde Galerie zur Restaurierung befindet, nach vollendeten Herstellung in der k. Schloß nach Budapest gesendet worden." (23. Juni 1876); ÖStA, HHStA, OKäA 44/831-1876: „gemalt von F. Amerling."

519 Klösz György enteriőrfotója „első fogadó-szoba" képaláírással megjelent: *Ország-Világ*, 14. 1893. augusztus 20. 34. sz. 553. Egy másik felvételt közöl a helyiségről: Szvoboda Dománszky 2001. 430. A portréról Max Schrecker udvari fényképész 1877-ben fotót készített, ennek fennmaradt példányát azonban nem ismerjük. Ld. *A Hon*, 15. 1877. november 28. 313. sz. 3. (Budavári fényképek). A portré reprodukcióját közli: Amon 1898. 396. után.

520 A háborús veszteségjegyzék szerint a kép mérete kb. 250×130 cm volt. Ld. Jeszenszky 1952a. Nr. 3.

521 A fehér színű tiszti köpeny 1869-ig volt használatban, majd az egyenruhareform nyomán a lovasság barna színű köpenyt kapott. (Köszönöm az adatot Baczoni Tamásnak.)

522 A csillagokon alapuló rendfokozati jelzéseket 1849-ben vezetik be a Habsburg Birodalom hadseregében, korábban az eltérő szélességű paszományok jelezték a tiszti rendfokozatok közötti különbséget. (Köszönöm a felvilágosítást Baczoni Tamásnak.)

523 Ugyanezen rendjelekkel, ugyancsak huszár alezredesi uniformisban (gallérján csillagok nélkül) ábrázolja az ifjú főherceget két, szintén 1847-ben készült grafikai ábrázolása: Friedrich Krepp litográfiája (ÖNB, Bildarchiv PORT_00049319_01) és Franz Eybl litográfiája (MNM TKCs, ltsz. 10718.).

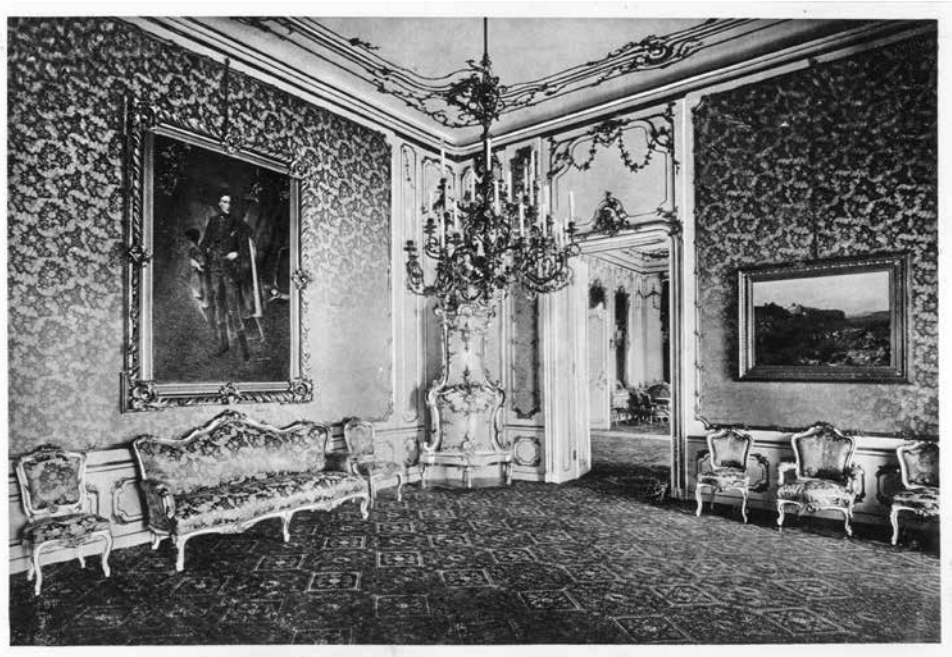

78. A budai királyi palota királyi kis szalonja. Klösz György felvétele, 1893
Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Fényképtár, ltsz. 010555

portréját,[524] miután 1847. október 12-én Ferenc József a császári-királyi sereg 1. számú huszárregimentjének másodezredese lett.[525] 1848. decemberi trónra lépésével a császár a regiment ezredtulajdonosává vált. Ezt a rangját jelezte az alkalmanként viselt, sötétkék színű huszárezredesi uniformis, gallérján arany mezőben három ezüst csillaggal.[526]

Különös, hogy 1876-ban Ferenc József ezzel a majd harminc évvel korábbi portréjával kívánta reprezentálni magát a budai királyi palotában. Ennek oka feltehetően az, hogy a kép még az 1848–1849-es forradalom előtti időket idézte, s így elősegítette az uralkodó és a magyar nemzet közötti viszony konszolidálását és „pacifikálását". (A bécsi udvarban egy évvel korábban, hasonló szándékkal merülhetett fel a budai királyi palotában létrehozandó Magyar Királyi Múzeum fentebb már említett terve is.) A kép ugyanakkor a magyar öltözetű sötétkék „óbesteri" uniformis révén Ferenc József magyar királyi címét is jelezte, még ha nem is olyan egyértelmű módon, mint azok az 1867 után készült „koronázási" portréi, amelyek vörös huszártábornoki egyenruhában, a koronázási jelvényekkel ábrázolják.

A kép egyúttal távollétében is „képviselte" Ferenc Józsefet a budai királyi palotában,[527] annál is inkább, mivel az uralkodó ezen portrétípusa jól ismert volt Magyarországon. Az 1850-es években, magyar királlyá koronázása

524 Amerling egy másik, Ferenc Józsefet huszáregyenruhában ábrázoló portrévázlatát (61×53 cm) ld. *Franz Joseph* 2016. 156.

525 Amon 1898. 397. Miután Ferenc József főherceget V. Ferdinánd lehetséges utódaként tizenhárom éves korában nagykorúsították, 1843-ban a császári dragonyos ezred tulajdonosa lett, majd 1844-ben megkapta a porosz Fekete Sas-rendet. A palotáról megjelent több leírás a „17 éves" Ferenc József (*1830. aug. 18.) portréjaként említi a festményt, így feltételezhető, hogy az életkor meghatározása a kép szignóján alapult. Ld. *Vezető* 1928. 10. A képet a „tizenhat éves" főherceg portréjaként, Amerling műveként, 1846-ra datálva említi: Vigand 1908. 303. Amerling egy kis méretű (61×53,5 cm), az ifjú Ferenc Józsefet kék huszárezredesi egyenruhában ábrázoló portrévázlatát ld. *Franz Joseph* 2016. 156, Nr. 4.13.

526 Huszárezredesi uniformisban ábrázolja az uralkodót például Eduard Kaiser 1854-es és 1857-es litográfiája (ÖNB Bildarchiv, PORT_00049418_01; MNM, TKCs, ltsz. 6906). Ferenc Józsefet 1848-tól uralkodóként megillette a huszártábornoki uniformis, azaz vörös dolmány és prémszegélyes fehér mente is, az uralkodót ebben az egyenruhában ábrázoló portrék azonban csak az 1867-es koronázás után váltak általánossá.

527 Ugyancsak „helyettesítő" szerepet játszottak az uralkodópár fiatalkori portréi a gödöllői kastélyban, amelyeket a királyi és a királynéi lakosztályt elválasztó díszteremben helyeztek el. Ld. *Kolozsvár*, 9. 1895. október 5. 229. sz. 2 (A királyi pár lakása).

79. Friedrich von Amerling: *Ferenc József főherceg*, 1847/1848
Amon 1898. 396.

előtt több olyan portré is készült Ferenc Józsefről, amely az 1. (Császár) huszárregiment ezredtulajdonosaként, sötétkék huszárezredesi (magyar öltözetű lovassági ezredesi) uniformisban ábrázolja az uralkodót. Ezek közül a legkorábbi a Budai Császári–Királyi Helytartóság

80. Szentgyörgyvári Gyenes Lajos: *A lila szalon Ferenc József portréjával*, 1923
Magántulajdon

megrendelésére készült 1852-ben: a Barabás Miklós által festett képet még ugyanebben az évben bemutatták a Műegylet kiállításán, amelyet június 10-én maga az uralkodó nyitott meg a Nemzeti Múzeumban.[528] Ugyanebben az évben Barabás a Kúria számára is festett egy hasonló beállítású és öltözékű portrét az uralkodóról,[529] majd 1853-ban a Nemzeti Múzeum számára is.[530] Ugyanebben az évben Grimm Rezső – Anton Einsle nyomán – a nagyváradi városháza számára festette meg az uralkodó huszárezredesi egyenruhás portréját.[531]

528 *Pesti Napló*, 3. 1852. július 17. 706. sz. 2: „A cs. k. helytartóság méltóztatott Ő Felségének Barabás által mesterileg rajzolt életnagyságu képét is átengedni, mely azonban párnap múlva visszaállíttatik"; Barabás 1944. Nr. 1493; Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája, 1840–1900. In: *Aranyérmek* 1995. 22; Szvoboda Dománszky Gabriella: *A Pesti Műegylet története*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2007. 146. Feltehetően ennek az elveszett képnek a vázlata az a 44×29 cm méretű olajkép, amely magyarországi magángyűjteményben található (védett műtárgy azonosítószám: 3878; a korábbi tulajdonos halála miatt jelenlegi őrzési helye nem ismert).

529 BTM FK, ltsz. 51.1264 (243×163 cm; j. l.: Barabás 852). A kép 1951 tavaszán több más, a Kúria épületéből származó portréval együtt, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja átadásaként előbb a Történelmi Képcsarnokba, majd onnan a Fővárosi Múzeumba került. Ld. MNL OL XIX-I-19a, 1620. tétel (447/1951), Nr. 39. Barabás Miklós: *Ferenc József*, 1852. 250×160 cm. Ferenc Józsefről egy másik huszárezredesi egyenruhás portré is készült a Kúria számára, amelyet Grimm Rezső festett 1852-ben. MNM TKCs, ltsz. 2188.

530 MNM TKCs, 477.

531 *Budapesti Hírlap*, 3. 1853. január 21. 18. sz. 81. Ugyancsak Grimm Rezső festett a Kúria számára egy, az uralkodót huszárezredesi uniformisban ábrázoló háromnegyed alakos portrét (MNM TKCs, ltsz. 2188).

81. Pállik Béla: *I. Ferenc József koronázási ornátusban*, 1870
Zágráb, Hrvatski povijesni muzej, ltsz. 8773

Ferenc József 1867. évi megkoronázása után a magyarországi közintézmények számára készült portrékon rendszerint vörös huszártábornoki egyenruhában ábrázolták az uralkodót, így például a zágrábi vármegyeháza ülésterme számára Pállik Béla által festett portréján is *(81. kép)*.[532] A király ezt az uniformist viselte ünnepi díszruhaként a koronázás során és más magyarországi ceremóniákon. A portrétípus azonban uralkodása alatt

82. Ferenc József dolgozószobája a királyi magánlakosztályban.
Raimund Stillfried von Rathenitz felvétele, 1883
Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, Pk 311 e, 42

önállóan nem jelent meg a palotában, csupán Engerth 1867-es ceremóniaképén tűnt fel. Ezt a képtípust képviselte ugyanakkor Ferenc Józsefnek a bécsi testőrpalotából 1928-ban Budára szállított portréja. Ugyanígy Erzsébet királyné magyar koronázási díszruhás ábrázolása is csak Engerth festményén jelent meg, önálló portrén nem – eltekintve az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum anyagától.

Az uralkodói lakosztályokban Amerling képén kívül nem függött más reprezentatív portré. Az 1880-as évektől ezekben a termekben a korabeli magyar „műcsarnoki festészet" reprezentatív darabjait helyezték el. Ezek nagy részét az uralkodó magánpénztárából, a Magyar Királyság által fizetett éves apanázsból vásárolta a Képzőművészeti Társulat kiállításain, s így a képek a király magántulajdonát képezték. A magyar festők műveivel berendezett lakosztályok a rezidencia magyar jellegét voltak hivatva kifejezni: valamennyi festmény zsánerkép (magyar népéletkép) és tájkép volt, ám történeti tárgyú kép nem akadt közöttük.[533] A politikai vonatkozású témáktól való tartózkodás minden bizonnyal tudatos döntés eredménye volt, ugyanis a bécsi Hofburg császári hálószobájában két, igencsak „politikus", s épp

532 *A Hon*, 8. 1870. március 29. 71. sz. 3.

533 *A Király Könyve* 1899. 6: „A lakó-szobák falain jobbára magyar tárgyú s többnyire magyar kéztől is származó festmények." A festmények leltárát ld. HHStA, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, GDPFF JR, Inv 41: Inventar der in Budapest befindlichen im Privateigentum des Kaisers stehenden Gemälde und sonstigen Gegenstände (1885–1898). A király festményvásárlásairól ld. Sinkó Katalin: „Ö Felsége a király vásárlásai". In: *Aranyérmek* 1995. 361–364; Szvoboda Dománszky 2001. 422, 581.

budai vonatkozású festmény függött: a Fritz L'Allemand által 1850-ben az uralkodó megrendelésére festett két kép egyike az 1849. májusi ostrom során a budai várat a forradalmárokkal szemben védő Hentzi tábornok, a másik pedig a Lánchíd felrobbantása közben elhunyt Alois Alnoch ezredes halálát ábrázolta.[534]

Ferenc József halála (1916) után a budai palotában elhelyezett, az uralkodó magántulajdonát képező festmények Ferenc József örökösei, azaz leányai, Gizella és Mária Valéria főhercegnő tulajdonába kerültek, akik elszállíttatták azokat.[535]

A palota déli szárnyában elhelyezkedő uralkodói magánlakosztály termeiben sem helyeztek el reprezentatív portrékat. A források egyedül Erzsébet királyné Georg Raab (1821–1885) által 1877-ben festett ovális mellképét említik, amely a királyi dolgozószobában, azaz a délnyugati sarokszobában, a kandalló felett függött, s rubinköves gálaruhában, fején diadémmal ábrázolta a királynét *(82. kép)*.[536] A bécsi Hofburg császári dolgozószobájában ugyancsak a királyné két, Franz Xaver Winterhalter által festett, privát jellegű képmása függött, amelyek kibontott hajjal ábrázolják „Sisit".

III. A HABSBURG-REPREZENTÁCIÓ FORMÁI AZ 1893–1905 KÖZÖTT KIBŐVÍTETT PALOTÁBAN

A kiegyezést követően az uralkodó gyakoribb itt-tartózkodásai miatt a budai királyi palota egyre kevésbé felelt meg a kor életmódbeli és ceremoniális elvárásainak. Hauszmann Alajos így ír erről önéletrajzában. „A budai királyi Vár eredetileg az udvarnak csak időleges tartózkodására volt szánva, amiért is oly berendezések, amelyek állandó lakhelynél nélkülözhetetlenek, teljesen hiányoztak. Így pl. sem könyvtár, sem irattár, vagy ezüstkamra nem volt, sőt kényelmi és hygienikus berendezésekről sem történt gondoskodás. […] Bécsben és Schönbrunnban a vízvezeték bevezetésére már a múlt század kilencvenes éveiben létesítettek pótépítkezéseket fürdők és toilettek számára[537] […] A budai Várban ellenben […] a fürdőkádakat naponként vitték be az uralkodó család öltöző szobáiba, toilettül pedig falfülkékben elhelyezett edények szolgáltak."[538] „Ezen palota legfényesebb napjait alkotmányunk visszaállítása után látta I. Ferenc József koronázása alkalmából. A fényes ünnepélyek során kitűnt, hogy a budapesti palota nem elég nagy és az udvartartás szükségleteit nem tudja kielégíteni. Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök már akkor kijelentette, hogy egyik legfőbb teendőjének tartja a palotának a magyar királyi méltósághoz illő kiépítését. Ybl Miklós meg is kapta a palota kiegészítésének megtervezésére szóló megbízást, mely szerint Rudolf trónörökös és Stefánia főhercegnő lakosztályait, valamint egyes udvari méltóságok lakásait kellett egy a palota nyugati oldalán levő nyílt udvari területen emelendő úgynevezett krisztinavárosi szárnyban elhelyezni. Számos tervvázlat készült, de az építés kezdete elhúzódott […] A trónörökös tragikus halála […] a palotaépítési tervek megvalósítását is kétségessé tette. […] Időközben [ti. 1892-ben] Wekerle Sándor lett a miniszterelnök, aki az ország tekintélyének érdekében állónak tartotta, hogy a palota a magyar király méltóságának megfelelően felépüljön. […] A miniszterelnöknek a királyhoz tett előterjesztése után meghívást kaptam Bécsbe a főudvarmesteri hivatalhoz, ahol Liechtenstein herceg főudvarmesterrel […] az új építési programot megtárgyaltuk és […] engem az építési tervek elkészítésével hivatalosan is megbíztak. Az elkészült terveket személyesen mutattam be a királynak. […] Ezen látogatásnak az volt az eredménye, hogy az építés végrehajtására

534 Bécs, Österreichische Galerie Belvedere, ltsz. 7894-95. Hanák 1998.

535 Nádas Sándor: Egy délután a királyi vár szobáiban és konyháiban. *Pesti Napló*, 68. 1917. szeptember 16. 231. sz. 7–8. A palotában elhelyezett képek egyike Greguss Imre *A szegedi árvíz (Szeged szebb lesz, mint volt…)* című, 1888-ban festett képe, amely a király 1879. március 17-i szegedi látogatását örökíti meg. A képet a király még ebben az évben megvásárolta mesteriskolái felkeresésekor, majd leányai 1918-ban Szeged városának ajándékozták a képet. Ld. Szabó Tamás: A megfestett Zách Klára. Greguss-képek a szegedi múzeumban. *Szeged*, 29. 2017. 6. sz. 26–29.

536 Kovács 1892; reprodukcióját 1875-ös datálással ld. *Kaiserin Elisabeth Album: Porträte weiland Ihrer Majestät der Kaiserin und Königin Elisabeth*. Wien, Maas, 1906. Nr. 18. A kép 1879-ben festett egész alakos változata a bécsi Sisi Museum kiállításán látható.

537 A bécsi Hofburgban 1810 körül alakították ki az első fürdőszobát Mária Ludovika császárné lakosztályában, 1826-ban pedig az első vízöblítéses vécét Zsófia Friderika hercegnő számára. Az 1876-ban Erzsébet királyné számára kialakított fürdőszoba máig fennmaradt.

538 *Hauszmann* 1997. 86.

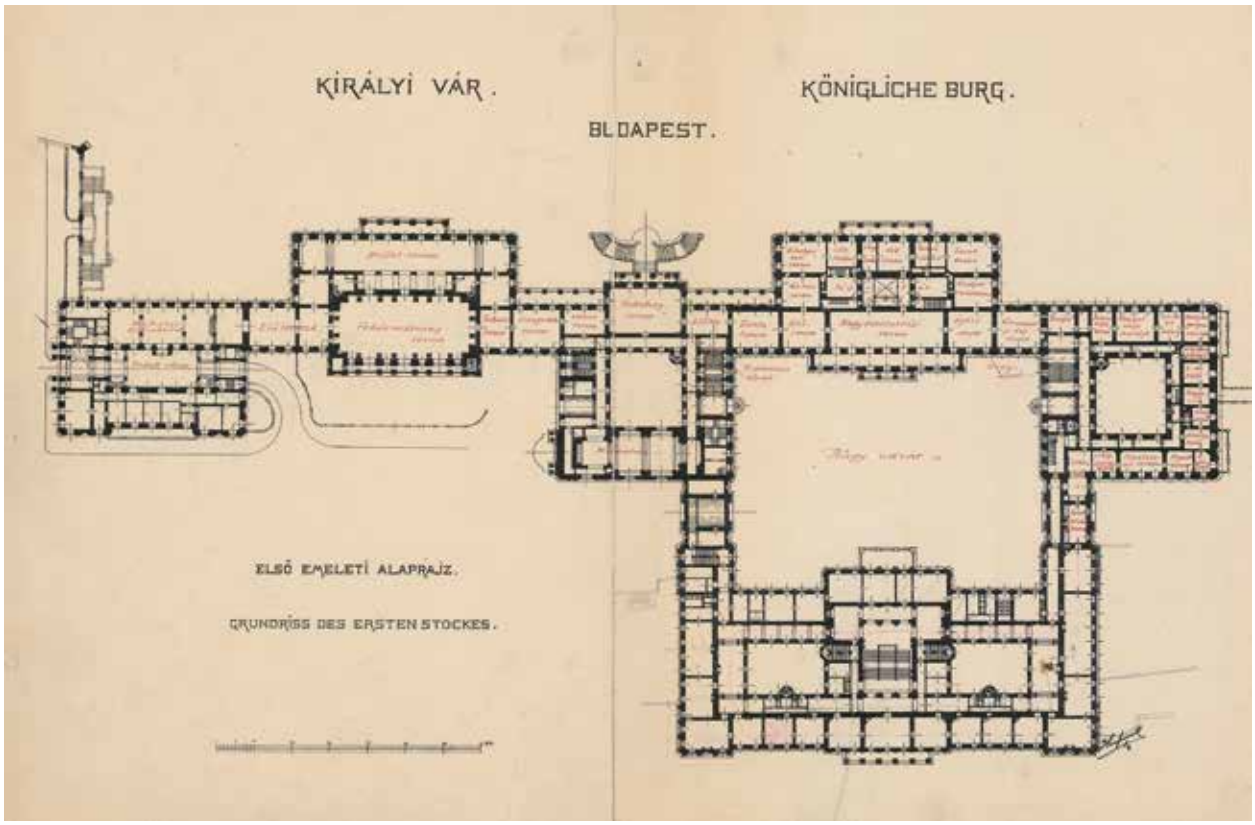

83. A budai királyi palota első emeleti alaprajza a kibővítés után, a terembeosztást jelző 1940 körüli (piros) feliratokkal
Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 304

megkaptam az engedélyt [ti. 1892 decemberében[539]] és a költségelőirányzatomat elfogadták."[540]

A palota 1893–1905 között, Ybl és Hauszmann tervei szerint megvalósult kibővítése nyomán a budai királyi rezidencia nemcsak méltó párja lett a bécsi Hofburgnak, hanem annak mintegy ellenpontját is képezte a kiegyezéssel két súlypontúvá vált monarchiában.[541] Ehhez az a várakozás is társult, hogy Ferenc József az év felét a dualista állam „magyar székesfővárosában", a Monarchia második fővárosában, a kibővített budai palotában tölti majd.[542] Gróf Apponyi Albert, a Nemzeti Párt vezére egy 1904. júliusi parlamenti beszédében egyenesen az ország felemelkedésének előfeltételeként szólt erről: „akármennyire nevezzük is el a mi városunkat székesfővárosnak, ez a város mégis csak provinciális életet él, a mit megváltoztatni, a mit igazán európai fővárosi színvonalra emelni csak akkor lehet, hogyha a magyar király és a magyar királyi háznak tagjai és az ezzel együtt járó tényezők ezt a várost igyekezzenek nemcsak kirándulásképen, hanem állandó székhelyül felkeresni. Ha [...] ő Felsége az évnek ugyanannyi idejét tölti Magyarországon, mint Ausztriában [...]Magyar-

539 *Nemzet*, 11. 1892. december 25., 3710. sz. 2 (A várpalota átalakítása).

540 *Hauszmann* 1995. 34–37.

541 Farbaky Péter: Analogie und Antithese zur Hofburg. Die Erweiterung des Budapester Königspalastes nach dem österreichisch–ungarischen Ausgleich von 1867. In: *Die Wiener Hofburg und der Residenzbau in Mitteleuropa im 19. Jahrhundert*. Hg. von Werner Telesko–Richard Kurdiovsky–Andreas Nierhaus. Wien, Böhlau, 2010. 229–249.

542 *Pesti Hírlap*, 2. 1880. május 18. 136. sz. 235. 4 (Egy „magyar királyi" udvar): „Az ország kívánsága – és kívánsága ennél soha nem volt igazoltabb és legálisabb, – hogy az uralkodópár Magyarországba haza, s ne látogatóba jöjjön. A törvény ugyan nem mondja ki betű szerint, mily hosszú ideig tartozik a király Magyarországon lakni. De kétségtelen, hogy a törvény szelleme szerint az év felét Budapesten kellene töltenie, valamint a másik felét Bécsben."

ország államiságának és Budapestnek Béccsel szemben a teljes paritásra való igényeinek megfelelően […]akkor csakhamar be fog következni az, hogy azt az úgysem igen nagy különbségét a mi fővárosunk és egyáltalában a mi országunk társadalmi életének európai színvonala és az osztrák főváros európai színvonala közt helyreütjük."[543]

A korábbi várakozásokkal ellentétben azonban Ferenc József 1905 után is csak rövidebb időszakokat töltött Budán.[544] Ebben az is közrejátszhatott, hogy 1898-ban megözvegyült, ám utóda, IV. Károly szintén csak tizennyolc napot töltött Budán huszonkét hónapnyi uralkodása alatt.[545] *(83–84. kép)*

Pogány Béla (1896–1962) baloldali író 1935-ben így értékelte a Habsburgok szerepét Budapest fejlődésében: „Bécs háború előtti nagy fellendülésének alapja az osztrák centralisztikus törekvésekben keresendő, amelyek Gross-Wien kialakításában látták az álmodott óriási birodalom szimbólumát. Mindezek a tényezők, mindez a példátlan motorikus erő, sajnos hiányzott Budapest kifejlődésénél. […] Nemzeti föllendüléseink közjogi küzdelmekben merültek ki, amelyek az elbukott szabadságharc után legkevésbé sem biztosították Budapest számára az uralkodóház különös kegyét, amelyet mindig Bécs élvezett. A gyér király-látogatások tíz szerény szobron és néhány udvari ebéden, udvari bálon kívül alig hoztak valamit a magyar főváros konyhájára."[546]

A palota 1893–1905 közötti kibővítését azonban még az Apponyi által is megfogalmazott ambiciózus várakozások határozták meg, s ennek megfelelően az újjáépítés során minden korábbinál erőteljesebben jutottak érvényre a dinasztikus reprezentáció elemei, különösen az épület dunai szárnyának ikonológiai programjában.

A palota keleti homlokzatának középrésze

A palota dunai homlokzatának középpontját a Habsburg-terem fölött emelkedő kupola jelölte ki, csúcsán a Szent Koronával. A kupola alatti homlokzatot timpanonnal záródó portikusz tagolta, a timpanonmezőben az uralkodót dicsőítő szoborcsoporttal.[547] A Királyi Várépítési Bizottság megrendelésére Senyei Károly készítette el a sokalakos kompozíciót, amelynek tárgya

84. Éder Gyula: *József főherceg családja fogadja a királyt*, 1910
Stockholm, magángyűjtemény

543 *Képviselőházi napló*, 1901. XXVI. kötet. Budapest, Athenaeum, 1904. 348.

544 A palotának 1902-től lett állandó lakója József Ágost főherceg személyében, aki a krisztinavárosi szárny földszintjén kialakított lakosztályt vette használatba, „mint a magyar királynak Magyarországon állandó képviselője". Ld. *Magyarország*, 9. 1902. november 29. 284. sz. 8 (József Ágost új otthona). Idekapcsolódik Éder Gyula 1910-ben festett, *József főherceg családja fogadja a királyt* című képe (Stockholm, magángyűjtemény – a kép ismeretét és fotóját köszönöm Seremetyeff-Papp Jánosnak). A kép Max Herzig (1863–1912) bécsi könyvkiadó megrendelésére készült, a kép fotóheliogravür reprodukciója megjelent a Ferenc József uralkodásának 60. évfordulója alkalmából kiadott album második részében, 1910-ben (ÖNB, Bildarchiv, Pk 1302, 35). A festmény adatait közli: Somogyi Gábor: *Éder Gyula, az ember és a művész*. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2005. 151. Nr. 303. Budai tartózkodásai során Ferenc József gyakran meglátogatta a főherceget. Ld. *Tolnai Világlapja*, 5. 1905. április 16. 16. sz. 576; a főhercegi lakosztályról Erdélyi Mór által készített enteriőrfotókat ld. *Szalon Újság*, 1902. december 31.

545 *Budapesti Hírlap*, 38. 1918. november 5. 259. sz. 9 (Mennyi időt töltött IV. Károly a budai várpalotában?).

546 Pogány Béla: A mi Budapestünk. *Budapesti Hírlap*, 55. 1935. június 2. 125. sz. 1.

547 Borovi Dániel–Szerdahelyi Márk: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*. Budapest, Holnap, 2022. 185.

85. A budai királyi palota keleti homlokzatának timpanonja. Weinwurm Antal felvétele, 1900 (részlet)
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz. 536/1963

„Felséges királyunk apotheosisa szobormű alakjában".[548] Egy korabeli leírás szerint a mű három figuracsoportból állt: „A főcsoport a trón géniuszát ábrázolja, amint egy emelvényen ül, s kezében Ferenc József király domborművű képmását tartja pajzs alakú lapon. Fölötte harsonát fúvó angyal alakja lebeg, ez a trón dicsőségét hirdeti. A csoporttól jobbra két női alak áll, amelyek a király személyében összpontosuló hatalmat és törvényt jelképezik. Ezek mellett a művészetet ábrázoló szobrász alakja van, amint sipkája lebegtetésével mintegy éljenzi a királyt, hódolatát és köszönetét fejezve ki neki, a művészet bőkezű pártolójának. A trón géniuszának csoportjától balra az igazság és az áldozatkészség alakja áll, a király igazságosságának és áldozatkészségének jelképezéséül. Ezek mellett a tudományt ábrázoló aggastyán alakja van, amint vastag könyv fölé hajolva búvárkodik; ez a szobor a tudományszerető királynak hódol."[549] *(85. kép)*

A Várépítési Bizottság a kupoladob nyugati oldalának szoborfülkéiben 1901-ben a Vallás és az Alkotmány, a keleti oldalon a Hazaszeretet és a Szabadság allegorikus szoborcsoportjait helyezte el.[550] Ugyancsak a Bizottság javaslatára a „királyi erényeket" – a Nagylelkűséget, a Bölcsességet, az Igazságosságot és az Irgalmasságot – megjelenítő három méter magas allegorikus nőalakok kaptak helyet 1893-ban a palota belső (oroszlános) udvarában, az 1892-ben kibővített díszterem rizalitjának attikáján is, amelyek Tóth István, Köllő Miklós és Senyei Károly művei.[551] A korabeli sajtó szerint a szobrok „Ferencz József király erényeit" hirdették, „azt a négy erényét, melyet dicsőit az ország, elismer a külföld".[552] Az erényallegóriákhoz a bécsi Hofburg 1893-ra felépült Mihály-szárnya *(Michaelertrakt)* homlokzatának Johannes Benk (1844–1914) által mintázott párkányszobrai szolgálhattak előképül, amelyek ugyancsak az uralkodói erényeket, a Bölcsességet, az Igazságosságot és az Erőt jelenítik meg.

Az uralkodói erények alakjai már 1854-ben megjelentek a palota épületén: a dunai oldal rizalitjának attikáján ekkor az Erő, a Béke, a Vallás és az Igazságosság kilenc láb (kb. 280 cm) magas allegorikus szobrait helyezték el, amelyek August la Vigne bécsi szobrász művei

548 BFL, II.3.a, LXIV. jegyzőkönyv (1899. júl. 29.).

549 *Pesti Hírlap*, 21. 1899. november 26. 328. sz. 8 (A király apotheozise).

550 BFL, II.3.a, LXX. és LXXXI. jegyzőkönyv (1900. március 7.; 1901. március 5.); a Szabadság és a Hazaszeretet Róna József, a Vallás Füredi Richárd, az Alkotmány pedig Damkó József műve volt.

551 BFL, II.3.b, 58/1892; Farbaky 2001. 252. A korábbi kutatások tévesen azt feltételezték, hogy Hauszmann August la Vigne szobrait helyezte át ide. Ld. Czagány 1969. 70. Az attika jelenlegi szobrai 1960 körül készültek, az eredetiektől eltérő formában. A B és a D épület dunai homlokzatának attikáján a négy évszak, valamint a négy magyar folyó (Duna, Tisza, Dráva, Száva) allegorikus alakjai kaptak helyet.

552 *Magyar Szemle*, 5. 1893. március 26. 13. sz. 156 (Szobrok a királyi palotán).

voltak.[553] Ybl Ervin kutatásai szerint 1855 körül a palota királylépcsőjének fülkéiben is az uralkodói erények szobrait, valamint Ausztria és Magyarország perszonifikációit tervezték elhelyezni, amelyekhez szintén la Vigne készített terveket.[554]

Az uralkodói erényeket allegorizáló szoborcsoportok mintegy esszenciális összegzését adták a palota dunai szárnyában megjelenő, Habsburg-tematikájú ikonológiai programnak. Ennek pandanjaként a krisztinavárosi szárny nyugati homlokzatán egy hangsúlyosan „nemzeti" tematikájú szoborcsoport kapott helyet: a középrizalit párkányán álló hat nőalak a Szent Korona országait (Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Fiume) jelenítette meg, amelyeket a Hazaszeretet és az Áldozatkészség perszonifikációi fogtak közre.[555]

A Habsburg-terem

A Habsburg-terem a palota dunai szárnyának középpontjában, a kupola alatt helyezkedett el, s „kisebb fogadásokra szolgált". Ezzel összefüggésben „a teremből széles márványlépcső" vezetett le „a kertbe, hogy esetleges nyári ünnepségek alkalmával a gyönyörű kilátást nyújtó kerti teraszt is föl lehessen használni".[556]

A korabeli méltatás szerint a két szint belmagasságú – s kezdettől fogva Habsburg-teremnek nevezett – csarnok „tiszta Mária-Terézia-korabeli barokk stylusban épült.[557] Gazdagon aranyozott architecturájára ráborul a 19 méter átmérős óriás boltozat, melyre Lotz mester legutolsó nagy művét, a Habsburg-ház dicsőítését festette. A hatalmas méretű festmény tökéletes rajza, az intenzív színei egyaránt a palota egyik legfejedelmibb helyévé avatják e termet".[558] A homlokzati timpanonhoz hasonló képi program jellemezte a Habsburg-terem Lotz Károly (1833–1904) által festett mennyezetképét. A Várépítési Bizottság 1900 decemberében, 40 000 korona tiszteletdíj ellenében rendelte meg a mestertől az „alfresco festményt, amely a király őfelségére vonatkozó allegóriát ábrázolja"[559] *(86–89. kép)*.

Az ablakokkal szemközt, a hosszanti oldal közepén egy posztamens fölött Ferenc József és Erzsébet királyné angyalok által tartott, márványrelief hatását keltő ovális medalionportréja volt látható.[560] A posztamens előtt Hungaria nőalakja állt, pajzsán a magyar címerrel, amint a jobbjában tartott babérkoszorút az uralkodópár képmásai felé nyújtotta. A medalionportré fölött két szárnyas puttó lebegett a Szent Koronával, a jogarral és az apostoli kettős kereszttel. Ettől balra a béke áldásait jelképező figuracsoport lebegett, elöl az olajágat tartó Béke nőalakjával, mögötte a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar, valamint a tudományok és a művészetek allegorikus nőalakjaival. A medalionportrétól jobbra Mars volt látható négylovas fogaton, azaz quadrigán. A korabeli értelmezés szerint „Mars isten háborúba vonulásával az ország fejlődő kultúrájának védelmét symbolizálta".[561] A képtérből kifelé hajtó hadisten, s az előtte a győzelem hírnökeként lebegő angyal, aki Niké-szobrot emelt a magasba, valójában inkább a háború elmúltát, a béke eljövetelét jelképezhette. Az ablakok fölötti boltfelületen a História allegorikus nőalakja ült, ölében kőtáblával, fölötte a Hírnév babérkoszorút tartó alakja lebegett. A boltozat rövidebb oldalain a két fő uralkodói erény, az Igazságosság és a Bölcsesség perszonifikációi kaptak helyet: az északi oldalon a mérleget és pallost tartó Iustitia, a délin pedig a tükröt tartó Prudentia ült diadalívszerű festett architektúra előtt.[562] Legfőbb uralkodói erényként Stróbl Alajos Iustitia-szobra kapott helyet 1910-ben a palota krisztinavárosi szárnyának díszlépcsőházában is.[563]

553 Ybl 1956a. 316.

554 Ybl 1956a. 41. jegyzet. Ybl Ervin ezeket a „Várépítési Irodában", azaz a főőrségi épületben működő KÖZTI-irodában, a Szabó László várkapitány által átadott tervek között látta. Ezek a tervek nagy része később átadásra került a Kiscelli Múzeum és az OMVH Tervtárának, la Vigne rajzai azonban itt nem találhatóak, sorsuk nem ismert. (Köszönöm a tájékoztatást Potzner Ferencnek.)

555 Rostás 2001. 501.

556 *Budapesti Hírlap*, 27. 1907. január 10. 9. sz. 7 (A királyi palota új ünnepi helyiségei).

557 Maga Hauszmann „Fischer von Erlach stílusában" épültként jellemezte a Habsburg-termet. Ld. *Pesti Napló*, 51. 1900. március 3. 61. sz. 6.

558 *Építő Ipar*, 29. 8. sz. 1905. február 19. 61 (Képek és szobrok az új királyi palotában).

559 BFL, II.3.a, LXXVIII. ülésjegyzőkönyv (1900. december 1.).

560 A mennyezetkép kartonjait a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya őrzi. Ld. Szvoboda Dománszky Gabriella: Habsburg-terem. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 549.

561 *Építő Ipar*, 29. 1905. február 19. 8. sz. 61.

562 A Habsburg-terem mennyezetképe viszonylag sértetlenül átvészelte az 1945. évi ostromot, amint arról egy 1945. évi film- és több fényképfelvétel is tanúskodik. Ld. *Vár állott, most kőhalom* (1945). Rendező: Bánk László. (Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum; köszönöm Torma Galinának és Gesztelyi Júliának a film megtekintéséhez nyújtott segítségét); MTVA Archívum, MTI-FOTO-757513; MÉM MDK Fényképtár, ltsz. 92.567N. A freskó megóvása érdekében 1958-ban védőtetőt emeltek a terem fölé, 1961-ben azonban elbontották a termet, hogy helyére megépítsék a Magyar Nemzeti Galéria főlépcsőházát. Ld. *Népszava*, 86. 1958. október 9. 238. sz. 8; Czagány 1966. 141.

563 Szatmári 2001. 467. Fotóját ld. *Képes Folyóirat. A Vasárnapi Ujság füzetekben*, 47. 1910. 733.

86. A Habsburg-terem észak felé
Hauszmann 1912. 17. tábla

87. A Habsburg-terem dél felé, 1940 körül
Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.82 (Edward J. Czerniuk hagyatéka)

Ugyancsak az uralkodói erények allegóriái voltak láthatók a palota két lépcsőházának lunettafalképein, amelyeket Deák-Ébner Lajos festett 1905-ben. A Habsburg-teremhez vezető Diplomata-lépcső emeleti ajtaja fölött a Tudomány(pártolás) és a Művészet(szeretet) allegorikus nőalakjai voltak láthatók, míg a szemközti az Igazságosság perszonifikációja kapott helyet.[564] A vendéglakosztályokat magába foglaló krisztinavárosi szárny díszlépcsőházának lunettamezőiben a Barátság és a Vendégszeretet perszonifikációi voltak láthatók.[565]

A Habsburg-terem mennyezetfreskója tehát az aranykor, a „boldog békeidők" megteremtőjeként jelenítette meg Ferenc Józsefet, az uralkodó feje fölött a Szent Istvántól eredeztetett Szent Koronával, előtte a hódoló Hungaria alakjával, ezáltal fejezve ki azt a gondolatot, hogy Ferenc József az államalapító szent király méltó (és legitim) utóda, akinek uralkodása alatt a rendi nemzet virágkorát éli.[566] Ezt a gondolatot fejezi

564 A Művészet és a Tudomány fotóját közli: Czagány 1966. 95–96. kép. Az Igazságosság nőalakját ábrázoló lunettaképről a Diplomata-lépcső bontásakor készült fényképfelvétel található a KÖZTI archívumában. (Köszönöm Borovi Dánielnek, hogy felhívta erre a figyelmem.) A Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Gyűjteménye Deák-Ébner két nagy méretű, allegorikus nőalakokat ábrázoló, a palota falképeihez készült kartonját őrzi (ltsz. 1925-1123; 1925-1124). Ezek egyike a Művészet allegóriájához készült, a másik – sérült – karton pedig a krisztinavárosi szárny díszlépcsőházának egyik falképéhez. A diplomata-lépcsőhöz kapcsolódó kocsiáthajtó tervét ld. BTM ÉGy, 271. sz.

565 BFL, II.3.a, LXVI. ülésjegyzőkönyv (1899. október 24. – a „Vendéglátás" és a „Fogadtatás" allegóriájaként); Rózsaffy Dezső: Deák-Ébner Lajos. *Művészet*, 6. 1907. 79; Czagány 1966. 119–120. kép (tévesen Lotz Károly műveként).

566 Ybl Ervin: *Lotz Károly élete és művészete*. Budapest, MTA Könyvkiadó Vállalata, 1938. 371. A korabeli közgondolkodás azt is számontartotta, hogy a Habsburgok leányágon – III. Béla leányán, Konstancia cseh királynén keresztül – az Árpádok leszármazottai. A leszármazási táblát közli: *Képes Folyóirat. A Vasárnapi Ujság füzetekben*, 3. 1888. 212. Ld. még: *A Nagykikindai Gymnasium Értesítője az 1891/92. tanévről*. Nagykikinda, Milenkovits István, 1892. 9: „az isteni Gondviselés mégis úgy intézte a haza sorsát, hogy első Ferdinándban, az Árpádok leányágon való utódában […] és nemcsak az Árpádok, de az egész magyar nemzet iránt örök halára kötelezett Habsburgok immár állandóan, a századok hosszú sorára a magyar királyi trónra jutottak." I. Ferenc József 1898-ban távoli őseként, „elődei emléke iránt viselt kegyeletből" saját költségén készíttetett díszes neoromán síremléket III. Béla maradványai számára a Mátyás-templomban. Ld. Deklava 2016. 254.

88. Lotz Károly: *I. Ferenc József és Erzsébet királyné dicsőítése*. A Habsburg-terem mennyezetképének részlete. Fénykép, 1940 körül Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.76–77

ki „a honalapitás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról" szóló 1896. évi VII. törvénycikk is, amelyet Ferenc József megkoronázásának évfordulóján, 1896. június 8-án fogadott el a parlament. A törvénycikk a király és a nemzet harmonikus együttélését hangsúlyozva megállapítja: „az országgyűlés mindkét háza legmélyebb hódolattal járul Ö császári és apostoli királyi Felsége I. Ferencz József elé, akinek dicsőséges uralkodása alatt az ország alkotmányos szabadsága és zavartalan fejlődése biztosítva van. Magyarország és társországainak apostoli királya viszont törhetetlen bizalmát nyilvánítja szeretett népének hűségében. Szilárd alapjai ezek annak az áldásos összhangnak, melynek ereje a jövendő századok biztos haladásának is zálogát képezi."

A Habsburg-terem 1904 februárjára elkészült mennyezetképét Ferenc József következő budai tartózkodása során, 1904. május 21-én tekintette meg,[567] s Apponyi Lajos udvarnagynak „meghagyta, hogy elismerését fejezzék ki Lotz Károlynak a szép festményekért".[568]

A Habsburg-terem „falfülkéiben [...] a Habsburg-ház azon királyainak és királynőinek fehér márvány mellszobrai" kaptak helyet, „kik a budai királyi váron építettek".[569] A Senyei Károly által készített büsztök III. (VI.) Károlyt, Mária Teréziát, Ferenc Józsefet és Erzsébet királynét ábrázolták.[570]

89. Lotz Károly: *I. Ferenc József és Erzsébet királyné dicsőítése*. Karton a Habsburg-terem mennyezetképéhez, 1904 Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 3595

Ferenc József lovasszobrának terve

Hauszmann Alajos a Habsburg-terem keleti homlokzata előtti teraszon Ferenc József lovasszobrát tervezte elhelyezni, amely a király hadvezéri reprezentációját szolgálta volna, hasonlóan a bécsi Hofburg előtti Josefsplatzon álló, antikizáló II. József-lovasszoborhoz. A fővárosban ekkor már több mint két évtizede tervezték a király lovasszobrának felállítását az Akadémia palotája előtti téren, amelyet 1865-től Ferenc József térnek neveztek, az 1867-es koronázási domb helyén, ez azonban végül nem valósult meg.[571] Ugyanígy meghiúsult a király budai szobrának terve is, helyére ugyanis 1903-ban Savoyai Jenő lovasszobra került. Ennek elkészítését 1897-ben Zenta városa

567 *Pesti Hírlap*, 26. 1904. május 10. 130. sz. 12 (A Habsburg-terem megnyitása).

568 *Budapesti Hírlap*, 24. 1904. május 22. 142. sz. 9 (A király a Habsburg-teremben).

569 Hauszmann 1903. 178.

570 Borovi Dániel: Erzsébet királyné-szobrok bontása és újraállítása Budapesten, 1945–1989. *Aetas*, 38. 2023. (megjelenés alatt).

571 *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*. Szerk. Bicskei Éva–Ugry Bálint. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 127–129 (Boncz Hajnalka).

90. Vajda Zsigmond: *Hauszmann Alajos és Ferenc József a palota Savoyai-teraszán*, 1910
Fotoheliogravür. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, Pk 1302, 33

kezdeményezte a zentai csata kétszázadik évfordulója alkalmából, ám a terv megvalósítása pénzügyi nehézségek miatt elakadt. Széll Kálmán miniszterelnök javaslatára végül az uralkodó 1900 májusában 260 000 koronáért megvásárolta a Rónai József által megmintázott szobrot – talapzatán a zentai csatát ábrázoló két domborművel – és a budai királyi palota előtt állíttatta fel.[572]

A szobrász önéletrajzában így emlékezik minderre:

„Egy idő múlva Hausmann Alajos jött el hozzám s az emlékmű méretei után érdeklődött. […] Széll referált a királynak az ügyről, s a művészek kérelmét is előhozta, őfelsége látni akarta a szobrot. Egy kurír vitte Bécsbe a fényképeket s a királynak nagyon tetszett a munkám. Zumbuscht[573] hívatta el, hogy véleményt mondjon. Zumbusch ösmerte művemet, s a legjobb véleményt mondta róla. Amikor Széll újra Bécsbe jött, megemlítette előtte a király, hogy emlékezete szerint a budai vár elé egy lovasszobrot terveztek.

– Igen, Felséged lovasszobrát! – mondotta Széll.

– Erre a koronázási domb van kiszemelve a pesti oldalon, – szólt a király. És ezen nem is akarok változtatni!…

Széll feszült figyelemmel hallgatott.

– A vár előtt nagyon jó helyen volna Savoyai Jenő szobra. Ez ellen senkinek sem lehet kifogása. Hisz ő volt az, aki Magyarországot a török járom alól felszabadította s egyébként is barátja volt a magyaroknak. Ezt én tudom a legjobban."[574]

Ferenc József példaképének tekintette és a birodalmi patriotizmus eszméjének megtestesítőjeként tisztelte Savoyai Jenő herceget, ezért 1865-ben lovasszobrot állíttatott számára a bécsi Hofburg előtti Heldenplatzon. Ugyanebben az évben helyezték el az uralkodó utasítására a budai királyi palota királyi lakosztályának elő-

Minden bizonnyal ehhez a szoborhoz készült az az ismeretlen szobrásztól származó modell, amely koronázási ornátusban, a kardvágás közben ábrázolta a királyt, s amelynek fotóját a Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztályának fényképarchívuma őrzi. (Ltsz. nélkül, ismeretlen 3. mappa, 199. kép. Köszönöm az adatot Borovi Dánielnek és Gulyás Dorottyának.)

572 BFL, II.3.a, LXXIII. és LXXV. ülésjegyzőkönyv (1900. április 30. és május 26.).

573 Ti. Caspar von Zumbusch (1830–1915) német szobrászművész, tanár, a német akadémikus emlékműszobrászat jeles képviselője, az 1888-ban felállított bécsi Mária Terézia-emlékmű mestere.

574 Rónа József: *Egy magyar művész élete*. Budapest, a szerző kiadása, 1929. II. 657–658.

termében Engerth *Savoyai Jenő elküldi követét a császárhoz a zentai győzelem hírével* című képét. A herceg budavári szobra tehát mintegy a bécsi emlékmű budai párjaként került felállításra, mivel „a törökverő Eugen emléke szerencsés összhangba foglalja úgy az uralkodóháznak, mint a nemzetnek s a hadseregnek kegyeletét".[575]

Hauszmann önéletrajzából tudjuk, hogy a szobor itteni elhelyezését csak ideiglenesnek szánta, „mert erre a helyre I. Ferenc József lovasszobra van tervbe véve, és Eugén herceg szobra azért állíttatott egyelőre a főhomlokzat elé, hogy meg lehessen ítélni, milyen nagyságúnak kell lennie, és az épülettől milyen távolságban kell majd állnia királyunk leendő lovasszobrának"[576] *(90. kép)*.

A két meghiúsult budapesti tervhez hasonlóan Bécsben sem került sor az ott tervezett Ferenc József-lovasszobrok felállítására, sem a császár életében, sem pedig halála után.[577] Ennek oka, hogy maga az uralkodó idegenkedett a tiszteletére állított emlékművektől,[578] halála után pedig az első világháború és a Monarchia széthullása akadályozta a tervek megvalósulását, jóllehet az a Ferenc József emlékét becikkelyező 1917. évi I. törvénycikk is kimondta, hogy „a székesfővárosban a megdicsőült király emlékéhez méltó emlékmű állíttatik fel". Ferenc József alakja így Budapesten mindössze a millenniumi emlékmű uralkodószobrai között kapott helyet 1906-ban.

A budai vár történetében nem ez volt az első meghiúsult lovasszoborterv: a budai tanács 1783-ban kezdeményezte II. József lovasszobrának felállítását a Dísz téren, amelynek tervrajza is fennmaradt, azonban az uralkodó ellenérzései miatt ez a terv is meghiúsult.[579] Ugyancsak meghiúsult az 1898-ban a palota közelében, a Szent György téren, a Hentzi-szobor helyén felállítani tervezett Erzsébet királyné emlékmű terve, így nemcsak Ferenc József, hanem „Sisi" szimbolikus térfoglalása is elmaradt a budai várban.[580]

A lotaringiai kárpitok

Hauszmann Alajos kezdeményezésére 1902. május 19-én Ferenc József engedélyezte, hogy a bécsi udvari gyűjteményből négy, Buda 1686. évi visszavívásának jeleneteit ábrázoló falikárpit a budai királyi palotában kerüljön elhelyezésre.[581] Két kisebb (305×385, ill. 305×400 cm méretű) kárpit a krisztinavárosi szárny lépcsőházának falán, két nagyobb (450×740, ill. 440×610 cm) pedig az ún. Buffet-csarnokban kapott helyet *(91–94. kép)*.

A két kisebb kárpit témája „Lotaringiai Károly diadalmas bevonulása Budára 1686-ban", illetve „Szabad rablás a budai várban 1686-ban (a janicsárok lemészárlása)". Ezek egy öt darabból álló sorozat részeként készültek, amely Lotaringiai V. Károly herceg (1643–1690) magyarországi haditetteit, azaz a törökök elleni felszabadító háború során aratott győzelmeit ábrázolják. A ciklus a hadvezér legidősebb fia és utóda, Lipót herceg (1679–1724) megrendelésére készült 1703–1710 között Nancyban, Charles Mité (1698 e. – 1736) manufaktúrájában.

Az ún. Buffet-csarnokban elhelyezett két nagyobb kárpit témája „Lotaringiai Károly herceg 1686. augusztus 8-án legyőzi a török felmentő sereget Budánál",[582] illetve „Buda átadása".[583] Ezek egy huszonöt darabos ciklus részeként készültek 1710–1718 között ugyancsak

575 *Budapesti Napló*, 5. 1900. május 26. 143. sz. 8 (Savoyai Jenő szobra Budapesten).

576 *Hauszmann* 1995. 42; *Hauszmann* 1997. 95. A Savoyai-szobor felállítását a korabeli sajtó is fenntartásokkal fogadta. Vö. *Pesti Hírlap*, 22. 1900. május 26. 143. sz. 8 (A budai királyi palota lovas-szobra): „A szobor kétségtelenül szép, de mennyivel szebb volna mégis, ha azon a helyen a magyar nemzeti történetnek pl. egy olyan nagy ércalakja ülné meg a lovat, amilyen Hunyady János volt, avagy Mátyás király. Így a királyi várpalota előtt történetünknek ismét egy olyan alakja lesz megörökítve, aki tulajdonképen nem is a mienk, s akinek szemlélete, bár nagy katonai szolgálatok emlékét ébreszti föl, mégsem fogja a nemzeti érzést emelni. Pedig ez lesz Budapest legelső lovasszobra."

577 Így például Otto Wagner 1895-ben a bécsi városháza előtti térre, 1917-ben pedig a Heldenplatzra tervezett egy Ferenc József-lovasszobrot. Ld. Telesko 2008. 150; Margaret Gottfried: *Das Wiener Kaiserforum: Utopien zwischen Hofburg und MuseumsQuartier*. Wien, Böhlau, 2001. 109–116. Ferenc Józsefnek életében egyetlen lovasszobrot állítottak, 1908-ban a szilézia Krnovban. Ld. Telesko 2006. 220.

578 Telesko 2008. 150; Telesko 2012. 444. Pesti lovasszobra kapcsán kifejtett ellenérzéséről a sajtó is beszámolt: „a király egy ízben úgy nyilatkozott, hogy életében e terv valósítását nem óhajtaná". *Magyar Hírlap*, 7. 1897. szeptember 29. 270. sz. 10 (A főváros hálája). Az uralkodó köztéri lovasszobra Madridban és Párizsban már a 17. század elejétől a fejedelmi reprezentáció egyik fontos műfaja volt, Bécsben azonban csak az Osztrák Császárság megalapítása (1804) után avatták fel az első császári lovasszobrot: 1807-ben I. Ferenc kezdeményezésére a Hofburg előtti Josefsplatzon II. József szobrát állították fel.

579 Schoen Arnold: II. József lovasszobra Budán. In: *Pest-budai művészeti almanach az 1919. esztendőre*. Budapest, Uránia, 1919. 38–47; Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1934. 41–42.

580 Borovi Dániel: A tábornok és a királyné. Hentzi és Sisi. Az emlékműpályázat históriája. *Rubicon*, 32. 2021/8. 365. sz. 56–67.

581 BFL, II.3.b, 18/1902.; *Hauszmann* 1995. 40.

582 A kárpit már az 1886. évi budapesti bicentenáriumi kiállításon, majd a millenniumi kiállításon is szerepelt. Ld. *Vasárnapi Ujság*, 33. 1886. augusztus 22. 34. sz. 545; Szendrei János: *Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon*. Budapest, Kereskedelemügyi Minisztérium, 1896. Nr. 4791.

583 A kárpit egy 1885 körüli fotó tanúsága szerint a Hofburg első előtermének falán függött. Ld. Wien Museum, ltsz. 14065/4.

91. *Lotaringiai Károly herceg legyőzi a török felmentő sereget Budánál 1686-ban*, Nancy, 1715 körül
Falikárpit (részlet)
Moszkva, Katonai Egyenruha Múzeum (Музей военной формы)

92. *Buda átadása 1686-ban*, Nancy, 1715 körül
Falikárpit
Budapest, Várkapitányság Nonprofit Zrt.

93. *Lotaringiai Károly diadalmenete Buda előtt*, Nancy, 1705 körül
Falikárpit
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény (a Magyar Nemzeti Bank letéte)

94. *A janicsárok lemészárlása Budán 1686-ban*, Nancy, 1705 körül
Falikárpit
Nancy, Musée Lorrain, ltsz. 5027

Charles Mité manufaktúrájában.[584] Mindkét ciklus kompozíciói Károly herceg udvari festője, Charles Herbel (1650–1702) festményeit követik, melyeket 1698-ban Lipót nancyi bevonulásakor a diadalívek díszítésére is felhasználtak, majd az innsbrucki Hofburg *Gardezimmer*ébe kerültek.

A budai palotában elhelyezett négy kárpit nemcsak Lotaringiai Károly szerepét emelte ki Buda 1686. évi visszafoglalásában, hanem közvetve a Habsburg–Lotaringiai-ház dicsőségét is hirdette. Ezt hangsúlyozta például a Buda átadását ábrázoló kárpit felirata is: BVDAM A SOLIMANO II. EREPTAM CAROLO V. IMPER. CAROLVS V. DVX LOTHAR. INSIGNI VICTORIA EXPUGNATAM LEOPOLDO I. IMPERAT. RESTITUIT MDCLXXXVI (Az V. Károly császártól Szulejmán által elragadott Budát V. Károly lotaringiai herceg diadalmasan visszafoglalta I. Lipót császár számára).

Szerencsés módon mind a négy kárpit máig fennmaradt, ám jelenleg kettő közülük külföldön található. A két nagyobb kárpitot a Szálasi-kormány 1944 novemberében Kőszegre szállíttatta.[585] Innen az egyik kárpit hadizsákmányként a Szovjetunióba került, s jelenleg a moszkvai Katonai Egyenruha Múzeum állandó kiállításán látható. A másik kárpit németországi magántulajdonba került, majd a Magyar Állam 2022-ben megvásárolta.[586] A két kisebb kárpitot 1945 februárjában hurcolták el a palotából.[587] A budai vár kifosztását ábrázoló darab 1954-ben a svájci (genfi) műkereskedelemben bukkant fel és a nancyi Musée Lorrain gyűjteményébe került. A Lotaringiai Károly diadalmenetét ábrázoló darab 1991-ben ugyancsak a svájci műkereskedelemben – Rainer Zietz zürichi műkereskedésében – bukkant fel, ahol a Magyar Nemzeti Bank vásárolta meg, majd letétbe helyezte a Magyar Nemzeti Múzeumban.

IV. HABSBURG-EMLÉKEZETPOLITIKA A BUDAI KIRÁLYI PALOTÁBAN A HORTHY-KORBAN (1921–1945)

A két világháború közötti Magyarország „király nélküli királyságának" keretei között a budai királyi palota szerepe alapvetően megváltozott: az épület megszűnt uralkodói rezidenciaként működni, s egyre inkább a politikai reprezentáció kitüntetett objektumává vált. „A Budapest kellős közepén elhelyezkedő, a városképet uraló királyi palota lenyűgöző méreteivel a térben, történetiségével az időben, politikai jelentőségével pedig a jelenben, a kortárs magyar közéletben is kitüntetett szerepet kapott", s a (neo)barokk palotában megtestesülő „neobarokk szellem" mind erősebb legitimációs szerepet játszott a Horthy-rendszerben.[588] A Kormányzói Kabinetiroda, illetve az annak alárendelt Királyi Várkapitányság 1928-ban megnyitotta a látogatók előtt a palota dunai teremsorát,[589] amely 1918-ig az uralkodói díszlakosztály reprezentációs tereként szolgált. Ettől kezdve a palota önmaga múzeuma lett, amely saját múltját és történelmét kínálta látnivalóként, s egyúttal a Horthy-rezsim szimbolikus legitimációját is szolgálta. Az egykori budai királyi palota kitüntetett szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia széthullását és a Habsburg-ház magyarországi trónfosztását (1921. november 6.) követően is alkotmányos monarchiaként működő Magyar Királyság politikai reprezentációjában.

A palota krisztinavárosi szárnyának egykori vendéglakosztálya kormányzói rezidenciaként szolgált, míg a dunai szárny főemeletén a díszteremsor és az uralkodói magánlakosztályok a kor „Habsburg-emlékezetpolitikáját" szolgálták. Ennek fókuszában az a gondolat állt, hogy a 17. század végétől kezdődően a Habsburg-házi magyar

584 A ciklust ismerteti: Michel Antoine: *Les manufactures de tapisserie des ducs de Lorrraine au XVIIIe siècle, 1698–1737*. Nancy, Presse Universitaire, 1965; Rózsa György: A budai várpalota lotharingiai falikárpitjainak sorsa. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 361–369.

585 MNL OL, XIX-A-1-j, 5097-II-1945 (A Királyi Vár tulajdonát képező, a kitelepítéssel kapcsolatban elszállított szőnyegek jegyzéke [1945. júl. 16.]) 52. sz. „Nagy gobelin / Budavár bevétele, 427×665. 216. ltsz. sz. (Buffet-teremből)". (Köszönöm az adatot Farkas Kornélnak.)

586 Védett műtárgy azonosítószám: 329743.

587 Szabó László várkapitány 1945. február 5-én kelt jelentése szerint „a krisztinavárosi szárny lépcsőcsarnokában lévő 2 db csataképet ábrázoló gobelin", azaz a két kisebb lotaringiai falikárpit ekkor még a helyén volt. Ld. Kókay 1997. 232.

588 Ujváry 2001. 106, 110.

589 Az Udvarnagyi Hivatal jogutódaként 1920-ban létrejött Várkapitányság 1920–1948 közötti iratanyagának nagy része 1956-ban elégett, a fennmaradt iratokat ld. MNL OL, K 24. Ennek tárgymutatójában (uo. 30. kötet) számos, a palota berendezésével, pl. festmények vásárlásával és restaurálásával kapcsolatos bejegyzés található (pl. 1928/224; 1931/40), azonban nem teljeskörűen. Feltételezhető, hogy a műtárgyvásárlások egy részéről közvetlenül a kabinetiroda rendelkezett, amelynek iratanyaga 1945-ben elpusztult.

95. A királyi lakosztály trónterme („kis trónterem"), 1940 körül Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.84

96. A királynéi lakosztály trónterme („kék szalon"), 1940 körül Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.83

királyok döntő és pozitív szerepet játszottak Magyarország történelmében, a török kiűzésében és az ország hódoltság utáni újjáépítésében, azaz – Hóman Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum ekkori főigazgatójának szavai szerint – „a történeti Magyarország föltámadásához vezető kultúrmunkában".[590] Ez a fejlődés a dualizmus aranykorként értékelt időszakában érte el csúcspontját, amelyet aztán a Trianoni békeszerződés derékba tört. A Horthy-éra legfontosabb politikai célkitűzése az volt, hogy a Trianon-revízió révén megvalósítsa „Magyarország föltámadását", s a monarchia keretei között elhozza az új aranykort. A budai királyi palota ebben az összefüggésben egyszerre hordozta a Magyar Királyság múltjának emlékezetét és a szebb jövő ígéretét. Mindennek esszenciális összefoglalását adja a *Nemzeti Újság* című konzervatív napilap 1943. évi írása, I. Ferenc József születésének évfordulója és halotti maszkjának a Nemzeti Múzeumban történt kiállítása kapcsán: „I. Ferenc József személye ma is úgy él a magyar nemzet emlékezetében, mint a királyság valóságos megtestesítője s képviselője annak a szentistváni birodalmi gondolatnak, amelyhez a nemzet nagysága, kulturális és gazdasági emelkedése fűződik. Emlékezete soha el nem múló erkölcsi forrása a magyarság történelmi hivatásának Közép-Európában."[591]

A Habsburg-emlékezetpolitika jegyében s az épület egykori rezidenciális szerepének hangsúlyozása érdekében az 1930-as években a királyi és királynéi audienciateremben visszaállították az onnan korábban eltávolított

590 *Budapesti Hírlap*, 46. 1926. november 23. 266. sz. 4. (I. Ferenc József halálának tizedik évfordulója).

591 *Nemzeti Ujság*, 25. 1943. november 20. 263. sz. 7.

baldachinos trónt,[592] továbbá eredeti helyén, a királynéi magánlakosztályban részlegesen rekonstruálták Erzsébet királyné dolgozószobáját is,[593] amelynek berendezését 1907-ben az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban helyezték el, „hű másaként annak, ahogyan a néhai királyné írószobája volt berendezve" *(95–96. kép)*.[594]

A dunai szárny főemeletének díszteremsorát és az uralkodói magánlakosztályokat 1928-ban a Habsburg-család tagjait ábrázoló portrékkal rendezték be. Ezek nagy részét feltehetően a műkereskedelemben vásárolta a kormányzói kabinetiroda, míg egy reprezentatív uralkodóportré-galériát a bécsi testőrségi palotából szállítottak Budára.[595]

A Magyar Királyi Nemesi Testőrség bécsi palotájának portrégaléria a budai királyi palotában

A kormányzói kabinetiroda kezdeményezésére 1927. június 23-án Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy a bécsi „Gárdapalotában" lévő Habsburg-uralkodóportrékat adják át a Szépművészeti Múzeum számára,[596] s az helyezze letétbe a képeket a budavári királyi palotában.[597] A döntés hátterében az állt, hogy a Monarchia széthullásával – az Osztrák Köztársaság 1918. november 12-i kikiáltásával – a bécsi palota elvesztette korábbi funkcióját, s 1924-től a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek (a Collegium Hungaricum elődjének) adott otthont. 1927 augusztusában az épületből hat egész alakos portrét szállítottak Budapestre, amelyek Mária Teréziától I. Ferenc Józsefig ábrázolták a Habsburg-házi magyar királyokat magyaros öltözékben.[598] A bécsi testőrségi palota dísztermének Habsburg-portrégaléria a magyar királyi testőrség 1856. évi feloszlatását követően széthullott, a képeket különböző helyekre szállították. Miután a kiegyezést követően visszaállították a testületet, s testőrség 1869-ben visszakapta a gárdapalotát,[599] s a portrék nagy részét is sikerült visszaszerezniük, majd restaurálttatni vagy másolatokkal pótolni azokat.[600] A sorozat 1870-ben I. Ferenc József huszártábornoki egyenruhás portréjával is kiegészült, amelynek megfestésére Liezen-Mayer Sándor kapott

592 A palota 1928-as vezetője a „kis trónteremben" és a „kék szalonban" még nem említi a trónusokat. Ld. *Vezető* 1928. 10, 12.

593 Itt helyezték el Benczúr Gyula *Mályvák közt* (1890) című festményét (MNG ltsz 51.545.T), valamint Wilhelm Richter *Királyi falkavadászat Rákoson* (1872) című képét (MNM TKCs ltsz. 1897), amelyek eredetileg itt, majd 1907-től az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban voltak elhelyezve. Ld. *Vezető* 1938. 19; Szalay 1907. 21. A szoba bútorait még az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban említi: Humphrey 1933. 18. Erzsébet királyné dolgozószobájának falain függött továbbá Rudolf von Alt négy akvarellje, amelyek a királyné életének egy-egy fontos helyszínét – a bécsi Augustinerkirchét, a possenhofeni és a laxenburgi kastélyt, valamint a budai várat és a Lánchidat ábrázolják. Az akvarelleket a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteménye őrzi (ltsz. 1950-4244–4247), azonosításuk Kaján Mariann érdeme.

594 *Pesti Napló*, 58. 1907. november 19. 274. sz. 6 (A király ajándéka a nemzetnek: Erzsébet királyné emlékmúzeum).

595 Ferenc József halála után az uralkodói magánlakosztályok korábbi berendezéséből csak azok a festmények maradtak a palotában, amelyek 1907-ben az uralkodó ajándékaként az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumba kerültek. (Vö. Vér 2008. 6, 16.) Ilyen például Spányik Kornél *Gödöllői falkavadászat* című képe (MNM TKCs 1909), amely korábban Ferenc József írószobájának falán függött (a helyiségről 1883-ban Raimund Stillfried von Rathenitz által készített felvételt ld. ÖNB, Bildarchiv, Pk 311 e, 41), valamint Wilhelm Richter *Királyi falkavadászat* című képe, amelyet 1873-ban Erzsébet királyné írószobájában helyeztek el.

596 Fleischer 1929. 396. tévesen állítja, hogy a képeket a Külügyminisztériumnak adták át.

597 Szépművészeti Múzeum, Irattár, 840/1927; MNL OL, K 726, 575/1927.: „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr folyó évi június hó 23-án 9646-1927.III.b. szám alatt kelt rendeletével II. József, I. Ferenc, V. Ferdinánd, I. Ferenc József, Mária Terézia és I. Lipót [sic!] királyokat ábrázoló képeket a kormányzói kabinetiroda kezdeményezésére […] a Gyűjteményegyetem ügyvezető-alelnökével egyetértőleg a bécsi Gárdapalotából a budavári királyi palota részére engedte át letétbe." 1929-ben ugyancsak a kormányzói kabinetiroda kezdeményezésére („Kormányzó Úr Főméltósága magas rendelkezésének megfelelőleg") került letétként a királyi palotába egy, a gödöllői Grassalkovich-kastélyból származó, az Iparművészeti Múzeumban letétként őrzött „augsburgi díszszekrény", amely Erzsébet királyné egykori dolgozószobájában kapott helyet. Ld. IMM Adattár, 256/1929; *Budapest und Umgebung*. (Grieben Reiseführer, 102.) Berlin, Albert Goldschmidt, 1939. 95; Jeszenszky 1952a. Nr. 981.

598 Az 1927. augusztus 9-én kelt átvételi elismervény szerint Uray István, a kormányzói kabinetiroda vezetője az alábbi festményeket vette át Károlyi Árpádtól, a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójától. A portrék adatai a jegyzék szerint: 1. Mária Terézia, szignálva: G. Hessl [Gustav August Hessl (1849–1926)] nach Meytens 1879; keret nélkül 236×158 cm, kerettel 270×189 cm; 2. II. József a Szent István-rend ornátusában. Szignatúra nélkül, valószínűleg másolat. Keret nélkül 217×150 cm, kerettel 245×175 cm; 3. II. Lipót. Eredetileg térdkép, később mostani nagyságára kiegészítve. Szignatúra nélkül. Keret nélkül 230×151 cm, kerettel 258×180 cm. 4. I. Ferenc. Szignálva: Schams [Franz Schams (1824–1883)] p[inxit]. 1869. Keret nélkül 217×150 cm, kerettel 248×178 cm. 5. V. Ferdinánd (magyar huszáregyenruhában). Szign. nélkül. Másolat? Keret nélkül 219×141 cm, kerettel 263×187 cm. 6. I. Ferenc József (magyar huszáregyenruhában). Szign.: Liezen-Mayer S. Másolat? Keret nélkül 224×146 cm, kerettel 271×193 cm. A képek szerepelnek a Szépművészeti Múzeum háborús veszteségjegyzékében is. Ld. Jeszenszky 1952b. Nr. 220, 243–245, 562.

599 Fleischer 1929, 388.

600 Mária Terézia portréja 1857-ben a prágai katonai kórház (Invalidovna) dísztermébe, II. József portréja pedig a bécsi Augarten-palotába került. Ld. Sohár László: Das Palais der k. ung. Leibgarde in Wien. *Pester Lloyd (Abendblatt)*, Jg. 70. 1923, 26. September, Nr. 217. 4.

megbízást.[601] II. József, II. Lipót és I. Ferenc alakjait a Szent István-rend nagymestereként ábrázolták portréik, V. Ferdinándot és I. Ferenc Józsefet pedig a hadsereg főparancsnokaként, magyar öltözetű tábornoki gálauniformisban, azaz skarlátvörös nadrágban és dolmányban, fehér mentében, kócsagtollas forgóval díszített nyusztprémes kalpaggal.[602] A Mária Terézia-portrén ábrázolt öltözékről nincs adat. A két világháború közötti enteriőrfotókon a sorozatból egyedül Ferenc József portréja látható.

A budai „palotamúzeum" Habsburg-portrégalériája

A Habsburg-dinasztiának emléket állító „palotamúzeum" termeit tehát 1927-ben nagyrészt a bécsi magyar testőrpalotából Budapestre szállított uralkodóportrékkal rendezték be, amelyekhez újonnan vásárolt képek is társultak. A portrégaléria összetétele és kronologikus elrendezése a palota 1928-ban és 1938-ban kiadott kalauza, valamint más korabeli útikönyvek alapján rekonstruálható. Az oroszlános udvarból a díszemeletre vezető Diplomata-lépcső emeleti vesztibülje, azaz a Habsburg-terem és a Zenta-terem közötti „belépő" falain a Budát 1686-ban visszafoglaló császári sereg hadvezére, Lotaringiai Károly és „felesége" egész alakos portréi kaptak helyet, tematikailag kapcsolódva a Buffet-csarnokban elhelyezett lotaringiai kárpitokhoz *(97–98. kép)*.[603] A képek eredete nem ismert, feltehetően a kormányzói kabinetiroda vásárolta azokat külföldi műkereskedelemben az 1920-as években. 1945 után – néhány kisebb méretű festmény, mint például Ottó főherceg képmása és a *Mária Terézia gyermekei* című kép mellett – egyedül ezek az egész alakos portrék maradtak fenn a palota „Habsburg-képcsarnokából".

97–98. *Lotaringiai Károly és „felesége" portréja*, a Habsburg-terem előteréből, 18. sz. eleje
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1892, 1893

1928-ban a Zenta-teremből nyíló egykori királyi audienciateremben, az ún. kis trónteremben II. József, II. Lipót, valamint I. Ferenc József Liezen-Mayer Sándor által festett – a bécsi testőrpalotából származó – portréi függtek.[604] Utóbbit a korábban itt állt baldachinos trón helyén, az ablakokkal szemközti falon helyezték el *(99. kép)*.[605] Az északi sarokteremből nyíló „lila szobában" I. Ferenc és V. Ferdinánd – a bécsi testőrpalotából származó – egész alakos portréi függtek, az ifjú Ferenc József főherceg Amerling által festett, 1878-ban itt elhelyezett portréja mellett.[606]

601 A korabeli híradások szerint a Münchenben élő Liezen-Mayer a testőrségi palota díszterme számára Bécsben festette a portrét, amit a következő évben a bécsi Künstlerhausban is kiállított. Ld. *Fővárosi Lapok*, 7. 1870. május 24. 111. sz. 476; *Wiener Zeitung*, 1871. 12. Jänner. Nr. 12. 151; *Wiener Abendpost*, 1871. 28. Jänner. Nr. 23. 92. A kép ceruzarajz vázlatát – pofaszakállas álló alak zsinórozott dolmányban – a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya őrzi (ltsz. 1905-1517).

602 Ferenc József egy másik, 1896-ban Telkessy Valér által a Budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium számára festett huszártábornoki egyenruhás portréját így írja le egy korabeli tudósítás: „Az életnagyságú festmény magyar tábornoki díszruhában ábrázolja a királyt, akinek jóságos arcáról az atyai szeretet melege sugárzik, míg a testének nemes tartásában uralkodónk közmondásossá lett délcegsége a fejedelmi méltósággal szerencsésen párosul." *Pesti Hírlap*, 18. 1896. október 13. 282. sz. 9.

603 Humphrey 1933. 20. MNM TKCs, ltsz. 1892, 1893. A „feleség" képmása valójában I. Lipót felesége, Pfalz-Neuburgi Eleonóra császárné portréja, mellette bársonypárnán a német-római császári koronával. A két kép mérete egyezik (217×109 cm), de beállításukat tekintve nem alkotnak párdarabot. Lotaringiai Károly portréja pontos másolata az innsbrucki Hofburg Lothringerzimmerében található képnek.

604 *Vezető* 1928. 10. Ld. még: Mesterházy Jenő: *A budavári királyi palota hajdan és most*. Budapest, Hollóssy János Könyvnyomtató Műhelye, 1929. 35.

605 Egy 1940 körüli színes fotó tanúsága szerint a Ferenc József-portrét ekkorra áthelyezték, és visszaállították a baldachinos trónt. A palota 1938-as vezetője már csak II. József és II. Lipót portréját említi a teremben. Ld. *Vezető* 1938. 14.

606 Humphrey 1933. 20.

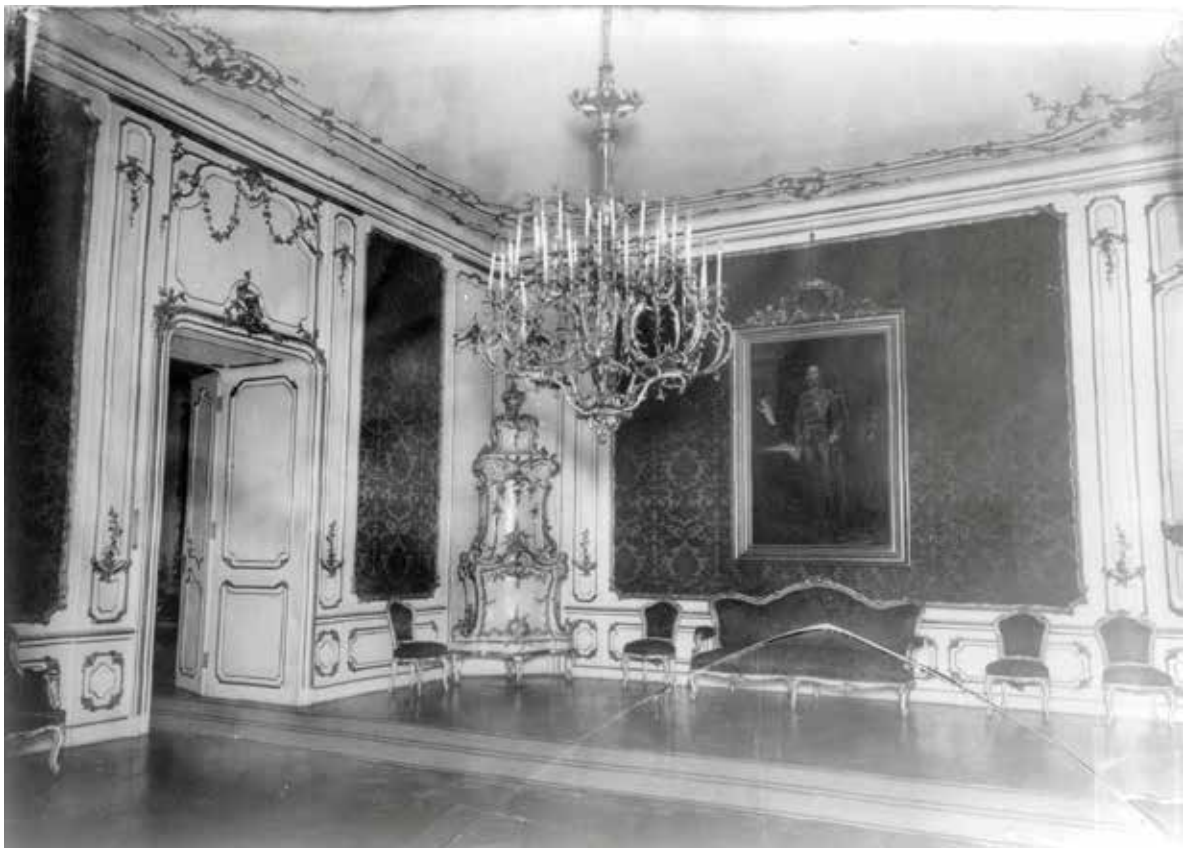

99. A budai királyi palota kis trónterme Liezen-Mayer Sándor 1870-ben festett Ferenc József-portréjával, 1930 körül
Budapest, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 029.752N

A „kék teremben", vagyis az egykori hálószobában Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc egész alakos – ismeretlen helyről származó – képmásait helyezték el.[607] Az 1930-as években ezekhez az uralkodópár öt gyermekét ábrázoló, Meytensnek tulajdonított kép társult,[608] amelyet feltehetően műkereskedelemben vásárolt a kormányzói kabinetiroda *(100. kép)*.[609] Ugyancsak az 1930-as években helyezték el a „lila szoba" és a „kék terem" közötti „sárga szobában" Ferenc József 1853-ban készült, osztrák tábornoki egyenruhás portréját.[610]

A déli sarokteremben az „utolsó budai koronázás (1916) emlékei" kaptak helyet. 1917-ben a magyar festők doyenje, a hetvenkét éves Benczúr Gyula kapott állami megbízást az uralkodópár és Ottó főherceg portréinak megfestésére a palota számára. Zita királyné és a trónörökös egész alakos, életnagyságú képmásai a következő évben el is készültek, s ezeket elhelyezték a

607 Mivel a bécsi testőrségi palotából átadott festmények között nem szerepel Lotaringiai Ferenc-portré, valószínűsíthető, hogy egy másik portrépár került itt elhelyezésre. Ezek minden bizonnyal azonosak a palota háborús veszteségjegyzékében szereplő, 200×110 cm méretű Mária Terézia- és Lotaringiai Ferenc-portrékkal. Ld. Jeszenszky 1952a. Nr. 145, 147.

608 *Vezető* 1938. 18. A képet a királynői magánlakosztály sarokszobájában említi: Humphrey 1933. 19.

609 1929-től „a kormányzóság költségvetésében új kiadási tétel gyanánt jelentkezik a királyi palota műtárgyainak kiegészítésére előirányzott 5000 pengő". *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXI. Budapest, Athenaeum, 1929. 223.

610 Humphrey 1933. 20; *Vezető* 1938. 18. A kép feltehetően az Angeli Henrik (1840–1925), illetve Josef Matthäus Aigner által festett, 1945-ben megsemmisült portrék egyikével azonos. Ld. Jeszenszky 1952a. Nr. 7; Kókay 2001. 309, Nr. 136.

palota déli saroktermében.[611] A királyné magyar koronázási díszruhában, az 1898-ban alapított Erzsébet-rend vállszalagjával jelent meg portréján, a trónörökös pedig abban a hermelinprém-szegélyes öltözékben, amelyet a koronázási ceremónián viselt.[612] Benczúr megbízása IV. Károly portréjának megfestésére is szólt,[613] a festő azonban részben idős kora, részben az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság miatt 1920-ban bekövetkezett haláláig nem készült el azzal.[614] A képet csak IV. Károly halála után, 1928-ban festette meg a Benczúr-tanítvány Kukán Géza (1890–1936), a Szent István-rend ornátusában ábrázolva az utolsó magyar királyt.[615] IV. Károly jobbra forduló portréja Zita királyné képmása helyére került a déli sarokteremben, a királyné képmását pedig áthelyezték Ottó főherceg portréja helyére,[616] mivel a királyi pár képei így alkottak egymással szembeforduló párt *(101–103. kép)*.

A királynéi audienciateremben 1938-ban Mária Terézia és Erzsébet királyné portréi függtek.[617] Előbbi a bécsi testőrpalotából Budára szállított Meytens-másolattal azonosítható,[618] utóbbi pedig egy Bihari Sándor által festett portréval, amely magyar koronázási díszruhában ábrázolta a királynét.[619]

A portrésorozat tehát a barokk palota felépítése idején és az azt követően élt Habsburg-uralkodók képmásait sorakoztatta fel, ezáltal egyfajta emlékezethellyé avatva az épületet. Különösen az egykori hálószobában elhelyezett Mária Terézia- és Lotaringiai Ferenc-portrék esetében érhető tetten ez a törekvés, hiszen a helyiség eredetileg az uralkodópár számára került kialakításra, ám sohasem vették azt használatba. Az a tény, hogy I. Ferenc Józsefről három portré is helyet kapott a dunai teremsorban, amelyek közül kettő magyar öltözetű tábornoki díszegyenruhában, a császári-királyi hadsereg főparancsnokaként jelenítette meg az uralkodót, azt a szándékot jelzi, hogy a

100. *Mária Terézia gyermekei*, 1750 körül
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1907

611 *Képes tárgymutató Benczúr Gyula és tanítványainak kiállításáról*. Budapest, Műcsarnok, 1921. 85–86. sz. („1917, a Magyar Korona tulajdona" megjegyzéssel, Zita királyné portréjának reprodukciójával); Szvoboda Dománszky 2001. 431–432 (képpel). Zita királyé portréja látható Szentgyörgyvári Gyenes Lajosnak a királynéi tróntermet ábrázoló, 1926-ban festett enteriőrképén is. Reprodukcióját ld. Benda–Farbaky–Rostás 2015. 81.

612 Zita királyné portréja 1945-ben minden bizonnyal elpusztult, ám a kép nem szerepel a Jeszenszky-féle háborús veszteségjegyzékben. Ottó főherceg portréja 1947-ben a Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe került, MNM TKCs, ltsz. 1887.

613 *Pesti Hírlap*, 39. 1917. március 9. 68. sz. 5 (Benczúr műtermében).

614 *Budapesti Hírlap*, 44. 1924. június 15. 109. sz. 7 (Látogatás a királyi palotában): „Egyik sarokszobában függ Ottó király és Zita életnagyságú portréja. Károlyé most készül." A Nemzeti Filmintézet Filmarchívumában egy 1928 körüli rövid filmfelvétel található a déli sarokteremről (kivágat, forrásmegjelölés nélkül, ltsz. Kivágás 1972/12), amelyen Zita királyné és Ottó főherceg portréja látszik a falakon. (Köszönöm Torma Galina segítségét.)

615 A portré szerepelt a Műcsarnok 1928-as téli tárlatán, majd a budai királyi palota saroktermében került elhelyezésre. Ld. *Magyarság*, 9. 1928. február 9. 32. sz. 6 (Kukán Géza, a portréfestő); uo. 9. 1928. december 16. 285. sz. 16 (Téli tárlat a Műcsarnokban); Jeszenszky 1952a. Nr. 280. („Kukán Géza: IV. Károly a Szent István rend ornátusában. Olajf. cca. 250×160 cm, Budai kir. palota".) IV. Károly egy másik – Benczúr Gyula unokaöccse, Éder Gyula által festett – Szent István-rendi díszruhás portréját ld. Serfőző 2021a. 233.

616 Egy 1940 körüli felvételen Ottó főherceg képmása a királynéi magánlakosztály egyik szobájában látható. Ld. HIM F, ltsz. 16773.

617 *Vezető* 1938. 18. A teremről készült 1930 körüli felvételt ld. MNM TF, ltsz. 78.1158.

618 Humphrey 1933. 20; Kókay 2001. 310, Nr. 142.

619 Humphrey 1933. 20; Kókay 2001. 310, Nr. 142–143; Jeszenszky 1952a. Nr. 40. („Bihari Sándor: Erzsébet királyné arcképe. Olajf., cca. 160×90 cm").

101. A palota déli sarokterme, Zita királyné és Ottó főherceg portréjával, Csiky fotó, 1930 körül
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Fényképtár, 66.1270.

kormányzói kabinetiroda a palotát az ő „emlékezethelyévé" is kívánta tenni. Mindez aligha lehetett független Horthy szándékaitól, aki egykor szárnysegédként szolgálta a királyt, majd a király nélküli királyság kormányzójaként, azaz „államfőként" annak utódjává vált. Horthy kormányzósága alatt is mély tiszteletet tanúsított Ferenc József iránt, amint arról 1926. november 21-én a Nemzeti Múzeumban elmondott beszéde is tanúskodik. Ezen a napon, Ferenc József születésének évfordulóján a múzeum kupolatermében bemutatták, azaz „felravatalozták a király halotti maszkját".[620] A kormányzó köszöntőjében így méltatta az uralkodót: „Még csak tíz esztendeje annak, hogy örök álomra hunyta le szemét I. Ferenc József őfelsége, az uralkodói kötelességteljesítésnek és erényeknek Európa-szerte elismert és tisztelt mintaképe. Az ő félszázados alkotmányos királysága alatt az ország – modern alapokra fektetve – a békés és biztos fejlődésnek olyan arany korszakát élte át, amely szinte példátlan történetünkben. Hogy utolsó évei háborús zajba fúltak, hogy egy orkán erejével sodródott trón és ország egy szörnyű balsors felé, ez nem rajta múlott. Kegyeletes, soha el nem múló csodálattal hódolok emlékének, különösen én, akinek a Gondviselés megengedte volt, hogy öt évet tölthettem közvetetten közelében."[621] A dinasztia iránti lojalitás jeleként értelmezhető az is, hogy 1928-ban IV. Károly (posztumusz) portréját is megrendelték a palota portrégaléria számára. Aligha véletlen, hogy a megbízást ugyanaz a festő, Kukán Géza kapta, aki az előző évben Horthy Miklósról is festett egy egész

620 Ld. Serfőző Szabolcs: Ferenc József halotti maszkja és a Nemzeti Múzeum [2020] (https://mnm.hu/hu/cikk/ferenc-jozsef-halotti-maszkja-es-nemzeti-muzeum) (letöltés 2023. 01. 04.).

621 *Budapesti Hírlap*, 46. 1926. november 23. 266. sz. 4.

102. IV. Károly portréja a palota déli saroktermében, 1940 körül
Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.86

103. Benczúr Gyula: *Ottó főherceg*, 1917
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1887

alakos, a kormányzót tengernagyi uniformisban ábrázoló portrét.[622]

Az 1930-as években néhány további Habsburg-portré is helyet kapott a palota déli szárnyában elhelyezkedő uralkodói magánlakosztályokban. A királynéi lakosztály háromablakos nagy szalonjában egy 1940 körüli fotó tanúsága szerint Innocent Ferenc 1900-ban festett Erzsébet királyné portréja függött, amely magyar koronázási díszruhában ábrázolja a királynét.[623] Mellette az 1868-ban a budai királyi palotában született leánya, Mária Valéria főhercegnő egy 1870-ben Budán készült portréját helyezték el, amely Brave nevű bernáthegyi kutyájával ábrázolja.[624] A kép korábban az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban,

622 *Pesti Hírlap*, 49. 1927. október 29. 246. sz. 4. A portré későbbi sorsa nem ismert. A palota ingóságainak 1948. szeptember 30-i jegyzékében Mihálovits Miklós Horthy-portréja szerepel, amely feltehetően a krisztinavárosi szárnyban, a kormányzói lakosztályban függött. Ld. Inventárium 1948. Nr. 160.

623 MNM TKCs, ltsz. 1898. J. j. k.: Innocent F. 900. A kis méretű (127×85,5 cm) kép talán annak az Erzsébet királyné portrénak a másolata, amely „életnagyságban, koronázási magyar díszruhában" ábrázolta a királynét, s amelyet Innocent 1899-ben az aradi vármegyeháza ülésterme számára festett. Ld. *Pesti Hírlap*, 21. 1899. május 18. 137. sz. 4 (Aradmegye királyné-képe); *Hazánk*, 10. 1903. március 31. 77. sz. 2. Az 1930-as években a palotába került kép szerepelt az Eötvös József reáliskola egykori növendékeinek 1932. novemberi kiállításán. Ld. *Magyarság*, 13. 1932. november 13. 256. sz. képes melléklet, 5.

624 A portré megfestését Erzsébet királyné egyik magyar nyelvű levele említi. Ld. *Drága Rudolf! Ferenc József és Sisi levelei fiukhoz*. Szerk. Borovi Dániel–Vér Eszter Virág. Budapest, Szépmíves, 2020. 65.

104. Franz Schrotzberg: *Mária Valéria főhercegnő kétéves korában, Brave nevű bernáthegyi kutyájával*, 1870
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1868

105. Szalon Erzsébet királyné egykori magánlakosztályában, 1940 körül
Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum, ltsz. 2016.1.1.73

Erzsébet királyné (rekonstruált) írószobájában függött *(104–106. kép)*.[625]

A szomszédos kis szalonban XIV. Lajos Habsburg-házi felesége, Mária Terézia spanyol infánsnő Pierre Mignard-nak tulajdonított portréja függött.[626] A kép feltehetően azonos azzal a „Lajos korabeli hölgy arcképpel", amelyet a Várkapitányság iktatókönyve szerint 1939-ben vettek leltárba.[627] A királyi magánlakosztály nagy szalonjában – az egykori tanácsteremben – I. József és felesége – Mányoki Ádámnak tulajdonított – mellképe, valamint egy gazdagon faragott keretbe helyezett Mária Terézia-portré függött *(107–108. kép)*.[628]

A palota északi szárnyában, a bálterem északi oldalán lévő „belépő" falán egy Meytensnek tulajdonított Mária Terézia-mellkép, valamint I. Ferenc felesége, Habsburg–Estei Mária Ludovika osztrák császárné mellképe függött.[629]

A palota Habsburg-portréinak nagy része az 1945. februári ostrom során megsemmisült,[630] kisebb részüknek a „felszabadulás utáni időben" nyoma veszett,[631] csak a kisebb méretű (félalakos) képmások maradtak fenn, feltehetően azért, mert azok menekítése könnyebben

625 Szalay 1907. 19. A képet feltehetően Mária Valéria ajándékozta a múzeumnak, amint a királyné egykori könyvtárának magyar nyelvű köteteit is. Ld. Szalay 1907. 11; Vér 2008. 16.

626 *Vezető* 1938. 19; Inventárium 1948. Nr. 35; MNM TKCs, ltsz. 1911.

627 MNL OL, K 24, 30. kötet, 442/1939 (az irat nem maradt fenn).

628 *Vezető* 1938. 22.

629 *Vezető* 1938. 30; Inventárium 1948. Nr. 2, 40 (tévesen Friedrich Amerling műveként); MNM TKCs, ltsz. 1906, 1912.

630 Kókay 2001. Nr. 134–143; MNL OL, XIX-I-12, 140/1948 (2.d).

631 Kókay 2001. Nr. 181, 192.

106. Innocent Ferenc: *Erzsébet királyné magyar koronázási díszruhában*, 1900
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1898

megoldható volt.[632] Az elpusztult képek nagy részéről fotók sem maradtak fenn. A két világháború közötti időből igen kevés enteriőrfotó ismert a palota barokk teremsoráról, s mindössze két olyan felvételről tudunk, amelyek az itt elhelyezett, 1945-ben megsemmisült portrékat dokumentálják.

632 Az ostromot megelőzően, 1945 januárjában Szabó László várkapitány a palota berendezésének egy részét – az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum műtárgyaival együtt –a krisztinavárosi szárny I. alagsorában lévő ezüstkamrában és díszruharaktárban, illetve ugyanott egy „ideiglenes képraktárnak kijelölt" helyiségben helyeztette biztonságba. Ld. Kókay György: Dokumentumok a budai vár 1945. évi ostromáról. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 26. 1997. 222, 227, 232. Az elpusztult műtárgyakról a várkapitány 1946 januárjában egy több mint hatszáz tételből álló jegyzéket állított össze. Ld. Kókay 2001. 306–316. A megmenekített műtárgyakat 1948 szeptemberében ugyanő egy kétszázkilenc tételből álló jegyzékben vette nyilvántartásba. Ld. Inventárium 1948.

107. *I. József portréja*, a királyi magánlakosztály nagy szalonjából, 1710 körül
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 1886

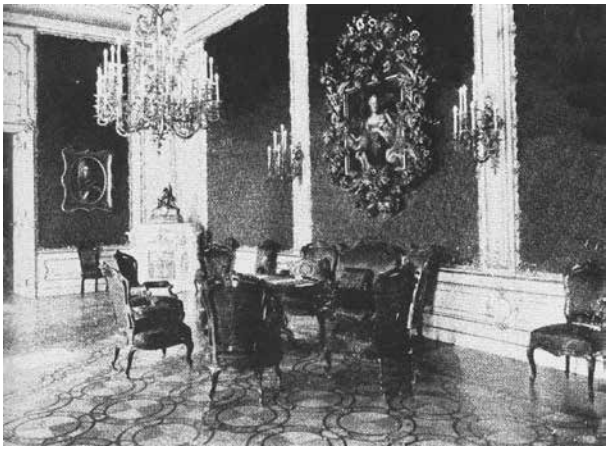

108. A királyi magánlakosztály nagy szalonja, 1935 körül
Vezető 1938. 12.

109. Benczúr Gyula: *Millenniumi hódolat*, 1910 körül
Színes nyomat. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 54.25

A palota berendezésének Habsburg-tematikájú ikonológiai programja 1940-ben egy újabb elemmel bővült. Ez év tavaszán Tasnádi Nagy András képviselőházi elnök kezdeményezésére, Horthy kormányzóságának 20. évfordulója alkalmából a Parlament képviselőházi olvasótermében bemutatja hódolatát a királynak".[634] Benczúr végül 1909-re készült el a képpel, amely azt a pillanatot ábrázolja, amint 1896. június 8-án, Szilágyi Dezső képviselőházi elnök vezetésével „az ország zászlósai, főpapjai, főrendei és képviselői teljes díszben" megjelennek a király előtt a trónteremben, hogy hódolatukat fejezzék ki és köszöntsék az uralkodót magyar királlyá koronázásának évfordulóján.[635] A monumentális méretű (kb. 5×8 m) képet 1922-ben az Akadémia palotájában, a Történelmi Képcsarnok IX. termében,[636] majd 1928-ban a Parlament képviselőházi olvasótermében helyezték el.[637] Innen 1940-ben átszállították a budai királyi palotába,[638] ahonnan 1945 februárjában nyoma veszett *(109. kép)*.[639]

633 Egy 1941. májusi budapesti kirándulásról szóló beszámoló szerint a kép a palota egyik látogatható termében kapott helyet. Ld. *A Jászberényi Érs. Róm. Kat. Leánynevelő Intézet Évkönyve az 1940–1941. iskolai évről*. Jászberény, Kovács Nyomda, 1941. 6: „A várban 32 termet csodáltunk meg. Itt láttuk többek közt Európa legszebb tánctermét. Egy csodaszép festményt is megnéztünk. Ez Benczúr Gy. A magyarok hódolata Ferenc József k. előtt." A kép 1940 májusában készült, Szabó László várkapitány által jelzett elhelyezési terve szerint a festményt az egyik audienciateremben tervezték elhelyezni, ami a falburkolat átalakítását tette volna szükségessé. (Ennek tervét ld. BTM ÉGy – köszönöm az adatot Borovi Dánielnek.) Mivel az Edward J. Czerniuk hagyatékából származó, 1942 körüli fotók tanúsága szerint mindkét audienciateremben baldachinos trón állt, Benczúr képét minden bizonnyal máshol helyezték el.

634 *Budapesti Napló*, 5. 1900. február 8. 38. sz. 11.

635 *Budapesti Napló*, 5. 1900. május 23. 140. sz. 8; *Budapesti Hírlap*, 29. 1909. február 2. 27. sz. 16.

636 *A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa*. Szerk. Felvinczi Takács Zoltán. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1922. Nr. 678.

637 *Az Est*, 19. 1928. április 22. 92. sz. 10 (Benczúr milleniumi képét a Parlamentben óhajtják véglegesen elhelyezni).

638 *Uj Magyarság*, 7. 1940. február 29. 48. sz. 2; *Képes Vasárnap*, 62. 1940. április 14. 15. sz. 13 (Költözködik a nagy Benczúr-kép).

639 Szabó László várkapitány 1945. február 5-én kelt jelentése szerint „A hengerre csavart Benczúr-kép elszállítása egyszer már megkíséreltetett. A henger nagysága és a lépcsőkarok szűk volta miatt azonban a földszintről az I. alagsorba való szállítása nem volt lehetséges." Ld. Kókay 1997. 232. A kép szerepel a palota háborús veszteségjegyzékében. Ld. Kókay 2001. 309, Nr. 133.

Nemzeti tematikai elemek a budavári „palotamúzeumban"

A Corvin-könyvtárterem Mátyás-képmásai

Az 1930-as évek elejétől a palota dunai teremsorában egyre több olyan műtárgy kapott helyet, amelyek valamilyen módon a Habsburg-kor előtti vagy a Habsburg-ellenes „nemzeti történelemre" reflektáltak. Amint arra a korábbi kutatások rámutattak, 1930-tól, Habsburg Ottó főherceg nagykorúvá válásával Horthy környezetében felerősödött a legitimistákkal szemben a szabad királyválasztás gondolatát propagáló Mátyás-kultusz.[640] Ennek keretében került kialakításra 1929-től kezdődően a barokk palota középső szárnyában a világítóudvar üvegtetős lefedésével az ún. királyi könyvtár. Ennek középső része a Corvin-könyvtárterem volt, amely a Corvinák reprezentatív bemutatóhelyeként s egyben Mátyás-emlékhelyként szolgált. Az 1936-ra elkészült neorokokó „díszteremben" Hunyadi Mátyás három portréja is helyet kapott. Ezek egyike Mátyás 16. század elejéről származó profilképmása, amelyet Horthy 1930. március 1-jén, kormányzói beiktatásának 10. évfordulója alkalmából kapott ajándékba Lord Rothermere angol sajtómágnástól. A korábban olasz magántulajdonban lévő képet ekkoriban Mantegna elveszett Mátyás-portréjának 16. század eleji, Giovanni Boltraffio által festett másolatának tartották.[641] A festményt kezdetben az ún. rózsaszobában, majd a Corvin-teremben helyezték el.[642] A Szépművészeti Múzeum letétjeként ugyanitt állították ki 1936-ban Mátyás király és Beatrix királyné – 1476 körül Benedetto da Maiano által faragott – fehérmárvány portréreliefjét is, amelyek három évvel korábban „tértek haza", miután a velencei egyezmény (1933) a bécsi volt udvari gyűjteményekből Magyarországnak juttatta azokat.[643] A Corvin-teremben elhelyezett harmadik Mátyás-portré egy akkor Mányoki Ádámnak tulajdonított 18. századi (fiktív) képmás volt, amelyet feltehetően a műkereskedelemben vásárolt a kormányzói kabinetiroda, majd 1947-ben a Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe került *(110. kép)*.[644]

110. A palota ún. Corvin-terme 1940 körül, a pilléreken Mátyás király és Beatrix királyné márványreliefjeivel. Grantner István felvétele a Rabati Magda (1926–2018) hagyatékából származó fényképalbumban
Magántulajdon

1939-ben a Corvin-terem egy újabb műtárggyal gazdagodott: a Szépművészeti Múzeum az Ernst Múzeum 1939. február 8-i aukcióján megvásárolta Bernhard Strigel 1515 körül festett, *Szent László Mária oltalmába ajánlja II. Ulászlót és gyermekeit* című festményét. Egy hónappal később Uray István, a kormányzói kabinetiroda vezetője levélben tájékoztatta Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztert arról, hogy „A Kormányzó Úr Főméltósága azon óhajának adott kifejezést, hogy az Ernst Múzeumból származó Strigl-féle II. Ulászló magyar király és családja kép a királyi palota király-galériájában helyeztessék el".[645] Újabb egy hónap elteltével a kép a palota Corvin-termében, azaz a „Királyi Palota Corvin Mátyás Múzeumában" került elhelyezésre,[646] ahonnan 1944. november 7-én szállították vissza a múzeumba, a

640 Rostás 2007.

641 Balogh 1940. 48, Nr. 21; *Történelem – Kép* 2000. Nr. III.2. (Figder Éva–Mikó Árpád).

642 Humphrey 1933. 20. Rostás 2007. 63. jegyzetben tévesen állítja, hogy a „Rothermere-féle képet" csak 1936-ban vitték át a palotába a Szépművészeti Múzeumból.

643 Balogh 1940. 468, Nr. 4.

644 Megyery 1937. 155; Balogh 1940. 520, Nr. 61; MNM TKCs 1908. A 18. század közepére datálható kép – hátoldalán „Mányoki" feliratú papírcímkével – bizonyosan nem Mányoki műve; a portré sem a korábbi, sem a későbbi Mányoki-szakirodalomban nem szerepel. A kép a hátoldalán lévő vörös viaszpecsét szerint Károly Frigyes (1728–1811) badeni nagyherceg mannheimi gyűjteményéből származik, amelynek nagy része ma a karlsruhei Staatliche Kunsthalle gyűjteményében található. A Várkapitányság 1920–1940 közötti iratainak iktatókönyvében (MNL OL K 24, 30. kötetet) nem található a kép vásárlásával kapcsolatos adat.

645 Az 1939. március 22-én kelt levelet ld. Szépművészeti Múzeum, Irattár, 256/1939.

646 1938-tól kezdődően rendszeresen szerepel a korabeli sajtóban az „Erzsébet Királyné Emlékmúzeum és a Vár Múzeuma" kifejezés; utóbbi minden bizonnyal a Corvin-teremre és a dunai teremsorra vonatkozik.

111. Mányoki Ádám: *II. Rákóczi Ferenc portréja*, 1707
Képes Pesti Hírlap, 55. 1933. április 13. 69. sz. 1.

112. Mányoki Ádám: *„Rákócziné" portréja*, 1716 körül
Képes Pesti Hírlap, 53. 1931. január 30. 20. sz. 1.

márványreliefekkel együtt.[647] A kép elhelyezése a Corvin-teremben aligha azt az üzenetet közvetítette, hogy a Jagelló-kori budai udvari kultúra szerves folytatása lett volna a Mátyás-korinak, hiszen a korabeli történetírás a Jagelló-kort a „hanyatlás" időszakaként értékelte.[648] A Strigel-kép inkább „régiség-értéke" miatt kaphatott helyet a Corvin-teremben, mint „Ernst Lajos történeti gyűjteményének legdrágább darabja", amelyet a Szépművészeti Múzeum 23 500 pengőért vásárolt meg.[649]

A Corvin-terem antikizáló karakterét egy „római harci jelenetet" ábrázoló 16. századi flamand kárpit erősítette, amely a kandalló fölött függött, s 1945-ben elpusztult.[650] A könyvtárterem „nemzeti" tematikai elemeit I. Ferenc József és Erzsébet királyné márvány mellszobrai „ellenpontozták", amelyeket Zala György eredetileg 1897-ben a Keleti pályaudvar királyi váróterme számára mintázott, s 1936 körül helyeztek el a Corvin-teremben.[651]

Az ún. rózsaszoba Rákóczi-portréi

1931-ben a kormányzói kabinetiroda külföldi magántulajdonból megvásárolt egy Mányoki Ádám által festett, s

647 Szépművészeti Múzeum, Irattár, 204/1944.

648 Elekes Lajos: Királyi és főúri udvar. In: *Magyar renaissance*. (Magyar művelődéstörténet, II.) Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939. 260: „Hanyatlás a Jagelló-korban következik, az idegenek túlzott érvényesülésétől eltekintve éppen azért, mert az udvar már nem nyújt oly magasrendűt, vonzót, mint azelőtt." A Széchényi Könyvtár által 1936-ban itt letétbe helyezett öt corvina között nem szerepeltek azok, amelyek címlapját Jagelló-címer díszíti, mint például a Ransanus-kódex (Cod. Lat. 249). (A letétbe helyezett corvinák jegyzékét közli: Rostás 2007. 76. jegyzet.)

649 *Az Ujság*, 15. 1939. február 9. 32. sz. 5 (II. Ulászló gyermekeivel). Ugyanezen az aukción szerepelt egy Bernard van Orley-nek tulajdonított II. Lajos-portré, 1500 pengős kikiáltási áron, amely azonban ekkor nem került közgyűjteménybe, hanem csak 2019-ben vásárolta azt meg a Magyar Nemzeti Bank, s helyezte letétbe a Magyar Nemzeti Múzeumban.

650 Jeszenszky 1952a. Nr. 809.

651 *Vezető* 1938. 24; Szatmári 2001. 471.

ekkor II. Rákóczi Ferenc felesége portréjának vélt – majd később Teresa Lubienska arcképeként azonosított – női képmást, amelyet a palota déli szárnyában, a látogatók előtt elzárt uralkodói magánlakosztály egyik helyiségében helyeztek el.[652] Két évvel később a kabinetiroda báró Radvánszky Antaltól megvásárolta Mányoki 1707-ben festett II. Rákóczi Ferenc-portréját, amely „párdarabja" mellett került elhelyezésre.[653] Megyery Ella újságíró 1937-ben megjelent Budapest-kalauzában némi iróniával jegyzi meg: „el lehet merengeni előtte, hogy a nagy kuruc vezér (pompás lovasszobra a Parlamenttel szemben) ha későn is, de mégis csak bekerült a császári és királyi udvarba…".[654] A palota 1938-as vezetője szerint a „portrépár" ekkorra átkerült az épület egyik látogatható termébe, az egykori hálószobától délre eső rózsaszobába, s kiegészült a fejedelmi pár fiai, Rákóczi József és György portréival.[655] Ez utóbbiak feltehetően azonosak azokkal, amelyek 1903-ban a kassai Rákóczi-kiállításon báró Radvánszky Albert (1880–1963) tulajdonaként szerepeltek.[656] A négy „Rákóczi-képmás" tehát mintegy a Habsburg-uralkodóportrék „kuruc ellensúlyaként" szolgált *(111–112. kép)*.

A gödöllői királypavilon uralkodóportréi

Az 1930-as évek második felében a kormányzó tulajdonában álló gödöllői kastély kertjének királypavilonjából[657] a budai királyi palotába szállították a magyar vezérek és királyok képmásait ábrázoló sorozat egy részét vagy egészét.[658] Bár a sorozat nem szerepel a palota háborús veszteségjegyzékében, mégis valószínűsíthető, hogy a teljes, ötvennégy képből álló sorozatot a budai palotába szállították. Nem tudjuk, ezek az épület melyik termében kerültek elhelyezésre; az 1930-as években megjelent kalauzok a palota látogatható termeiben nem említik a gödöllői királyképmásokat. Balogh Jolán egy 1940-es tanulmányában Mátyás király – mára elveszett – portréját az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum gyűjteményének részeként említi.[659] Mivel az együttes idegen az „Erzsébet ereklyemúzeum" gyűjteményének profiljától, valószínűsíthető, hogy a királyképmások valójában nem annak részét képezték, hanem az 1938-tól „Erzsébet Királyné Emlékmúzeum és a Vár Múzeuma" néven említett gyűjteményhez tartoztak. A királyképmások talán az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum közelében, a Szent Korona őrzési helye, a krisztinavárosi szárny második emeletén kialakított „koronahelyiség" környezetében kerültek elhelyezésre.[660] A Királyi Várpalota Múzeumában, azaz a krisztinavárosi szárnyában kialakított díszruharaktárban őrizték 1922-től a Szent István-rend ornátusait és számos, Ferenc Józsefhez kapcsolódó tárgyi emléket is.[661] A gödöllői királypavilon képciklusából mára mindössze tizennégy kép maradt fenn, amelyek 1947 áprilisában a budai királyi palotából kerültek a Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe.[662]

652 *Pesti Hírlap*, 53. 1931. január 30. 24. sz. 7 (Rákócziné Mányoky-portréja hazajött); Buzási 2003. B.284.

653 Buzási 2003. B.298.

654 Megyery 1937. 158.

655 *Vezető* 1938. 18.

656 *A kassai Rákóczi-ereklye-kiállítás lajstroma*. Szerk. Mihalik József. Kassa, Vitéz A., 1903. 145, Nr. 17–18. A két képet a Várkapitányság iktatókönyve szerint 1933-ban restaurálták. Ld. MNL OL, K 24, 30. kötet, 272/1933 (az irat nem maradt fenn). A gyermekportrék szerepelnek a palota veszteségjegyzékében. Ld. Kókay 2001. 310, Nr. 189 („Rákóczi fia, 2 db"). A David Richternek tulajdonított két gyermekportréról a Történelmi Képcsarnok 1912-ben készült másolatokat őriz (MNM TKCs, ltsz. 1332, 1333).

657 Az 1760 körül épült királypavilon falain magyar vezérek és királyok képmásai kaptak helyet, Attilától Mária Teréziáig. A hatszögletű pavilon minden falán kilenc, összesen tehát ötvennégy képmás kapott helyet, részben a Nádasdy-féle *Mausoleum* (1664), részben a *Corpus Juris Hungarici* 1751-es nagyszombati kiadásának illusztrációi nyomán. Ld. *Történelem – Kép* 2000. VI.28 (Galavics Géza). A *Mausoleum*ban szereplő tizennégy vezér mindegyikének képmása helyet kapott a pavilon falain, az I. Istvántól Mária Teréziáig uralkodó negyvennyolc magyar király közül azonban nyolc helyhiány miatt minden bizonnyal kimaradt. Sina Simon 1857-ben II. József, II. Lipót, I. Ferenc és V. Ferdinánd portréival a sorozatot kiegészítette saját koráig. Erdélyi Mórnak a királypavilon egyik faláról 1895-ben készült fotóját ld. Ripka Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona*. Budapest, Nagel Ottó, 1896. 27.

658 A gödöllői kastélykertben álló „királydombi lugas" királyképeit említi: *Budapesti Hírlap*, 54. 1934. november 16. 258. sz. 4. A képek Budára szállítására vonatkozóan a Várkapitányság 1920–1948 közötti iratanyagának tárgymutatója nem tartalmaz bejegyzést (MNL OL, K 24, 30. kötet).

659 Balogh 1940. 520, Nr. 62.

660 Erre enged következtetni az is, hogy a királyképmások a palota krisztinavárosi szárnyának műtárgyaival, pl. a Hunyadi-terem Benczúr-képeivel és Horthy portréival együtt szerepelnek a palota megmaradt műtárgyainak 1948. szeptemberi jegyzékében. Ld. Inventárium 1948. Nr. 182. A Várkapitányság iktatókönyve szerint 1933-ban a Szent Koronát ábrázoló festményt helyeztek el a koronaőrség szobájában. MNL OL, K 24, 30. kötet, 454/1933. (az irat nem maradt fenn). A festmény minden bizonnyal azzal az „országtáblával" azonos, amely 1944 decemberében került a palotából Kőszegre. Ld. Pálffy–Tóth 2017. 280.

661 Ezek 1940 körüli jegyzékét ld. Kimutatás a kir. várpalota múzeumában tároló [sic!] tárgyakról. MNL OL, K 24, b/16.

662 MNM TKCs, ltsz. 1871–1884; 1947. április 29-i átadás-átvételi jegyzéket ld. MNM Történeti Adattár, 325/1947; TKCs Irattár, 100/1947. Utóbbi jegyzékben külön rovatban szerepelnek az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumból és a palota többi részéből származó festmények, utóbbiak között találhatók a gödöllői királyportrék is. Az „Erzsébet

113. Lengyel-Rheinfuss Ede: *A nemzeti hadsereg bevonulása Budapestre az 1919-es kommün leverése után*, 1935
Pesti Napló Képes Melléklete, 1935. április 21. 0. n.

A Habsburg-királyok portrégaléria és a gödöllői királyportrék együttes jelenléte a palotában jól érzékeltetik Horthy „kétarcú" politikai reprezentációját, amit egyrészt a Habsburg-dinasztia iránti lojalitásról szóló gesztusok, másrészt az 1930-as évektől mindinkább a szabad királyválasztás gondolatát propagáló tartalmi elemek jellemeztek, mint például a Mátyás-kultusz, amit a korábbi kutatások Horthy dinasztiaalapítási aspirációival hoztak összefüggésbe. Ugyanebben a kontextusban értelmezhető Lengyel-Rheinfuss Ede 1935-ben a kormányzó megbízásából festett képe,[663] amely a Horthy által vezetett „nemzeti hadsereg" 1919. november 16-i budapesti bevonulását ábrázolta, háttérben a Ferenc József és Erzsébet híddal, valamint a királyi palotával.[664] A kép a palota báltermével szomszédos gobelinteremben kapott helyet *(113. kép)*.[665]

FACIT

A palota épülete és berendezése nagyrészt áldozatul esett a budai vár 1945. februári ostromának és az azt követő eseményeknek. Az ostrom után megmaradt tárgyak egy részének fosztogatások révén veszett nyoma, így az egykori berendezésből csak alig pár tucat műtárgy került közgyűjteménybe 1947 körül.[666] A rommá vált épület a háború utáni években a letűnt múlt emlékeként, a Habsburg-kor és a Horthy-rendszer mementójaként emelkedett a város fölé. A helyreállítás több évtizedes folyamatának kezdetén, az 1950 körüli években többféle koncepció is körvonalazódott az épület majdani funkcióját illetően, abban azonban konszenzus alakult ki, hogy nem a még megmenthető elemek restaurálására, hanem a palota „társadalmasítására" kell törekedni, azaz a szocialista Magyarország szimbólumaként kell azt újjáformálni.[667] Ezt hirdette meg Soós Aladár, a Városépítészeti Tervező Iroda vezető főmérnöke is egy 1952. decemberi írásában: „De a Várpalota mégsem lehet hű másolata a réginek, mert éppen a jelentése változott meg. Immár nem egy »az Isten kegyelmére« hivatkozó császárságot kell reprezentálnia, hanem az egész ország dolgozó népének történelmi jelentőségét, építő erejét és akaratát. A hivalkodó gazdagság helyett egyszerűbb, szigorúbb monumentalitással jelenik meg."[668]

Az épület egyetemként, kulturális és turisztikai központként történő hasznosítása mellett felmerült az az elképzelés is, hogy a palota hatalmi-politikai központként szolgáljon, s a D épület első emeletén, az egykori uralkodói lakosztályok helyén kerüljön kialakításra az államfő, azaz Rákosi Mátyás lakosztálya és reprezentációs teremsora.[669] 1956 után a Kádár-rendszer végül az épület kulturális célú hasznosítása mellett döntött, s egyfajta „kulturális Akropoliszt" hozott létre a palota épületében.

Ereklyemúzeum" megmaradt tárgyai már 1947 januárjában visszakerültek a Nemzeti Múzeumba, „miután azok a Magyar Nemzeti Múzeum eredeti törzsanyagát képezik és amúgy is csak letétként voltak az egykori királyi palotában elhelyezve kiállítás céljából". (Vö. MNL OL, XIX-A-12-III-a-1. tétel, 1947. január 10-i átadási jegyzőkönyv.)

663 Lengyel-Rheinfuss Ede 1935-ben egy portrét is festett Horthyról a Ferenc József gyalogsági laktanya díszterme számára. Ld. *Pesti Hírlap*, 57. 1935. március 9. 57. sz. 12.

664 *Magyarország*, 42. 1935. április 16. 79. sz. 7; *Pesti Napló Képes Melléklete*, 1935. április 21., 12 (képpel). A kép 1945 februárja után tűnt el a palotából. Ld. Kókay 2001. 310, Nr. 185.

665 *Vezető* 1938. 26.

666 Szvoboda Dománszky 2001 – függelék: A múzeumi gyűjteményekben azonosított képek.

667 Rostás Péter: Von der Parteifestung zur Burg der Kultur. Umbaugeschichte der Budaer Burg nach dem Zweiten Weltkrieg. In: *Kulturquartiere in ehemaligen Residenzen. Zwischen imperialer Kulisse und urbaner Neubesetzung*. Hg. von Maria Welzig–Anna Stuhlpfarrer. Wien, Böhlau, 2014. 137–158; Kalmár 2021.

668 Soós Aladár: Újjáépül a Budai Vár. *Élet és Tudomány*, 7. 1952. december 24. 52. sz. 809.

669 Prakfalvi 2001. 348; Kalmár 2021. 180.

Napjainkban a budai vár az állami emlékezet- és identitáspolitika kitüntetett terepévé vált, s a Dísz téren „a múlt szorongató díszleteiként"[670] sorra nőnek ki a földből az 1945 előtti állapotot „rekonstruáló" vasbeton épületek. 2022-re egyértelművé vált, hogy a vár épületegyüttesének „historizáló" rekonstrukciója a budai királyi palota dunai szárnyára és első emeleti teremsorára is kiterjed, sőt, épp a palota Hauszmann Alajos-féle összképének visszaépítése, s ezzel egy mitikus múlt építészeti újraalkotása a Nemzeti Hauszmann Terv legfőbb célja. A „nemzet palotájának" újrateremtéséről társadalmi vita nélkül született kormányzati döntés,[671] így annak műemléki, építészeti, pénzügyi és kultúrpolitikai aspektusai ma még alig ismertek a nyilvánosság számára. A rekonstrukció építészeti tervezése úgy indult meg, hogy a vezető építész véleménye szerint is csak részlegesen történt meg a visszaépítésre szánt palota (művészet)történeti feldolgozása.[672] Jelen tanulmány a képi és szöveges történeti források kiaknázásával és szintetizálásával igyekszik hozzájárulni a palota múltjának alaposabb megismeréséhez és az egykori uralkodói rezidencia valódi történeti szerepének megértéséhez.

670 A kifejezés a Huszonketteseknek nevezett építészcsoport 2021. október 26-án megjelent kiáltványában szerepel (https://deske.hu/iras/html-2021/huszonkettesek.htm) (letöltés 2023. 09. 30.). A szerző nem osztja az építészcsoport olykor szélsőséges nézeteit. Ld. pl. Csomay Zsófia: Miféle palota az, amelyben soha nem lakott király? (https://enbudapestem.hu/2023/08/25/csomay-zsofia-mifele-palota-az-amelyben-soha-nem-lakott-kiraly) (letöltés 2023. 10. 06.).

671 Ezzel szemben a berlini Stadtschloss 2015–2020 közötti visszaépítését évtizedes diskurzus előzte meg a németországi nyilvánosságban.

672 A Budavári Palota felújítási munkáiról – Interjú Gutowski Roberttel (2022. 12. 06.): „A múlt tudományos feldolgozásának csupán marginális nyomait találtuk, és itt most természetesen a hauszmanni palota felépítményéről beszélek, nem a régészeti kutatásokról." – https://orszagepito.net/a-budavari-palota-felujitasi-munkairol-interju-gutowski-roberttel/ (letöltés 2023. 01. 04.). Jelen sorok írásakor a palota építés- és művészettörténeti kutatása a tervezéssel párhuzamosan zajlik.

RÖVIDÍTÉSEK, FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Intézményi rövidítések

BTM ÉGy – Budapest, Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény
BTM F – Budapest, Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum, Fényképtár
BTM FK – Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Fővárosi Képtár
HIM F – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Fotóarchívum
KHM – Bécs, Kunsthistorisches Museum
MÉM MDK – Budapest, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
MNL OL – Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNM TKCs – Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok
MNM TF – Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár
ÖNB – Bécs, Österreichische Nationalbibliothek
ÖStA, AVA, FHKA – Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv
ÖStA, HHStA, OMeA/OKäA – Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Obersthofmeisteramt/Oberstkämmereramt
ÖStA, HHStA, SB PAB – Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände, Planarchiv der Burghauptmannschaft Wien

Rövidítve idézett források

Ausweis 1850
Ausweis über die dem k. k. Hof-Mobilien Verwaltung übergebenen, in das Inventar des königl. Schlosses in Ofen gehörige Gemählde (1850). In: Inventarium 1840.

Inventarium 1775
Inventarium über sammentliche in dem königl. Schloß zu Ofen befindliche Mobilien und Gerätschaften, 28. Mai 1775. MNL OL, E 44, Aedificalia seu aedilia, Nr. 917/1777, fol. 95–103.

Inventarium 1791
Inventarium von dem kaiserlichen königlichen Schloß zu Ofen, 1791.V.14. ÖStA, HHStA, OMeA, 290/1796.

Inventarium 1840
Inventarium von dem kaiserlich-königlichen Schloß zu Ofen, 1840. ÖStA, HHStA, OMeA, Rechnungsdepartement des Obersthofmeisteramtes, Inventare, VII-7. (mikrofilmen: MNL OL, X 9943, W 4879 tekercs).

Inventárium 1948
Szabó László várkapitány jegyzéke a budai várpalota ingó vagyontárgyairól, 1948. szeptember 30. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 447–453.

ZA-Prot.
ÖStA, HHStA, OMeA, Zeremonialprotokolle

Rövidítve idézett irodalom

Alföldy 2001
Alföldy Gábor: A budai királyi várkert az újkorban. (Építéstörténeti vázlat). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 267–292.

Amon 1898
Gustav Amon von Treuenfest: *Geschichte des k. und k. Husaren-Regimentes Kaiser Nr. 1*. Wien, Verlag des Regimentes, 1898.

Aranyérmek 1995
Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. Szerk. Nagy Ildikó. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1995.

Balogh 1940
Balogh Jolán: Mátyás király arcképei. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, Franklin, 1940. 435–548.

Barabás 1944
Márkosfalvi Barabás Miklós *Önéletrajza*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bíró Béla. [Kolozsvár], Erdélyi Szépmíves Céh, 1944.

Barta 2001
Ilsebill Barta: *Familienporträts der Habsburger. Dynastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung*. Wien, Böhlau, 2001.

Beck 2017
Marina Beck: *Macht-Räume Maria Theresias. Funktion und Zeremoniell in ihren Residenzen, Jagd- und Lustschlössern*. Berlin, Deutscher Kunstverlag, 2017.

Beck 2021
Marina Beck: Die Burg von Preßburg – eine Residenz für den „ungarischen König" Maria Theresia. *Burgen und Schlösser*, 62. 2021. Nr. 2. 67–78.

Bél 1736
Mátyás Bél: *Notitia Hungariae novae historico geographica*, II. Viennae, Straub, 1736.

Benda–Farbaky-Rostás 2015
A budavári királyi palota története. Kiállítási vezető. Szerk. Benda Judit–Farbaky Péter– Rostás Péter–Spekner Enikő. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2015.

Benkő 1769
Nicolaus Benkő: *Oratio dum regia Budensi domo perfecta templum aulicum ipso divae Theresiae festo… consacraretur, dicta*. Budae, Landerer, 1769.

Birk 1884
Ernst von Birk: Inventar der im Besitze des allerhöchsten Kaiserhauses befindlichen niederländer Tapeten und Gobelins. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 2. 1884. 167–220.

Buzási 2003
Buzási Enikő: *Mányoki Ádám (1673–1757). Monográfia és œuvre-katalógus*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2003.

Buzási 2016
Buzási Enikő: A pécsi püspökség festészeti gyűjteménye. Művek a 16–19. századból. *Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016. 43–98.

Czagány 1966
Czagány István: *A Budavári Palota és a Szent György téri épületek*. Budapest, Műszaki, 1966.

Czagány 1967
Czagány István: Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári palota újjáépítésénél. *Művészettörténeti Értesítő*, 16. 1967. 177–221.

Deklava 2016
Farbakyné Deklava Lilla: A budavári koronázó főtemplom mint királyi temetkező hely: III. Béla és Antiochiai Anna sírja és síremléke a Mátyás-templomban. *Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016. 241–280.

Falk–Dux 1867
Falk Miksa–Dux Adolf: *Koronázási emlékkönyv*. Pest, Deutsch testvérek, 1867.

Farbaky 2001
Farbaky Péter: A budai királyi palota a historizmus korában. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 241–265.

Farbaky 2021
Farbaky Péter: A budai Királyi Palota a barokk korban. *Rubicon*, 32. 2021. 8. sz. 26–35.

Fazekas 2001
Fazekas István: A budai királyi palotára vonatkozó források a bécsi főudvarmesteri hivatal levéltárában. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 49–80.

Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020
Fazekas István–Gebei Sándor–Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2020.

Fekete 2006
Fekete J. Csaba: Egy európai királyi udvar történeti funkcionális rekonstrukciója: a budai királyi palota reprezentatív társasági rendeltetései és Habsburg-lakosztályai. *Architectura Hungariae*, 8. 2006. (http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/29/29fekete.html)

Fekete 2019
Fekete J. Csaba: A főúri lakóhelyek lakosztályainak funkcionális elrendezése és higiénés felszerelése a 18–19. században. *Építés- Építészettudomány*, 47. 2019. 25–82.

Fenaille 1907
Maurice Fenaille: *État général des tapisseries de la manufacture des Gobelins. Dix-huitième siècle. Première partie, 1699–1736*. Paris, Hachette, 1904.

Fényes 1837
Fényes Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, 2. Pest, Trattner, 1837.

Fleischer 1929
Fleischer Gyula: A bécsi magyar testőrségi palota. *Magyar Művészet*, 5. 1929. 384–405.

Fleischer 1932
Julius Fleischer: *Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den Staatlichen Archiven Wiens, 1705–1790*. Wien, Krystall Verlag, 1932.

Franz Joseph 2016
Franz Joseph 1830–1916. Hg. von Karl Vocelka–Martin Mutschlechner. Wien, Brandstätter, 2016.

Frodl-Schneemann 1984
Marianne Frodl-Schneemann: *Johann Peter Krafft*. Wien, Herold Verlag, 1984.

Galavics 1984
Géza Galavics: Barockkunst, höfische Repräsentation und Ungarn. In: *Maria Theresia als Königin von Ungarn*. (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 10.) Hg. von Gerda Mraz. Eisenstadt, Institut für Österreichische Kulturgeschichte, 1984. 57–70.

Galavics 2001
Galavics Géza: A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció. In: *Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918*. Szerk. Fazekas István–Ujváry Gábor. Bécs, Collegium Hungaricum, 2001. 9–18.

Gál Tibor: A budai királyi palota egykori reprezentatív térsora – az első emeleti helyiségekről készült enteriőrfotók azonosítása. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Szerk. Szentesi Edit et al. Budapest, Vince Kiadó, 2013. II. 323–348.

Garas 1955
Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai, 1955.

Garas 1969
Garas Klára: A budai vár XVIII. századi képgyűjteménye. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 32–33. 1969. 191–206.

Garas 1991
Garas Klára: 18. századi osztrák mesterek művei Magyarországon. In: *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára (A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve)*. Szerk. Takács Imre et al. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1991. 193–198.

Garas 2001
Garas Klára: A budai vár egykori gyűjteménye. Képek a Szépművészeti Múzeumban. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 381–410.

Gruber 2006
Gerlinde Gruber: Das Bilderverzeichnis der Pressburger Burg von 1781. Ein Beitrag zur Sammlungsgeschichte der Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums. *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien*, 8–9. 2006–2007. 354–400.

Hanák 1998
Hanák Péter: Ferenc József hálószobája. *Budapesti Negyed*, 22. 1998. 177–183.

Hanzl-Wachter 2004
Lieselotte Hanzl-Wachter: *Hofburg zu Innsbruck: Architektur, Mobel, Raumkunst. Reprasentatives Wohnen in den Kaiserappartements von Maria Theresia bis Kaiser Franz Joseph*. Wien, Böhlau, 2004.

Hanzl-Wachter 2005
Schloss Hof: Prinz Eugens tusculum rurale und Sommerresidenz der kaiserlichen Familie. Geschichte und Ausstattung eines barocken Gesamtkunstwerks. Hg. von Lieselotte Hanzl-Wachter. Wien, Residenz Verlag, 2005.

Hassmann 2013
Elisabeth Hassmann: *Quellen und Regesten zur Schatzkammer, Gemäldegalerie und zu den drei Kabinetten aus dem Bestand des k. k. Oberstkämmereramtes, 1777–1787*. Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien, 15–16. 2013–2014.

Hauszmann 1900
Hauszmann Alajos: A magyar királyi vár építésének története. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 34. 1900. 217–238, 245–260.

Hauszmann 1903
Hauszmann Alajos: A királyi vár belső kiképzése és iparművészi felszerelése. *Magyar Iparművészet*, 6. 1903. 161–196.

Hauszmann 1904
Hauszmann Alajos: A budapesti királyi várpalota. *Építészeti Szemle*, 13. 1904. 4. sz. 49–52; 5. sz. 65–69.

Hauszmann 1912
Hauszmann Alajos: *A magyar királyi vár*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1912.

Hauszmann 1995
Hauszmann Alajos önéletrajza. In: *Lapis Angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*, I. Szerk. Hajdú Virág–Prakfalvi Endre. Budapest, OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 1995. 12–83.

Hauszmann 1997
Hauszmann Alajos naplója. Építész a századfordulón. Összeáll. Seidl Ambrus. Budapest, Gondolat, 1997.

Hende 2021
Hende Fanni: *Politikai reprezentáció a magyar országgyűléseken 1687 és 1765 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2021.

Herczeg 1993
Herczeg Ferenc: *Hűvösvölgy. Herczeg Ferenc emlékezései*. Budapest, Szépirodalmi, 1993.

Humphrey 1933
Grace Humphrey: *Come with me through Budapest*. Budapest, George Vajna & Co Publishers, 1933.

Hunfalvy 1856
Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt, Lange, 1856.

Iby 2014
Elfriede Iby: Schönbrunn als Residenzschloss Maria Theresias. Zur Raumdisposition der kaiserlichen Appartements und der Repräsentationsräume. In: *Tagungsbericht Friedrich 300. Studien zur preußischen Geschichte in der Zeit Friedrich des Großen*. Hg. von Henriette Graf–Nadja Geissler. Berlin, Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, 2014. (www.perspectivia.net/content/publikationen/friedrich300-colloquien/friedrich_friderizianisch/iby_schoenbrunn)

Jacoby 1932
Jacoby Péter: Buda és Pest 1809-ben. *Historia*, 5. 1932. 95–117.

Jeszenszky 1952a
Egyéb köztulajdonból elveszett műtárgyak jegyzéke. [Királyi Palota, közhivatalok, Főv. Tört. Múzeum, vidéki múzeumok stb. háborús veszteségei] (Háborús műtárgyveszteség-jegyzékek. 5. füzet) Összeáll. Jeszenszky Sándor. Budapest 1952 [gépirat, Szépművészeti Múzeum Könyvtára].

Jeszenszky 1952b
Az Országos Szépművészeti Múzeum háborús veszteségeinek jegyzéke. (Háborús műtárgyveszteségjegyzékek. 1. füzet) Összeáll. Jeszenszky Sándor. Budapest, 1952 [gépirat, Szépművészeti Múzeum Könyvtára].

Kalmár 2021
Kalmár Miklós: Viták a budavári palota sorsáról (1945–1948). *BUKSZ*, 32. 2021. 3–4. sz. 168–180.

Kapossy 1928
Kapossy János: Mária Terézia budavári palotájának tervező mestere. *Archaeologiai Értesítő*, 42. 1928. 166–187.

Kapossy 1953
Kapossy János: Még egyszer a budai királyi vár tervező mesteréről. *Művészettörténeti Értesítő*, 2. 1953. 123–130.

Karner 2014
Die Wiener Hofburg, 1521–1705. Baugeschichte, Funktion und Etablierung als Kaiserresidenz. Hg. Herbert Karner. Wien, ÖAW, 2014.

Keil 1999
Robert Keil: *Die Porträtminiaturen des Hauses Habsburg. Die Sammlung von 584 Porträtminiaturen aus der ehemaligen von Kaiser Franz I. von Österreich gegründeten Primogenitur-Fideikommissbibliothek in der Hofburg zu Wien*. Wien, Amartis, 1999.

Kelényi 2001
Kelényi György: A budai királyi palota építésének története a XVIII. században. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 217–240.

Kelényi 2005
Kelényi György: *A királyi udvar építkezései Pest-Budán a XVIII. században: hatalom és reprezentáció: a hivatalos építészet formaváltozásai*. Budapest, Akadémiai, 2005.

Kelényi 2011
Kelényi György: Egy enteriőr-terv a budai királyi palotához. In: *„És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala". Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*. Szerk. Tóth Áron. Budapest, CentrArt Egyesület, 2011. 89–92.

Kernbauer 2016
Höfische Porträtkultur. Die Bildnissammlung der österreichischen Erzherzogin Maria Anna (1738–1789). Hg. von Eva Kernbauer–Aneta Zahradnik. Berlin, De Gruyter, 2016.

Képviselőházi napló 1869
Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló, I. Pest, Légrády Testvérek, 1869.

A Király Könyve 1899
A Király Könyve. [Díszalbum I. Ferenc József életéről.] Lipcse–Budapest–Bécs, Herzig Miksa, é. n. [1899].

Kókay 1997
Kókay György: Dokumentumok a budai vár 1945. évi ostromáról. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 26. 1997. 221–249.

Kókay 2001
Kókay György: Dokumentumok a volt királyi palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 293–342.

Koschatzky 1980
Walter Koschatzky: Jean-Etienne Liotard in Wien. In: *Maria Theresia und ihre Zeit. Eine Darstellung der Epoche von 1740-1780 aus Anlaß der 200. Wiederkehr des Todestages der Kaiserin*. Hg. von Walter Koschatzky. Wien, Residenz Verlag, 1980. 308–319.

Kovács 1892
Kovács Dénes. A király otthona. *Vasárnapi Ujság*, 39. 1892. június 26. 26. sz. 450. (Ua.: *Képes Folyóirat*, 12. 1892. 8–10.)

Körmöczi 2018
Körmöczi Katalin: *Egyházi pompa, világi hatalom, polgári kényelem*. Szerk. Radnóti Klára. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2018.

Kulcsár 2002
Kulcsár Krisztina: A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és magyarországi évtizedei. *Aetas*, 17. 2002. 51–66

Kurdiovsky 2008
Die Österreichische Präsidentschaftskanzlei in der Wiener Hofburg. Hg. von Richard Kurdiovsky. Wien, Brandstätter, 2008.

Lechner 1985
Georg Martin Lechner: *Das barocke Thesenblatt. Entstehung, Verbreitung, Wirkung. Der Göttweiger Bestand*. Göttweig, Benediktinerstift, 1985.

Linsboth 2020
Stefanie Linsboth: „…mehr für historische Denkmäler als für Kunstwerke des Pinsels zu halten…" Das Porträt Maria Theresias als Sammlungsobjekt. In: *Perspektivenwechsel: Sammler, Sammlungen, Sammlungskulturen in Wien und Mitteleuropa*. Hg. von Sebastian Schütze. Berlin, De Gruyter, 2020. 69–84.

Lorenz–Mader-Kratky 2016
Die Wiener Hofburg, 1705–1835. Hg. von Hellmut Lorenz–Anna Mader-Kratky. Wien, ÖAW, 2016.

Luková–Vyskupová 2017
Jana Luková–Martina Vyskupová: *Portréty príslušníkov habsburského a habsbursko-lotrinského rodu v zbierkach Galérie mesta Bratislavy / Portraits of Members of the House of Habsburg and Habsburg-Lorrain in the Bratislava City Gallery's Collections*. Bratislava, Galéria mesta Bratislavy, 2017.

Manhercz 2012
Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban: Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. PhD-dissz. Budapest, ELTE, 2012. (http://doktori.btk.elte.hu/hist/manherczorsolya/diss.pdf)

Manhercz 2015
Manhercz Orsolya: 1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során. *Történelmi Szemle*, 57. 2015. 649–661.

Manhercz 2017a
Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas*, 32. 2017. 4. sz. 98–110.

Manhercz 2017b
Manhercz Orsolya: Trónbeszéd korona nélkül? *Századok*, 151. 2017. 1199–1222.

Manhercz 2023
Manhercz Orsolya: „Istenem, Istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros". Udvari élet Pest-Budán a 19. században. *Történelmi Szemle*, 65. 2023. 65–85.

Marosi 1995
Marosi Ernő: Kép és hasonmás. *Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. (Művészettörténeti füzetek 23.) Budapest, Akadémiai, 1995.

Matlekovits 1898
Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, V. Történelmi kiállítás, néprajz. Szerk. Matlekovits Sándor. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1898.

Matsche 1997
Franz Matsche: Kaisersäle – Reichssäle: ihre bildlichen Ausstattungsprogramme und politischen Intentionen. In: *Bilder des Reiches. Tagung in Kooperation mit der schwäbischen Forschungsgemeinschaft und der Professur für Geschichte der Frühen Neuzeit der Katholischen Universität Eichstätt im Schwäbischen Bildungszentrum Kloster Irsee vom 20. März bis 23. März 1994*. (Irseer Schriften, 4.) Hg. von Rainer A. Müller. Sigmaringen, Thorbecke, 1997. 323–355.

Megyery 1937
Megyery Ella: *Budapesti notesz*. Budapest, Dante, 1937.

Miller 1760
Johannes Miller: *Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi*. Budae, Landerer, 1760.

Mojzer 1971
Mojzer Miklós: *Torony, kupola, kolonnád*. Budapest, Akadémiai, 1971.

Molnár 1781
Johannes Molnár: *Oratio funebris ad solennes exequias Mariae Theresiae […] a Regia Universitate Budensi celebratas […]*. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1781.

Némethy 1882
Némethy Lajos: A vörös csillagos keresztes-vitézek rendjének működése és érdemei Magyarországon. *Új Magyar Sion*, 13. 1882. 739–772.

Némethy 1883
Némethy Lajos: Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII-ik században. II. közlemény. *Archaeologiai Értesítő*, Ú. F. 3. 1883. 99–109.

Novák 1837
Novák Dániel: Budai várkastély. *Hasznos Mulatságok*, 21. 1837, 2. félév, 8. sz. 57–64.

ÖKT 47
Die Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck, III. Die Hofbauten. (Österreichische Kunsttopographie, XLVII.) Bearb. von Johanna Felmayer et al. Wien, Schroll, 1986.

Pálffy 2004
Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok*, 138. 2004. 1005–1101.

Pálffy 2013
Pálffy Géza: A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk. Dobszay Tamás et al. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2013. 65–87.

Pálffy–Tóth 2017
Pálffy Géza–Tóth Gergely: Az „országtáblák": egy új koronavers és a pozsonyi koronatorony különleges vasajtaja. Újdonságok a Szent Korona 17. századi történetéhez. In: *„…nem egyetlen történelem létezik". Ünnepi Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasciculus 2. 2017. 279–301.

Papp 2010
Papp Júlia: Adatok Mária Terézia ikonográfiájához Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak tükrében. *Aetas*, 25. 2010. 2. sz. 141–154.

Pauer 1966
Hans Pauer: *Kaiser Franz Joseph I. Beiträge zur Bild-Dokumentation seines Lebens*. Wien, Verlag Herold, 1966.

Pauler 1880
Pauler Tivadar: *A budapesti Magyar Kir. Tudományegyetem története*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1880.

Podhradczky 1826
Podhradczky József: A budai palotáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. 1826. 12. sz. 74–87.

Polleross 1985
Friedrich Polleross: Imperiale Repräsentation in Klosterresidenzen und Kaisersälen. *Alte und moderne Kunst*, 30. 1985, Heft 203. 17–27.

Polleross 2020
Friedrich Polleross: Porträt und Propaganda am Beispiel Kaiser Karls VI. *Acta Historiae Artis Slovenica*, 25. 2020. 139–171.

Prakfalvi 2001
Prakfalvi Endre: Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 343–359.

Rostás 2001
Rostás Péter: Egy helyiség helye: a Budavári Palota Hunyadi Mátyás-termének története. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 487–538.

Rostás 2007
Rostás Péter: „Corvin Mátyásnál pattant el a lánc…" Mátyás kultusza és a budai királyi palota a két világháború között. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 411–446.

Rostás 2009a
Rostás Péter: A Budavári Palotában 1900 körül kialakított „történelmi" dísztermek. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 34. 2009. 149–172.

Rostás 2009b
Rostás Péter: A Budavári Palota Hunyadi-terme. In: *Budapest neoreneszánsz építészete. Tanulmányok*. Szerk. Csáki Tamás–Hídvégi Violetta–Ritoók Pál. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2009. 161–170.

Rostás 2021
Rostás Péter: A Szent István-terem. A budavári palota déli összekötő szárnyának helyreállítása. *Rubicon*, 32. 2021. 8. sz. 4–11.

Rotenstein 1783a
Gottfried (Edler von) Rotenstein (Gottfried Stegmüller): Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Erster Abschnitt. In: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen…* Bd. 9. (Hg. von Johann Bernoulli.) Berlin–Leipzig, 1783. 235–298.

Rotenstein 1783b
Gottfried (Edler von) Rotenstein (Gottfried Stegmüller): Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Zweyter Abschnitt. Beschreibung von Preßburg und einiger nahe liegenden Lustörter. In: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen…* Bd. 10. (Hg. von Johann Bernoulli.) Berlin–Leipzig, 1783. 187–226.

Rotenstein 1783c
Gottfried (Edler von) Rotenstein (Gottfried Stegmüller): Reise von Wien nach Böhmen und Sachsen im May 1783. In: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen…* Bd. 12. (Hg. von Johann Bernoulli.) Berlin–Leipzig, 1783. 277–314.

Rotenstein 1784a
Gottfried (Edler von) Rotenstein (Gottfried Stegmüller): Reisen nach Wien und in die umliegende Gegend, in den Jahren 1781–1783. Erster Abschnitt. In: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen…* Bd. 13. (Hg. von Johann Bernoulli.) Berlin–Leipzig, 1784. 1–94.

Rotenstein 1784b
Gottfried (Edler von) Rotenstein (Gottfried Stegmüller): Reisen nach Wien und in die umliegende Gegend, in den Jahren 1781–1783. Zweyter Abschnitt. In: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen…* Bd. 14. (Hg. von Johann Bernoulli.) Berlin–Leipzig, 1784. 3–96.

Rózsa 1973
Rózsa György: *Magyar történetábrázolása a 17. században*. Budapest, Akadémiai, 1973.

Schams 1822
Franz Schams: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freyen Haupt-Stadt Ofen in Ungarn*. Ofen, Königl. Universitäts-Buchdruckerey, 1822.

Schmitt-Vorster 2006
Angelika Schmitt-Vorster: *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II. (1765–1790)*. PhD-diss., Ludwig-Maximilians-Universität München, 2006. (https://edoc.ub.uni-muenchen.de/4821/)

Serfőző 2008
Szabolcs Serfőző: Schloss Holitsch und die Wallfahrtskirche Sassin zur Zeit Franz Stephans von Lothringen. Szenen der Ablenkung, Repräsentation und Frömmigkeit. In: *Franz Stephan von Lothringen und sein Kreis*. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. Bd. 23.) Hg. von Renate Zedinger–Wolfgang Schmale. Bochum, Winkler, 2008. 315–339.

Serfőző 2019a
Serfőző Szabolcs: Johann Nepomuk Geiger vázlata a budai királyi palota díszterménék tervezett mennyezetképéhez 1855-ből: a Vitam et sanguinem-jelenet egy eddig ismeretlen ábrázolása. *Folia Historica*, 34. 2019. 131–150.

Serfőző 2019b
Serfőző Szabolcs: Mária Terézia magyarországi egyházi adományai. In: *Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*. Szerk. Maczák Ibolya. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019. 89–108.

Serfőző 2019c
Serfőző Szabolcs: Mária Terézia castrum dolorisa a pesti ferences templomban 1781 januárjában. In: *Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*. Szerk. Maczák Ibolya. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019. 55–64.

Serfőző 2021a
Serfőző Szabolcs: A Magyar és az Erdélyi Udvari Kancellária bécsi palotájának Habsburg portrégalériái. In: *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Gulyás Borbála–Mikó Árpád–Ugry Bálint. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2021. 221–219.

Serfőző 2021b
Serfőző Szabolcs: Habsburg reprezentáció a kora újkori magyarországi szabad királyi városok városházáiban. *Urbs: Magyar várostörténeti évkönyv*, 15. 2021. 275–333.

Soltész–Tóth–Pálffy 2016
Soltész Ferenc–Tóth Csaba–Pálffy Géza: *A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai, 1508–1916*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016.

Schweighart 1832
Friedrich Schweickhardt: *Viertel unterm Wienerwald*. (Darstellung des Erzherzogthums Oesterreich unter der Ens, Bd. 5) Wien, Mechitaristen, 1832.

Szalay 1907
Szalay Imre: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*. Budapest, Stephaneum, 1907.

Szatmári 2001
Szatmári Gizella: Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése. A Habsburg-terem. Függelék: Díszítő jellegű kisplasztikák az Ybl–Hauszmann-féle palotaszárnyakban (1900–1914). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 457–472.

Szent István lovagjai 2014
Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. Gödölle Mátyás–Pallos Lajos. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2014.

Széphelyi 2009
Széphelyi F. György: *A megvetettségtől a befogadtatásig. A barokk megítélésének változása a XIX. század második felétől az 1920-as évekig*. PhD-értekezés, ELTE, 2009. (http://doktori.btk.elte.hu/art/szephelyifranklgyorgy/diss.pdf)

Szijártó 2005
Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest, Osiris, 2005.

Szvoboda Dománszky 2001
Szvoboda Dománszky Gabriella: Az újkori Budavári Palota belső díszítése. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 411–456.

Telesko 2006
Werner Telesko: *Geschichtsraum Österreich: die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien, Böhlau, 2006.

Telesko 2008
Werner Telesko: *Kulturraum Österreich: Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien, Böhlau, 2008.

Telesko 2012
Die Wiener Hofburg 1835–1918. Der Ausbau der Residenz vom Vormärz bis zum Ende des „Kaiserforums". Hg. von Werner Telesko. Wien, ÖAW, 2012.

Telesko 2015
Werner Telesko: Maria Theresias Familia Augusta. Zur Programmatik des Riesensaals in der Innsbrucker Hofburg. In: *Innsbruck 1765. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich*. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Bd. 29.) Hg. von Renate Zedinger. Bochum, Winkler, 2015. 349–362.

Tóth 1968
Tóth András: Egyetemünk berendezkedése Budán, 1777–1784. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve*, 4. 1968. 89–114.

Tóth 2003
Tóth Áron: A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik. *Művészettörténeti Értesítő*, 52. 2003. 275–297.

Történelem – Kép 2000
Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000.

Történelmi főcsoport 1896
Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás: a történelmi főcsoport hivatalos katalógusa. 2. füzet. Budapest, Kosmos Műintézet, 1896.

Učníková 1991
Danuta Učníková: *Portréty Márie Terézie a jej rodiny / Porträts von Maria Theresia und ihrer Familie*. Bratislava, Historické múzeum SNM, 1991.

Ujváry 2001
Ujváry Gábor: A budai királyi palota a „neobarokk társadalomban". A palota és a nagypolitika a két világháború között. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29. 2001. 105–124.

Uxa 1934
Uxa József: *A budavári királyi kápolna, a nemzet temploma. A budavári királyi kápolna, s a M. Kir. Udvari és Várplébánia története*. Budapest, Stephaneum, 1934.

Ybl 1956a
Ybl Ervin: A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 11. 1956. 307–333.

Ybl 1956b
Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1956.

Ybl 1957
Ybl Ervin: A budai várpalota építése. In: *Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1954–1955*. Szerk. Dávid Katalin. Budapest, Művészettörténeti Dokumentációs Központ, 1957. 253–277.

Varga 2019
M. Varga Benedek: Mária Terézia alakja Padányi Biró Márton politikai teológiájában. In: *Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*. Szerk. Maczák Ibolya. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019. 9–18.

Vezető 1928
Királyi palota, Budapest [vezető]. Budapest, May János Nyomdai Műintézet Rt., 1928.

Vezető 1938
A királyi palota Budapesten [vezető]. Budapest, Kellner Nyomda, 1938.

Vér 2008
Vér Eszter Virág: Egy elfeledett kultuszhely: Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. *Folia Historica*, 26. 2008. 5–35.

Vér 2009
Vér Eszter Virág: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálok és fogadások. In: *Fejezetek a tegnap világából*. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Történeti Program, 2009. 92–114.

Vér 2019
Vér Eszter Virág: „...egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között..." Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868). *Aetas*, 34. 2019, 2. sz. 5–36.

Vigand 1908
Vigand Rezső: *Budapest útmutatója: vezető a magyar székesfőváros területén és környékén*. Budapest, k. n., 1908.

Voit 1955
Voit Pál: A budai Várpalota interieurjei. *Budapest Régiségei*, 16. 1955. 221–242.

Voit 1975
Voit Pál: A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Galavics Géza. Budapest, Akadémiai, 1975. 451–471.

Voit 1980
Barokk tervek és vázlatok, 1650–1760. Szerk. Voit Pál. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1980.

Zedinger 2015
Renate Zedinger: Familie als Programm. Die Lothringer-Porträts in der Innsbrucker Hofburg. In: *Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang*. (Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Bd. 29.) Hg. von Renate Zedinger. Bochum, Winkler, 2015. 363–394.

Zimmermann 1903
Heinrich Zimmermann: Inventare, Akten und Regesten aus der Registratur seiner k. und k. apostolischen Majestät Oberstkämmereramtes. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 24. 1903. II–XCVII.

Zoltán 1963
Zoltán József: *A barokk Pest-Buda élete*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1963.

FÜGGELÉK

A Habsburg-uralkodók budai tartózkodásai[1]

Az itinériumot összeállította: Borovi Dániel és Serfőző Szabolcs

az utazás célja	a budai tartózkodás ideje	a palotában töltött napok száma
Mária Terézia (1740–1780)		
a budai királyi palota építésének megtekintése	1751. aug. 6–8.	
a budai királyi palota építésének megtekintése	1764. aug. 31.	
Albert Kázmér szász–tescheni herceg, Magyarország királyi helytartója és Mária Krisztina főhercegnő	*1766. aug. 20. – szept. 3.*	
Albert Kázmér szász–tescheni herceg	*1767. szept. 15. körül*	
Albert Kázmér szász–tescheni herceg	1770. jan. 8. – márc. 5.	
II. József (1765/80–1790)		
szemleút	1783. ápr. 26. (szállás a budai Fehér Kereszt fogadóban)	
szemleút	1784. okt. 12–16. (szállás a budai Fehér Kereszt fogadóban)	
hadgyakorlat Pesten	1786. aug. 13–24. (szállása Hülff Móric Bálint pesti városbíró, volt császári főstrázsamester külvárosi házában)	
visszatérés Bécsbe a délvidéki hadgyakorlatról	1788. nov. 23–30. (szállása a pesti Hét Választófejedelem fogadóban)	
II. Lipót (1790–1792)		
–	–	
I. Ferenc (1792–1835)		
országgyűlés megnyitása (jún. 3.), koronázás (jún. 6.), királyné-koronázás (jún. 10.)	1792. jún. 2–27.	26
menekülés a franciák elől (Karolina Auguszta császárné és Ferdinánd főherceg)	1805. nov. 7–10.	4
országgyűlés megnyitása (ápr. 5.), körút a délvidéken	1807. ápr. 4–11.; ápr. 28. – máj. 8.; máj. 25. – jún. 6.	32
az országgyűlés bezárása (dec. 15.)	1807. dec. 11–16.	6

1 Az itinerárium összeállításához a korábbi szakirodalom (Manhercz 2012. 28–30) mellett az Arcanum – ADT és az ÖNB – ANNO adatbázisokban elérhető korabeli újsághírek, valamint a Zeremonialprotokolle és (1895-től) a szárnysegédi naplók (ÖStA, HHStA) és az uralkodócsalád levelezése szolgáltak forrásként. 1867 után a budai tartózkodásokat gyakran megszakították a gödöllői királyi kastélyban töltött napok; a táblázat ezeket nem minden esetben tüneti fel.

az utazás célja	a budai tartózkodás ideje	a palotában töltött napok száma
menekülés a franciák elől (Karolina Auguszta császárné és Ferdinánd főherceg)	1809. máj. 20. – jún. 24.	36
	1809. okt. 10.	1
a császárné és a trónörökös visszatérése Bécsbe	1810. jan. 29.	1
I. Ferenc látogatása Pest-Budán, a bécsi kongresszust megszakítva, I. Sándor orosz cár és III. Frigyes Vilmos porosz király kíséretében	1814. okt. 24–28.	5
hadgyakorlat a Rákos-mezőn	1820. szept. 7. – okt. 10.	35
V. Ferdinánd (1835–1848)		
–	–	
I. Ferenc József (1848–1916)		
	1852. jún. 5–11.; 23–26.; júl. 11–13.	14
hadgyakorlat	1856. szept. 24–25.	2
	1857. máj. 4–13.; máj. 29–30.	12
országgyűlés megnyitása (dec. 14.)	1865. jún. 6–9.; dec. 12–19.	12
	1866. jan. 29. – márc. 5.	8
a kormány eskütétele (márc. 14.); koronázás (jún. 8.)	1867. márc. 12–23.; márc. 27. – ápr. 5.; máj. 8–18.; jún. 1–13.; nov. 26. – dec. 1.	51
Mária Valéria főhercegnő születése (1868. ápr. 22.), keresztelője (ápr. 25.); az országgyűlés berekesztése, estély (dec. 10.)	1868. febr. 5–9.; febr. 24. – márc.8.; márc. 21. – ápr. 30.; máj. 8–15.; máj. 28. – jún. 2.; nov. 7.; nov. 20–21.; nov. 23 – dec. 16.	100
országgyűlés megnyitása (ápr. 24.), József nádor emlékmű felavatása; udvari bál (máj. 10.)	1869. márc. 30–31.; ápr. 2. – máj. 11.; szept. 17–19.2	45
udvari bál (febr. 24.); közösügyi delegációk fogadása ([minden páros évben Budán] nov. 26.)	1870. febr. 22. – márc. 6.; márc. 22. – ápr. 3.; nov. 20. – dec. 17.	54
	1871. jan. 10–19.; jan. 23. – febr. 5.	24
Gizella főhercegnő eljegyzése (ápr. 6.); országgyűlés berekesztése (ápr. 16.); országgyűlés megnyitása (szept. 4.)	1872. febr. 22. – ápr. 18.; szept. 3. – okt. 18.; dec. 13.; dec. 15.; dec. 27–29.	106
üdvözlő küldöttségek fogadása Ferenc József 25 éves uralkodói jubileuma alkalmából (nov. 29.)	1873. nov. 29.; dec. 5–9.	6
Simor János bíborosi beiktatása (jan. 12.); az 1873. évi bécsi világkiállítás magyar kitüntetettjeinek fogadása (márc. 14.); közösügyi delegációk fogadása (ápr. 21.)	1874. jan. 5.; jan. 12.; jan. 24.; márc. 14.; ápr. 20–21.	6
országgyűlés megnyitása (aug. 31.)	1875. febr.22. – márc. 2.; aug. 30. – szept. 1.; dec. 29–31.	15

az utazás célja	a budai tartózkodás ideje	a palotában töltött napok száma
közösügyi delegációk fogadása (márc. 18.)	1876. jan. 1–25.; márc. 18.	26
Fogadás az udvarnál (jan. 21.)	1877. jan. 21.	1
országgyűlés berekesztése (jún. 30.); megnyitása (okt. 20.); közösügyi delegációk fogadása (nov. 10.)	1878. jún. 30.; júl. 6–9.; okt. 5.; okt. 20.; nov. 10.	8
tárgyalás Tisza Kálmán miniszterelnökkel, látogatás Szegeden; udvari ebéd az uralkodópár ezüstlakodalma alkalmából (máj. 5.)	1879. febr. 28. – márc. 18.; máj. 3–7.	24
közösügyi delegációk fogadása (okt. 25.)	1880. máj. 7–13.; szept. 21.; okt. 25.; nov. 18.	10
országgyűlés berekesztése (jún. 2.); országgyűlés megnyitása (szept. 28.)	1881. jún. 1–14.; aug. 31. – szept. 16.; szept. 28.; nov. 29. – dec. 7.	42
udvari bál (máj. 10.); közösügyi delegációk fogadása (okt. 26.); új koronaőr eskütétele (nov. 30.)	1882. szept. 25–26.; okt. 26.; nov. 3.; 10.; 17.; 30.; dec. 1.; dec. 21. – jan. 5.	24
udvari bál (jan. 8.); Mária Valéria főhercegnő bálja (jan. 11.)	1883. jan. 8–12.	5
országgyűlés berekesztése (máj. 20.); hadgyakorlat; országgyűlés megnyitása (szept. 29.); delegációk fogadása (okt. 28.)	1884. máj. 20.; 26–28.; szept. 27–29.; okt. 28.	8
udvari bál (jan. 7.); Mária Valéria főhercegnő bálja (jan. 12.); az Országos Kiállításhoz kapcsolódó estély az udvarnál (máj. 3.); az Országos Kiállítás bezárása (okt. 31.); általános kihallgatás (nov. 23.; dec. 21.; dec. 28.)	1885. jan. 7–13.; máj. 3–4.; okt. 31.; nov. 23.;dec. 21.; dec. 28.	13
udvari bál (máj. 5.); közösügyi delegációk fogadása (nov. 7.)	1886. ápr. 27. – máj. 20.; nov. 7.	26
országgyűlés bezárása (máj. 26.); országgyűlés megnyitása (szept. 29.); a pesti Deák-szobor leleplezése (szept. 29.)	1887. máj. 26.; szept. 25–30.	7
estély az udvarnál (febr. 11.); Mária Valéria főhercegnő bálja (febr. 14.); közösügyi delegációk fogadása (jún. 9.)	1888. febr. 9. – márc. 8.; jún. 9–29.	50
	1889. febr. 9. – márc. 2.	22
közösügyi delegációk fogadása (jún. 7.); delegacionális udvari ebéd (jún. 22., 24.)	1890. jún. 7.; jún. 22–28.	8
fogadás az udvarnál (febr. 26.)	1891. febr. 4. – márc. 15.	40
országgyűlés megnyitása (febr. 22.); ünnepség a koronázás 25. évfordulója alkalmából: díszmenet (jún. 6.), fogadás az udvarnál (jún. 9.); közösügyi delegációk fogadása (okt. 3.)	1892. febr. 22.; márc. 4–11.; jún. 6–11.; okt. 3.	16
fogadás az udvarnál (szept. 2.); közösügyi delegációk fogadása (szept. 16.); fogadás az udvarnál (okt. 21.)	1894. jan. 16. – febr. 4.; jún. 5–12.; szept. 15–16.; okt. 21.; 24–26.	34

az utazás célja	a budai tartózkodás ideje	a palotában töltött napok száma
	1895. jan. 5–20.	16
az ezredéves kiállítás megnyitása (máj. 2.); fogadás az udvarnál (máj. 5.); a budai királyi palota bővítésének alapkőletétele (jún. 6.); hódoló díszmenet és az országgyűlés hódolata (jún. 8.); delegacionális udvari ebéd (jún. 20.); országgyűlés berekesztése (okt. 3.); az Iparművészeti Múzeum zárókőletételi ünnepsége (okt. 25.); országgyűlés megnyitása (nov. 25.)	1896. ápr. 29. – máj. 17.; máj. 31. – jún. 2.; jún. 5–21.; okt. 1–6.; 7–12.; 13–22.; 24–29.; nov. 25–27.	73
II. Vilmos német császár fogadása (szept. 20.); díszebéd (szept. 21.)	1897. máj. 17–29.; szept. 19. – okt. 2.; okt. 11–25.; 27–30.	46
bál az udvarnál (febr. 19.); az áprilisi törvények szentesítésének emléknapja (ápr. 11.); közösügyi delegációk fogadása (máj. 11.)	1898. febr. 15. –márc. 3.; ápr. 11–12.; máj. 11–13.; 16.; 19.; 21.; 23.; 25–27.; okt. 15.; 20.; 27.; nov. 3.; 10.; 17.; 21.; 24.	36
	1899. ápr. 30.; máj 2.; 8–9.; 13.; 15–17.; okt. 15–16.; 19.; 22–23.; 26.; 30–31.; nov. 4.; 6.; 13.; 15–17.	22
közösügyi delegációk fogadása (máj. 13.); delegacionális udvari ebéd (máj. 29., 30.); új koronaőr eskütétele (dec. 4.)	1900. febr. 16–28.; máj. 13–30.; okt. 25.; nov. 6–7.; nov. 16.; nov. 21.; nov. 30.; dec. 3–4.	39
udvari bál (ápr. 30.); Erzsébetvárosi Szent Erzsébet-plébániatemplom felszentelése (máj. 16.); az országgyűlés berekesztése (szept. 9.)	1901. ápr. 20. – máj. 10.; máj. 16.; szept. 7–9.; okt. 21.; okt. 28.; nov. 5.	28
	1902. febr. 6–19.; febr. 24. – márc. 21.; máj. 4–8.; máj. 11–27.	63
	1903. febr. 4–15.; márc. 2–19.; máj. 11–21.; aug. 19–30.; szept. 4–9.; dec. 18.	60
	1904. máj. 2–26.; jún. 3–11.; okt. 15–27.; nov. 5–15.; nov. 17.; nov. 28.; dec. 5.	61
az országgyűlés berekesztése (jan. 4.); József főherceg temetése (jún. 19.)	1905. jan. 3–5.; márc. 19–28.; jún. 18–19.	15
az országgyűlés megnyitása (máj. 22.)	1906. máj. 21–27.; nov. 21. – dec. 20.	37
megkoronázásának 40. évfordulója	1907. jan. 2–12.; jún. 6–11.	17
dunántúli hadgyakorlat; Erzsébet Királyné Emlékmúzeum megtekintése (szept. 29.)	1908. szept. 7–15.; szept. 19–25.; szept. 29–nov. 15.	33
	1909. máj. 4–12.	9
az országgyűlés megnyitása (jún. 25.)	1910. máj. 11–29.; jún. 22–25.	21
	1911. febr. 8. – márc. 4.; máj 2–6.	28
	1912. nov. 4–21.	18

az utazás célja	a budai tartózkodás ideje	a palotában töltött napok száma
IV. Károly (1916–1918)		
koronázás	1916. dec. 12.; dec. 27–30.	5
	1917. jan. 13.; márc. 8–9.; ápr. 13–14.; jún. 8.; jún. 15.; aug. 20.	8
	1918. jan. 25.; febr. 12.; ápr. 16.; máj. 26–27.; júl. 19.; okt. 25.	7
össz.		1607

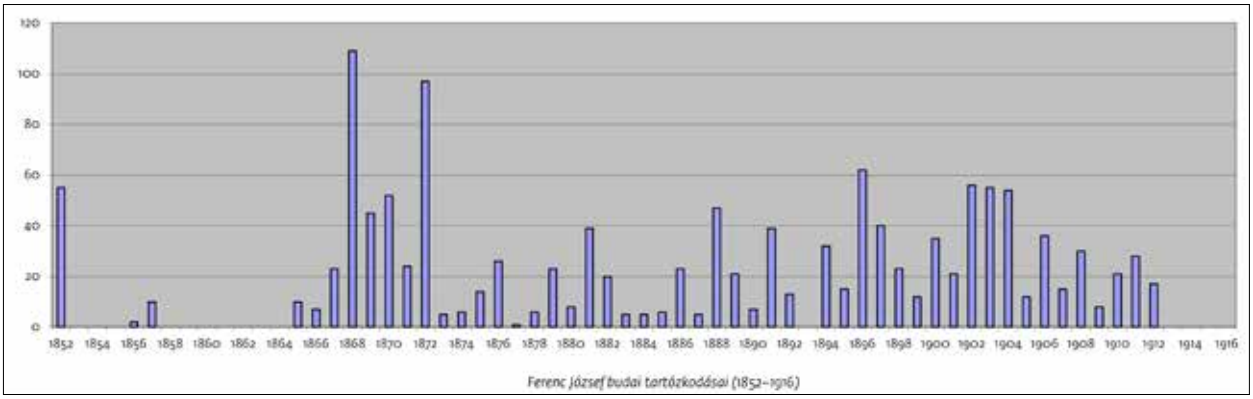

Ferenc József budai tartózkodásai (1852–1916)

Habsburg Dynastic Representation in the Royal Palace of Buda (1749–1945)

During the (early) modern history of the Royal Palace of Buda in the (early) modern period, it was only occasionally and for brief periods that it fulfilled its core functions, serving as the Hungarian royal residence, that is, as the home of the king and the venue for court ceremonies during the periods when rulers of the House of Habsburg stayed here. Throughout the 152 years between the construction of the Baroque palace (1766) and the abdication of Charles IV (1918), the rulers and their courts spent a total of around 1600 days, that is, just over four years, in Buda, which amounts to just 2.9% of the century-and-a-half period. More than four fifths of this (around 1400 days) occurred in the period following the Austro-Hungarian Compromise (1867), when Franz Joseph spent two or three weeks in Buda each year. This "under-utilisation", however, only reinforced the symbolic significance of the palace: the building, which for the Viennese court was just an occasional "auxiliary residence", was from a Hungarian perspective, right from the start, a symbol of the Kingdom of Hungary and of an independent Hungarian state, a "national palace" – and it remains so to this day. Even in the ruler's absence, the royal residence in Buda, which for the most part "stood empty", served as a representation both of the Habsburg king of Hungary (who was simultaneously Holy Roman Emperor, and from 1804 Emperor of Austria), and of the "Hungarian feudal state of King St. Stephen".

Even in the case of the Royal Palace of Buda, it was the Offices of the Lord Chief Steward and the Master of Chamberlains in Vienna that were responsible for ensuring the proper forms and methods of representation of the ruler. As the supervisory body of the court in the residences of the Habsburg Monarchy, they fully directed and controlled, via the Inspectorate of Buda Castle Palace, the processes of constructing, reconstructing and furnishing Buda Palace.

The four chapters in the study overview the different manifestations of Habsburg representation in respect of the Royal Palace of Buda in the period between 1749 and 1945. The first chapter examines the palace building as a means of dynastic and feudal representation. Following the architectural historical overview, the first sub-chapter investigates the representational role of the building's internal spaces, reconstructing the arrangement of rooms in the royal suites. The series of rooms serving a representational purpose were arranged on the first floor of the palace's central wing. An idea of how the rooms in the two suites were divided and arranged can be formed from the architectural drawing made by Jean-Nicolas Jadot in 1749 and from the inventories of movable assets in the palace compiled in 1775 and 1777. Certain rooms can be identified with the room numbers marked on the survey drawing of the palace made in 1765.

In line with Jadot's original concept, the series of rooms on the state floor constituted an enfilade. The joint bedroom of the ruling couple was located in the middle of the row of rooms on the Danube side; to the north of this was the suite of the empress (queen), while that of the emperor (king) was to the south; each suite was approached by its own separate grand staircase. The arrangements of the rooms in the two suites were reflectionally symmetrical. Each staircase led to a guard's room *(Gardestube)*, each of which opened onto two reception halls or antechambers *(Antekammer)*, which continued to the audience rooms located along the central axis of the avant-corps. Facing the windows in each audience room was a "throne", actually an armchair upholstered in red damask fabric beneath a red damask baldachin. Opening from these, the larger, five-windowed corner rooms ("mirrored salons") served as representative reception halls (conversation rooms). After these (semi-)public state rooms, serving representational purposes, came a smaller cabinet room *(Kabinett)* on each side, functioning as a private space; the joint bedroom could be accessed from here. On the (western) side, facing the grand courtyard, was the largest room in the palace: the state hall, seven axes wide, with floorspace of approximately 26 × 10 meter and an internal height of two floors (around 11 meter), constituted the representational centre of the building, with reception halls on both sides, each three axes wide.

The rooms in the royal suites of the Royal Palace of Buda were arranged similarly to those in other Habsburg residences in the years around 1750, given that court ceremonies in every Central European residence of the Habsburg Monarchy followed the same protocol.

Between 1777 and 1784, the building of the palace was used by the Royal University of Hungary after its move from Nagyszombat (now Trnava, Slovakia) to Buda. When the university moved to Pest, the palace resumed its role as a royal residence, and the Danube-facing rooms on the first floor were refurnished as royal suites, partly utilising the furniture and paintings brought there from Pozsony (now Bratislava, Slovakia) Castle in 1784.

The royal suites were rearranged in line with the layout that existed prior to 1777, and this was preserved in an unchanged form until 1849 or 1854, as attested by the inventory of movable assets compiled in 1840.

On 16 May 1849, in consequence of the siege of Buda Castle, parts of the south and central wings of the Royal Palace were destroyed by fire. Renovation was carried out between 1852 and 1856, during which – according to the survey drawing of the first floor of the palace dated 15 November 1856 and signed

by Joseph Weiss and Carl Neuwirth – the suites of the king and queen were swapped over, so that the king's suite was now on the north side, the queen's on the south. In 1866, in the south wing of the palace, the area formerly occupied by the suite of Archduke Albrecht – vacated since the viceroy's abdication in April 1860 – was converted into a private suite for the ruling couple. The series of rooms on the first floor of the central wing continued to function solely for representational purposes.

In a separate sub-chapter, the study examines the functions of the public and "semi-public" rooms in the representational enfilade on the first floor (the state hall, the audience rooms of the king and queen, the mirrored salons, and the palace chapel) during court ceremonies held in Buda. Based on written and visual sources, it can be determined that, owing to the fixed court protocol for ceremonies, each room in Buda played the same ceremonial role as the equivalent room in the Hofburg in Vienna or in Schönbrunn Palace. The state hall was mainly reserved for court balls and for the formal openings of the National Assembly, the audience rooms were used for public meetings with the ruler, while private meetings were held in the mirrored salons.

The second part of the first chapter analyses forms of heraldic representation. The coats of arms and other symbols of power affixed to the building of the Royal Palace of Buda were intended to express the building's function at any given time. The changes in these, that is, the "competition" between the coat of arms of the Kingdom of Hungary, the Holy Crown of Hungary, the imperial insignia with the two-headed eagle, and the monogram of Franz Joseph, reflected the process by which the "royal castle residence" erected for the ruler of the House of Habsburg gradually evolved into the Hungarian "national palace". One of the emblematic expressions of this was that whenever the ruler was in residence in Buda, the imperial flag with the two-headed eagle was flown from the dome of the palace. During reconstruction of the palace between 1893 and 1905, however, the new tholobate dome of the building was topped with a monumental model of the Holy Crown of Hungary.

Besides the building itself, numerous objects in the palace also fulfilled the function of Habsburg dynastic representation. This was particularly true of the representative portraits of members of the ruling dynasty and the family portrait galleries, which not only depicted the king and the *familia augusta*, but represented or substituted them in the literal meaning of *repraesentatio*, that is, the paintings stood in for them *in effigie* in their absence. The second chapter of the study takes stock of the ruler portraits of the Habsburgs that were hung in the palace from the time of Maria Theresa until the rule of Franz Joseph.

The most representative ensemble of portraits was hung in the newly built palace in the 1760s, when it was furnished for Archduchess Maria Christina and her husband, Prince Albert of Saxony, Duke of Teschen, who was appointed royal governor of Hungary in 1765. According to the inventory of movable assets compiled in March 1777, there were 31 portraits of members of the ruling family in the palace, divided among five rooms: both audience rooms, both cabinet rooms, and the state hall. In 1766 a gallery of sixteen bust portraits of members of the ruling family was transported from Vienna to Buda, where they were hung on the walls of the queen's audience room. At the same time, full-length portraits of Maria Theresa, Francis I and Joseph II were installed in the state hall. In the audience room of the imperial (governor's) suite, there was another gallery of eight portraits of members of the ruling family. There was another portrait of Joseph II, Holy Roman Emperor, in the queen's cabinet room, while the imperial (governor's) cabinet room contained three further "family portraits", about which no other details are known.

From later periods in the history of the palace, data is available regarding only a few representative ruler portraits, so the genre played a far more modest role in the representation of the ruler in Buda. We do not know whether a portrait of Franz Joseph I was hung in the palace while it was being renovated between 1852 and 1856, but in view of the political tensions at the time, it seems unlikely. The portrait of the ruler did not appear until 1876 in the "castle residence" of Buda. In that year, instructed by the ruler, the Office of the Master of Chamberlains had a youthful, full-length portrait of the king in hussar uniform transported from Vienna to Buda. The portrait, painted by Friedrich von Amerling (1803–1887), was hung in the king's suite, in the erstwhile bedroom of Franz Joseph, the "purple room" later known as a smoking room, where it was destroyed in 1945.

The third chapter of the study reviews the different forms of Habsburg representation in the palace after the building was extended between 1893 and 1905. During the reconstruction, carried out in accordance with designs by Miklós Ybl (1814–1891) and Alajos Hauszmann (1847–1926), the floorspace of the building was tripled. From the perspective of dynastic representation, the most important role was played by the Habsburg Hall, located beneath the dome in the centre of the Danube wing of the palace. The tympanum of the hall's eastern facade was decorated with an allegorical group of sculptures by Károly Senyei, in glorification of Franz Joseph. The "glorification of the House of Habsburg" was also the theme of the ceiling painting in the Habsburg Hall, the work of Károly Lotz (1833–1904). In the middle were oval medallion portraits of Franz Joseph and Queen Elisabeth, imitating the effect of marble reliefs, held aloft by angels, surrounded by allegorical figures representing the blessings of peace, abundance, and the two supreme virtues of the ruler, justice and wisdom.

The subject of the fourth chapter of the study is the memory politics and collective memory of the Habsburgs in the Royal Palace of Buda during the regency of Miklós Horthy (1921–1945).

Between the wars, within the frames of Hungary as a "kingdom without a king", the role of the Royal Palace of Buda changed fundamentally. The building ceased to function as a royal residence and instead became a preeminent site of political representation. In 1928, the series of rooms overlooking the Danube, which until 1918 had served as the representational spaces of the royal suites, was opened to visitors by the Royal Castle Administration, which was under the direct control of the Cabinet Office of the Regent. From then on, the palace itself became a museum, offering visitors taste of its own past and history, and also serving as a symbolic legitimation of the Horthy regime. The erstwhile Royal Palace of Buda played a prominent role in the political representation of the Kingdom of Hungary, which functioned as a constitutional monarchy even after the break-up of the Austro-Hungarian Monarchy and the deposition of the House of Habsburg from the throne of Hungary (6 November 1921). One of the most spectacular manifestations of this occurred in August 1927, when, under instruction from the minister for religion and education, Kuno Klebelsberg, the portraits of the Habsburgs once in the Guards' Palace in Vienna were transported to Buda. The series of six full-length portraits, depicting the Habsburg kings of Hungary from Maria Theresa to Franz Joseph I dressed in Hungarian attire, were hung in the rooms of the former royal suites. The Buda "palace museum" thus also stood as a monument to the Habsburg dynasty.

The appendix contains data on the sojourns in Buda of the Habsburg rulers, from the visit of Maria Theresa in August 1751 until the abdication of Charles IV on 13 November 1918.

TÁRGYSZAVAK

budai királyi palota, Habsburg-ház, reprezentáció, uralkodóportré, portréikonográfia

KEYWORDS

Royal Palace of Buda, House of Habsburg, representation, ruler portraits, portrait iconography